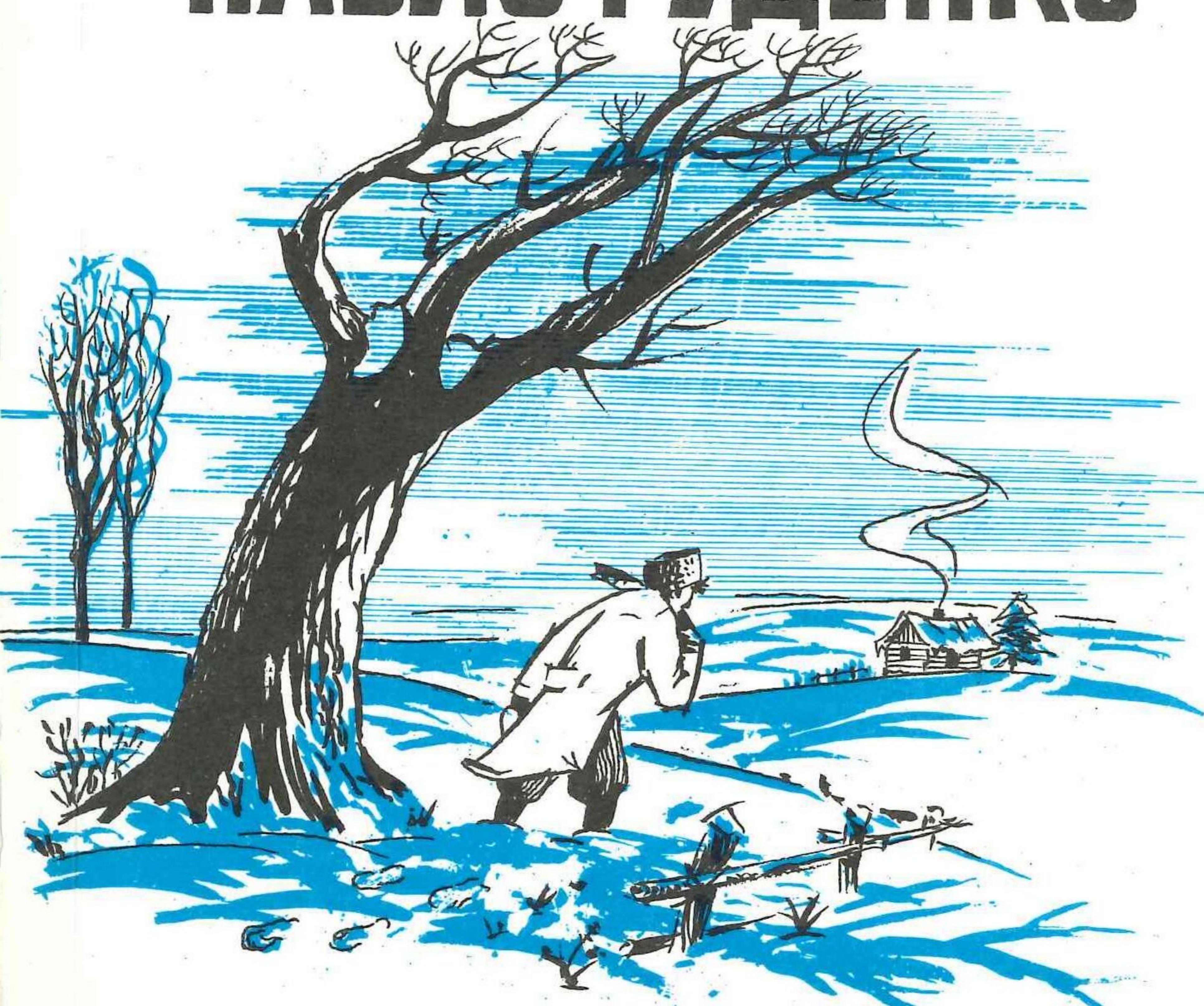

С. СТЕПНЯК

**ШТУНДИСТ
ПАВЛО РУДЕНКО**

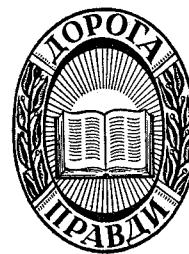
С. СТЕПНЯК

ШТУНДИСТ ПАВЛО РУДЕНКО

Повість

З російської мови переклав

Михайло Подворняк

Накладом
Християнського Видавництва "Дорога Правди"

Чікаго — 1968 — Вінніпег

Обгортка Петра Мацука

ПЕРЕДМОВА

В другій половині минулого століття могутній євангельський рух з непереможною силою ширився по всій Україні. Він дав нашій історії довгу низку мучеників, які поклали за Євангелю своє життя. На жаль, ніхто з передових діячів того руху не залишив по собі якогось більшого опису його, але зробили це люди, що стояли осторонь євангельського руху. Чимало було в ті часи письменників, журналістів, які симпатизували переслідуваним євангельським віруючим і вони лишили нам деякі свої твори, які показують тяжкі переживання наших братів і сестер того часу.

Одним з таких відомих письменників був Сергій Михайлович Степняк (правдиве прізвище Кравчинський). Народився він 1851 року на Полтавщині в родині лікаря. Він широко симпатизував українським штундистам, де тільки міг то допомагав їм. За це був переслідуваний царським урядом і був змушений виїхати за кордон. З року 1884-го жив в Англії, де й помер.

Сергій Степняк написав низку праць, а між ними чудову повість з життя штундистів в Україні п. з.: “Штундист Павло Руденко”, яка вийшла друком в Швейцарії року 1900-го. В ній яскраво змальоване життя євангельських віруючих в Україні, а також переслідування їх російською православною церквою, яка тоді керувала всіма справами російської імперії.

Повість “Штундист Павло Руденко” мало відома нашим сучасним читачам, бо вона не перерізувалася від 1900-го року. Одного примірника нам вдалося розшукати в приватній бібліотеці відомого книголюба Андрія Дубового в Північній Дакоті, з якого і зроблений цей переклад. Повість “Штундист Павло Руденко” цікава для нас не тільки тим, що в ній змальоване життя і переживання євангельських віруючих в Україні, але вона цікава зокрема тим, що написана письменником, який стояв остроронь євангельського руху, належавши офіційно до православія.

Випускаючи повість “Штундист Павло Руденко” в світ, ми віримо, що вона буде корисною книжкою для всіх, хто любить правдиве друковане художнє слово.

На цьому місці ми щиро вдячні нашему письменникові, братові Михайлові Подворнякові за переклад цієї книжки з російської мови на українську. Нехай і ця праця буде благословленою Богом і принесе духовну користь для її читачів.

Чікаго, липень 1968

Видавництво “Дорога Правди”

I

Липневе сонце тільки що зайшло. Довгі тіні горіхів і каштанів прибігли з полів і, ніби розплівшиесь в просторі, наповнили повітря легкими сумерками. Але небо ще палало ясним відблиском заходу, позолочуючи білі хмари, що звисали над самим обрієм. Ясно, ніби зоря, сяяв високо хрест приходської церкви села Книші, яке розкинулося по горbach однієї з правобережних українських губерній.

Широка сільська вулиця, поросла густою травою, почала оживати. Власик, молодший син багатого Полікарпа, з Юрком, сином коваля, бавилися над самою дорогою. Старий Полікарп, розпростовуючи плечі, вийшов на задвірок хати і почав стругати нову обойму. Він працював поволі, в'яло, ніби примусово. Була неділя, він знов, що стругати сьогодні не годиться, але Полікарп не мав бажання йти за перелаз і без потреби сидіти з сусідами й молоти язиком. Як добрий господар, він рувався доожної роботи. Дочка Галя ще зранку пішла до Карпихи і йому сумно сидіти в хаті й без потреби дивитися, як дружина порається біля печі, приготовляючи вечерю.

На призыбах, помощених жовтою глиною, сиділи чоловіки й жінки й без кінця розмовляли про свої щоденні справи. І якраз тоді з самої останньої хати почулися м'які голоси гарного співу. В цьому співі було стільки святковості, стільки краси, що люди відразу збагнули, що це не звичайна собі сільська пісня. Не був це також спів церковний. У співі можна було відрізнити дзвінкі жіночі голоси, а всім же відомо, що в православній богослужбі жінки співають мало. І жод-

ний звук цього чудового співу, що розпливався в сумерках липневого вечора, не нагадував, щоб це був спів церковний. У цьому співі було щось незвичайне, глибоке, сільське, щире, яке нагадувало ніби козацьку думу, ніби журліву бандуру українських кобзарів, які постійно брініли під церквами в часі престольних свят. Голоси були добірні, молоді і в співі було стільки чуття і сердечності, стільки щирості і простоти, що навіть старий Полікарп не відергав.

— Добре співають нехристи, — проговорив він тихо сам до себе, і хоча не залишив роботи, щоб ніхто не побачив, що він слухає, але обух його мимоволі перестав стукати і він мимоволі прислуховувався до співу. Слова були гарні, як і сама мелодія і явно божественні. Невидимі співаки співали:

Скажи мені ту повість про невидимий світ,
Про Спасову посвяту, про Спасів заповіт.
Та просто ти розказуй, немов дитині тій,
Бо серцем я розбитий, стискає душу біль.

Оповідай поволі, щоб я запам'ятив,
Як сталося те спасіння, як Спас за нас вмирав.
Кажи слова ті зчаста, хай в душу увійдуть,
Бо, знаєш, слози-роси під вітром опадуть.

Так лагідно й поволі те все оповідай,
Бо я спасіння прагну, бо я теж грішник, — знай.
Усе кажи ту повість, коли ти друг мені,
Найбільше ж, як на мене зайдуть непевні дні.

Кажи стару ту повість, коли зміркуєш ти,
Що знов я можу впасти в тенета суети.
Коли ж ти знов побачиш, що вабить світ мене,
Скажи лише три слова: "Христос щілив тебе".

— Тихо, ви, баҳурі, — вгамовувала тітка Олена дітей, які на ніщо не звертали уваги й голосно перегукувалися і брязчали своїми забавками.

Розмови на перелазах притихли. Коли б не

заборона священика, то напевно велика юрба народу зібралася біля хати, де нехристи співали свою гарну пісню.

Це співали штундисти, які зібралися на свою недільну молитву. В Книшах їх було не багато. Лише біля десяти родин. Віру цю два роки тому привіз з Херсонщини Лукіян, пасічник, що їздив туди в своїх пасічницьких справах. Перед тим він був таким самим, як і всі інші мешканці села, хіба тільки з тією різницею, що був щирішим від інших до церкви, любив читати Святе Писання і розмовляти про божественні справи. Отець Василій, місцевий священик інколи був не радий, що в нього виріс такий неспокійний прихожанин. Люди поважали Лукіяна за його письменність і за добрє й чеснотне життя. І хоча він був бідний, але завжди на сільських сходинах його голос мав більшу вагу, ніж інших багатіїв. А тут ось старий Лукіян ніби з глузду зійшов.

Приходить до нього сусіди, — коли він тільки що вернувся з Херсонщини, — щоб розпитати про дещо, а в нього на столі скромні страви: молоко, масло. А сам він з дружиною й племінником спокійно собі сидять і їдять. А це якраз була петрівка.

— Лукіяне, що ти з розуму зійшов? — дивуються люди.

— Ні, не я зійшов з розуму, а ви разом з вашим попом до розуму ще не дійшли, — спокійно відповів Лукіян. — В Писанні сказано, що не те сквернить людину, що входить в уста, а те, що виходить із уст. Всяка пожива дана Богом на користь людині.

Вони йому слово, а він їм — десять, а кожна відповідь прикрашена словом з Писання. Вони до його дружини, а та як відріже, то ще краще за Лукіяна. Видно, що він і її вже звів на свою дорогу. І так з нічим люди і вийшли з Лукіянової хати.

І з того часу Лукіян став якоюсь незрозумілою

людиною. Перед тим було в нього дуже багато ікон, на які він ніколи не жалів грошей, а тепер Лукіян усі повиносили з хати. Одні порубав на тріски, інші поскладав на горищі. “Це ідоли, — казав він, — дошки. Ви поклоняєтесь дошкам, дереву, а я християнин і поклоняюся тільки Богові”. Дійшло ще до священика. В повному облаченні і з хрестом прийшов напоумляти. Кликав до церкви. Лукіян перед тим був ревним до церкви, не прогаяв ні однієї богослужби. А тепер — “я не піду, — каже — в вашу церкву. Вона не дім Божий, а торгівля й ідолське зборище”. Священик показує йому хреста, соромить, а Лукіян свое: “Не вірю я в ваші дошки, ні в хрести, але вірю в Розп’ятого. Сказано в Писанні: “не роби собі ідола ні з дерева, ні з срібла, ні з золота”.

Священик розсердився. Написав скаргу ісправнику, а також доніс в консисторію. Приїхала поліція. Лукіяна завели до міста й посадили до в’язниці. Але начальник в’язниці був доброю людиною, а також влада в тому місті мало знала про штундистів. Протримавши Лукіяна пів року, його випустили. Він знову вернувся до своїх Книшів і почав “чудити” ще гірше першого. Поки він був сам, односельчани дивилися на його поведінку, як на особливий рід сільських примх і ставилися до нього прихильно. Але коли він вернувся з в’язниці, до нього пристав Кіндрат Маковецький, молодий письменний і багатий юнак, що по смерті батька став господарем у родині. За ним почали приставати інші. Таким чином назбиралося з десяток родин. Тоді священик почав напоумляти іх в часі проповідей, люди почали їх обминати. Робили вони це не тому, що були ревнителями православія, не тому, що жаліли священика Василія, що в нього зменшилося прибутків, але зlostило їх те, що ось ці люди такі самі, як і вони, селяни, а тут невідомо чого забажалося їм бути кращими, праведнішими за інших, задумалося перебудовувати те, в що вони самі не-

давно вірили, в що також вірили їхні діди, які не були нерозумніші за них. Штундисти стали більшом на оці своїх односельчан через побожність, через свою покору, свідомість, віру, з якою вони сміливо зносили насмішки свого оточення. Маленька штундистська громада жила ніби в ворожому таборі. Але це тільки зміцнювало їхню молоду віру і змушувало їх тісніше згуртуватися між собою.

Тепер вони сиділи в напів темній хаті одні напам’ять, а інші приглядалися до друкованого тексту припадково роздобутих баптистських пісень, співали голосно і щиро. Обличчя їхні були поважні, задумані. Разом не більше сімнадцяти осіб.

У передньому розі, за звичайним дерев’яним столом, обернений обличчям до зібраних, сидів Лукіян. Був це селянин біля п’ятдесяти років, з рідкою сивіючою борідкою, з малим круглим обличчям і великими чорними очима, в яких відзеркалювалася доброта і мрійливість. Він тихо підспівував хрипким голосом і пильно дивився на сторінки маленької книжечки, яку тримав перед собою. Він давно зінав напам’ять кожне слово, але йому здавалося, що коли він дивиться в книжку, то це більш поважно і побожно. Біля нього сидів перший його послідовник, його права рука — Павло, високий юнак біля двадцяти двох років. Обличчя його було зріноважене, гарне й запалене липневим сонцем. Такі обличчя часто зустрічаються в простих сільських українських хлопців. Він виводив рівним дзвінким голосом, а його великі чорні очі палали глибину віри й щирості. До свого навернення Павло був першим співаком на всю околицю. Тепер він також любив співати, але не те, що колись. Співав тільки побожних пісень.

Після співу Лукіян взяв книжку, що непомітно лежала на столі і присунув до себе каганця. В зібранні всі поворушились: це було приготовлення до проповіді. Розкривши Євангелію, Лукіян

прочитав притчу про доброго пастиря, який, залишивши всю отару, пішов шукати загублену вівцю. Скінчивши читання, Лукіян поклав Євангелію на стіл, обвів спокійним поглядом усіх присутніх і промовив:

— Ось, брати і сестри, що пишеться в Євангелії. Що ж це означає? Це треба дуже пильно обдумати, щоб належно зрозуміти. Це треба розуміти, браття мої, спочатку, з самих первісних часів...

Він говорив про сотворення Богом людини, про всі добродійства, якими Бог обдаровував наших прабатьків.

— Подумайте, браття, як сильно полюбив Бог людину, що приготовив для неї рай. Він, Бог Вседержитель, Отець, приготовив нам землю, небо і воду. Приготовив нам плоди і звірів, тварини і трави, всяку птицю і риби в морях. Одним словом усе, і немає нічого такого, чого нам Господь не дав би. Однак ще все не визначало б повністю доброти нашого Творця. Мало того, Він ще по Своїй доброті створив людину на Свій образ і на Свою подобу... Чи розуміємо ми, мої друзі, яка велика Божа любов? Так, браття, нічого більше для людини і придумати не можна! Все, все було для нього! Живи, тішся і наповни землю, — усе тобі дане! І що ж? Людина, замість того, щоб дякувати Богові, щоб в покорі служити Йому, то вона що зробила? Я питайся вас, друзі, що та людина зробила?

Лукіян на хвилину замовчав і обвів усіх розумним допитливим поглядом. З самого початку його промови де-не-де чулися зітхання. В самому дальншому розі на лавці сидів коваль Дем'ян, Лукіянів племінник, високий широкоплечий юнак. Його обличчя, покрите рідкими веснянками, було зажурене, схвильоване і відразу можна було бачити, що він тужив і думав про ті часи, коли Адам жив у раю, а Творець наділяв його всіма Своїми добрами. Від часу до часу він глибоко зіт-

хав. А коли промовець сказав: "що ж, питаю вас, зробила людина?" — Дем'ян витер широкою мозольною долонею слізу і зітхнув ще глибше.

— І що ж зробила людина? — продовжував Лукіян. — Людина все обернула в безчестя й беззаконня. Людина все знівечила, нічого не послухала. Природа людини — оце наш ворог! Його природа зійшла з правдової дороги. Людина не хотіла жити чесно і Бог її покарав. Господь вигнав людину з раю, позбавив її всього, що вона мала, а тому ми й досі вдень і вночі не маємо спокою, а бачимо одну лише муку. Ніде ми не маємо притулку на білому світі. Те, що Господь колись давав дармо, тепер ми з кров'ю вириваємо один в одного.

— Ох-ох-ох! — почулося з усіх кінців.

— Не диво, коли б багаті гризли бідних, а то й бідні наступають одні на одних, гризуть одні одних із зависті та злоби. Що ми тепер? Усе життя змагаємося, ніби приголомшенні, все життя безупинно терпимо, ні хвилини не маємо спокою, робимо тільки те, що один одному чинимо кривду... Оце, браття, так покарав нас Господь.

Зітхання були все частіші й частіші.

— Та це так і повинно бути, — продовжував Лукіян переконливим голосом. — Чи ж варті ми були чогось кращого? Він бажав нам зробити якнайкраще, а ми чим Йому відплатили? Це — хоча б узяти нас самих. Якщо я, скажемо, батько, люблю свого сина і стараюся для нього, а він узяв від мене все і зробив мені щось найгіршого. І що ж? Я взяв його і похвалив за це? Ні, браття, так не можна. Це було б не по-справедливому. А тому Бог, наш Отець, ніяк не міг нам простити. Він повинен був нас покарати так суверо, щоб ми це відчули. І Він так зробив, покарав нас до такої міри, що всім нам треба було загинути.

— Ми достойні повної загибелі! — повторив Лукіян піднесеним голосом. — Інакше, брати мої, не може і бути. Але Господь милосердний — ми-

лосердний без кінця. Для нашого спасіння Він послав на землю Своїого Однородженого Сина. Бог-Син і є тим Пастирем, про Якого я читав... А загублена вівця — це ми. Так треба все це розуміти.

— Іди сюди! — каже наш добрій Пастир. — Іди! Я тебе ніколи не скривджу! Я знаю, що ти ввесь у гріхах, що ти заблудився, заплутався в тернях, даремно пропадеш... Виходь. Підіди до Мене. Не байся. Я тебе врятую... Ти Мені дорогий. Тож тебе створив Мій Отець... Іди сюди!...

Голос промовця, недавно суворий і гострий, тепер бринів лагідно й ніжно.

Дем'ян плакав. Сльози бризнули у нього між пальцями і густими краплями котилися по обличчі. У зібранні чулися безустанні зітхання. Павло, що сидів перед усіма, стримувався. Але тепер він опустив низько голову і намагався сковати сльози, що капали на руку.

Лукіян сів. Був дуже схвильований і витирав мокре чоло порваною хустинкою. Тиша продовжувалася біля п'яти хвилин.

Дем'ян знову сів на лавку. Його веснянкувате обличчя було зовсім мокре. Він кашляв, витирав очі кулаком, але сльози лилися безупинно. Коли слухачі стишилися, Лукіян знову встав, поклав перед собою на столі шапку, куди збиралися пожертви і сказав:

— Браття! Ось ми тут збираємося і розмовляємо про Божі справи і, через Божу волю, нам не перешкоджує рука наших переслідувачів. Але як багато наших братів сьогодні терплять за Слово Боже. Одні у в'язницях за залізними гратами, одні в кайданах в далекому Сибіру. Згадаймо їх, браття, і зберімо для них нашу поміч.

У зібранні постав рух. Усі встали і пішли до столу. Проходячи, кожен клав до шапки те, що мав. Павло висипав усе, що було у гаманці. Дем'ян якраз не мав нічого, бо кожен гріш він віддавав для свого вчителя. Він непомітно здійняв з пальця срібного перстня і поклав його до шапки.

II

Коли Павло вийшов на вулицю, надворі було вже темно. Далекий обрій заходу тільки трошки ще сяяв багряною стрічкою. На небі запалилися зорі, а серп місяця застяг на темно-голубому просторі. Павло подивився догори і йому здавалося, що тихий глибокий небосхил ніби взяв усю землю в свої обійми, а зорі дивляться згори розумними людськими очима.

— Небеса проповідують про славу Божу, — з глибоким чуттям проговорив він.

На серці в нього було погідно і радісно. Увесь він був під свіжим враженням проповіді і спільній молитви.

До Маковеївки було біля півкілометра. Зараз за Книшами простягалося поле. Висока пшениця біліла в темряві, гойдаючись від легенького подиху вітру. Широкі хвилі бігли по ній, ніби по океані.

Нараз біліюча рівнина заміnilася темною зеленню сіножатів. Дорога підіймалася на горбок, порослий густим бадиллям і споришем. З-під лісу повіяло запахом скошеного сіна. На схилку стояли, похилившись набік, три високі копиці. Але на полянах у лісі не вся трава була покошена. Дорога йшла краєм лісу. Направо від дороги дзюрчав струмок, відбиваючи на поверхні води пливучі по небі хмари, зорі, а також високі придорожні тополі.

Струмок, і ліс, і зорі, — все говорило до молодої Павлової душі про живу віру, все нагадувало йому про Бога, збуджуючи в його серці покору і тиху вдячну радість.

Село було вже близько. Звідти долітали веселі, колись любимі, юнацькі пісні. Але й ці голоси світської радості не могли порушити його радісного християнського почуття. Дорога раптово повертала наліво просто до села. Павло обійшов якісь кущі і знову вийшов на чисте поле. Де-не-де перед ним запалилися вогні і, ніби крізь відчинені двері, почулася виразно й голосно пісня. Павло пізнав голос Ярини, першої співачки в селі, а також другий голос, від якого стукнуло його серце, — голос Полікарпової Галі.

Ярина була багатою молодою вдовою, з якою дружили в селі всі дівчата і хлопці. Вона жила сама одна зо своєю бабунею в великий і новій хаті з густим садом, що виходив просто до ріки. Сільська молодь любила завжди збиратися в Ярини, бо ніде не було так вільно й весело. Рахуючи по голосах, в її саду зібралося сьогодні багато хлопців і дівчат, а Гаяля також там. Замість того, щоб іти просто додому, Павло виришив піти до Ярини, де йому, як він думав, напевно вдастся побачитися з Галею і про дещо поговорити.

Хата Ярини була посередині села. Відрізнялася вона від інших хат широкими ворітами з новим плетеним тином. Хата стояла між густими деревами. І коли б не голоси співу, ніхто з перехожих дорогою не догадався б, що там зібралися гості. У вікнах не було світла тому, що й вікон не було видно через дерева, що росли кругом хати.

Пройшовши ворітами, Павло повернув направо, минув чіхраті кущі бузку, а там і хата, ніби в казці, сама обернулася до нього вікнами, а також відчиненими навстіж дверима.

Павло до хати не ввійшов. Він не бажав, щоб його хтось бачив, окрім Галі. Він сподіався, що вона буде в саду.

Майже всі гості зібралися там. Спів уже за-

кінчився, замість нього було чути скрипіння старої скрипки кривого Панька, який вигравав веселого козачка. Коли Павло прийшов до саду, танець уже був у повному ході.

На рівній вдоптаній галявині стояли кругом хлопці й дівчата, любуючись танцюристами. У середині була сама господиня Ярина, висока смуглява красуня з великими чорними очима і спадаючою на бік косою. Всміхаючись рівними білими зубами, вона підперлася руками в обидва боки і ніби ластівка пливла по широкому крузі, перебираючи легкими ногами. Але в українському танці головна роля належиться хлопцеві. Партером Ярини був Панас Кудрявий, перший в селі багач і танцюрист. Він вихрем літав кругом Ярини, підскакував, стукав закаблучками близкучих чобіт, витирав піт, затримувався на хвилину, а потім знову бігав, підскакуючи в повітрі, ніби шалений.

Павло повів очима по юрбі, шукаючи за Галею. Але її тут не було. Він пішов далі в сад, а там самі дерева, квіти, а Галі немає.

У міжчасі танець не затихав, а з кожною хвилиною набирав більшого розмаху. Кривий Панько посилював темпо. Панас вихрем крутівся по прогалині, а Ярина стояла, ніби завмерла в напруженому чекані. Танець добігав до свого кінця. Панас востаннє облетів навколо Ярини, розмахнувся собою, зробив круга правою ногою і став біля Ярини, взявши її за руку. Вони обое похилили голови, вклонилися всім глядачам. Це визначало, що вони сьогодні переможці.

Кривий Панько забринькав ще якусь мелодію, але його вже ніхто не слухав. Гості розходилися по саду парами, сідали, де кому було зручно і тихо розмовляли поміж собою. Багато з тих пар було залюблених між собою дівчат і хлопців, але не завжди ті залюблені женилися, бо шлюбом суворо розпоряджається воля бать-

ка, як голови родини, який найчастіше шукає господарських вигод. Зараз після шлюбу жінка переходить в повне і беззастережне володіння чоловіка. Але дівчина до свого замужу може зустрічатися й просиджувати з ким вона бажає цілі ночі. Сільський самосуд безжалісно карає порушення чесноти. Але ці закони довгими літами залишаються без ужитку, бо такі поступки нечувані в тихому українському селі.

Сад Ярини був засіяний парами, ніби дерево цвітом.

Одні сиділи рядком на траві, інші стояли під деревами, інші ходили вперед і назад посипаними піском стежками. Ясні дівочі вишиті сорочки, з різокольоровими стрічками в косах і на поясі, чудово відзеркалювалися в зелені дерев. Біля кожної такої квітки висіла на галузці свитка хлопця, вишита різними узорами. Шепіт в саду часто переривався веселим сміхом або тихою мелодією, призначеною тільки для одного слухача. Всі були так зайняті собою, що ніхто не зауважив Павла. Він ще раз обійшов увесь сад, шукаючи Галі.

За садом блищала річка, звідки повівало вологістю і теплом. Павло зійшов по косогорі назиз. Галі не було і там. З протилежного боку ріки забринів спів соловейка. Цей спів, ніби голос могутнього соліста, покрив тусі шепоти, сміхи і всі звуки в саду і за рікою. Павло постояв хвилину, слухаючи соловейка, а потім зажурений вернувся знову на прогалину.

— Невже пішла додому? — подумав він.

Але в цю саму хвилину Панас, який вже відпочив від танцю, встав і сміливим кроком пустився до хати.

— Вона там! — сказав сам до себе Павло.

Але він до хати не пішов. Сівши оподалік під віттям старої груші, чекав. За кілька хвилин із низеньких дверей хати, нагнувши трохи голову,

вийшла молода дівчина з багатьма стяжками в косах. Вона сміливо переступила поріг і пустилася до саду. То була Галя. Павло ступив до неї, але побачив, що вона не сама. За нею йшов Панас з бандурою і щось тихо говорив, перебираючи пальцями струни. Галя кивнула йому головою і Павло побачив у темряві, що вона посміхнулася. З обох боків від дверей під хатою тягнулася приязба, помашена живтою глиною, яка влітку завжди була для того, щоб на ній сидіти. На ній тепер сіла Галя, а Панас примостиився на землі біля її ніг, опираючись плечем на приязбу й не перестаючи дзеленькати струнами бандури.

Павло не витримав.

— Галю! — сказав він, виступаючи з тіні.

Дівчина піднесла на нього очі, не змінивші ні пози свого сидіння, ані виразу обличчя.

— Добривечір! — сказала вона тихо.

Панас ввесь захвилювався.

— О, апостол, — сказав він зо сміхом. — Ти як сюди попав? Хлопці, — крикнув він на ввесь сад, — ідіть сюди! Апостол Павло прийшов. Даайте йому, нехай обідню править...

Поява Павла була для всіх великою несподіванкою. В хлопців і в дівчат, як і в кожній юрбі було діточе бажання побавитися на чийсь рахунок. Кількох хлопців і дівчат негайно прибігли до приязби. За ними, гнані цікавістю, почали йти одна пара, друга, третя... Вони стояли, тримаючись за руки й байдужими очима дивилися перед себе.

Панас злісно продовжував:

— Ну, апостоле, затягни нам сіонську пісню, але таку веселу, розуміш?...

Він підтримував лівою рукою бандуру, другою рукою забрязчав струнами і почав співати жартівливу світську пісню, приточуючи їй мелодію євангельського гімну. Тепер біля приязби була ціла юрба молоді. Всі вони голосно смія-

лися, додаючи до Панасових слів свої колючі жарти.

— Ну, апостоле, що ж ти?... Підтягай, — звернувся Панас до Павла, радий, що вся молодь стоїть за ним.

Павло подивився на Галю. Вона зблідла, але при світлі місяця Павло того добре не зауважив. Йому здавалося, що вона байдужа, навіть сама не проти того, щоб посміятися з нього. Серце його зашиміло від болю і він відчув себе дуже самотнім серед цієї юрби. Але він не похитався. Вони сміялися над його вірою, і це духовно підтримувало його. Він дивився на підсказуючого Панаса, на юрбу, що ввесь час реготала і йому бажалося на ввесь голос крикнути: “нерозумні, ідолопоклонники, ви смієтесь над собою і над тим, чого ви не розумієте!”

У Павла росло бажання відповісти тій юрбі насмішкою на насмішку, викликати на бій всю цю темну збірню, обернути її безглуздій сміх на крик злости, а якщо вони готові тут розірвати його — нехай! Він не боявся постраждати за свою улюблена віру. Але такий настрій був тільки одну хвилину. Він смирився духом, бо не ревність по Богові була заговорила в ньому, а гордість і кривда. Богові така жертва не до вподоби. Хто хоче бути першим, нехай буде останнім.

— Ну, давай бандуру, — сказав спокійно Павло. — Якщо я колись співав, то чому не співати тепер і не потішити добрих друзів.

Панас перестав сміятися і з великом здивуванням подав Павлові бандуру. Юрба також чомусь принишкла.

Павло сів на краю призьби, вдарив пальцями по струнах, щоб дати собі нагоду заспокоїтися, а потім голосно заспівав ніби якусь козацьку думу, ніби справді якусь далеку пісню сіонську...

Панас, який за цей час устиг прийти до себе від несподіваної Павлової пропозиції, сів на трапі напроти співака і, зробивши здивований ви-

гляд, дивився на своїх друзів, молодих хлопців і дівчат.

З перших м'яких звуків Павлового співу настрій юрби перемінився, ніби на всіх провіяло чимсь чистим, поважним, піднесеним. Нерівна усмішка була на Панасовому обличчі, він забувся за неї, і вона сама розплівлялася в темряві й зникла. Ярина стояла на порозі, схилившись на одвірок і закривши фартухом до половини своє обличчя. Слухаючи чудового співу, їй ввіджалося, що вона зовсім не та Ярина, яка була учора. Вона чомусь думала про свої молоді дівочі літа, думала про свого покійного чоловіка, про той недовгий час, коли вони жили разом. Тепер їй соромно, що вона так скоро його забула. Спочатку думала, що не забуде його ніколи, піде в жіночий монастир, буде жити самотнім монашим життям, а тоді їй буде добре. Люди шануватимуть її за ще. Але сталося не так.

Слухав також кривий Панько скрипач, схиливши низько голову. Слухав і думав про старі часи, коли в Україні жили лицарі-козаки, що воювали з бусурманами за християнську віру.

Слухала також Галя, похилившись головою до самої зеленої галузки ясміну. Вона також думала в ту хвилину про себе, про батька, про Павла. І серце її огорнулося незмірною туговою. Все вийшло не так, як вона думала, як бажала, все чомусь обернулася проти неї. Вона крадькома повернулася набік і непомітно витерла слози, які котилися по її обличчі.

А Павло, бачачи, що всі охоче його слухають, відчуваючи себе не переможеним, а переможцем, співав голосніше, сильніше. Та пісня знову пов'язувала Павла з усією молоддю, він це чомусь тепер особливо відчув і йому бажалося співати ще і ще. Струни бандури співали, співала Павлова душа і співала річка за садком. Але ось пісня ця наближається до кінця. В темряві літнього вечора прозвучала остання висока нота. Павло закін-

чив, але ніхто не ворухнувся, ніхто не промовив ні слова. Всі ніби чогось чекали. І коли вони опам'яталися, то побачили, що Павла не було між ними. Йому нараз зробилося тяжко між цією юрбою, яка перед хвилиною сміялася з нього, від Галі він не чекав також нічого доброго, тому поклав бандуру на призьбу і непомітно вийшов за сад.

Засмучений він ішов додому. Його піднесення минуло і чуття самотності знову гризло його серце. Він минув криницю і деревяну церкву з зеленою банею. З обох боків дороги тягнулися господарства з довгими огорожами і солом'яними стрічками. Він минув уже обистя Галі з високими дубовими ворітами, і нараз почув, що за ним хтось біжить. Оглянувшись, він спочатку не міг промовити ні слова від великої радості.

— Галю, чи це справді ти? — промовив він і кинувся їй на зустріч.

— Так, це я, — відповіла дівчина. — Скажи мені, чому ти приходив до Ярининого саду?

Вона, тяжко дишучи від сильного бігу, насліду могла говорити.

Павло схопив її за руку.

— Пташко моя, дякую тобі. Я думав, що ти мене вже більше і знати не хочеш.

Гая шарпнула від нього свою руку і настирливо, майже сердито повторила своє питання:

— Чому ти приходив?

— Чого питаєшся? — сказав Павло впавшим голосом. — Хіба ж ти не знаєш, що я тільки тим живу, коли тебе побачу?

Гая нічого не відповіла. Стояла з низько опущеною головою. Тіні її рісниць падали на її бліде обличчя.

— Чи ти підеш за Панаса? — спітався Павло зо страхом і третмінням в голосі.

— Піду, якщо тато скажуть, — відповіла дівчина, здригнувшись. — Як же я можу йти за тебе, нехриста? То ж ви всі відреклися від хреста...

— Галю, гріх тобі це говорити. Ми — нехристи? Ми — відреклися від хреста? Як же це так? Ми ж тільки про це думаємо, щоб узяти на себе хреста і йти дорогою, яку Христос нам показує, — заговорив Павло тоном проповідника.

— Я того не знаю, — сказала Гая, махнувши рукою, — Я не священик. А що я знаю, ще те, що ти мене не любиш. Коли б любив, то не проміняв би мене за Лукіяна, за штунду. Пошо тобі треба було так спішитися? — продовжувала Гая з явним жалем у голосі. — Якщо тобі так хотілося стати штундистом, то почекав би. Чи то тебе щось коштувало б? Ми були б повінчані, а потім ти перейшов би на яку собі бажав би віру. Розвінчати тоді вже ніхто б нас не зміг. А тепер... — в її голосі відчулися слізози.

Слова Галі показалися Павлові богозневагою. Перехід в нову віру був для нього раптовим просвітленням, поривом душі, об'явленням згори. Робити так, як казала Гая, це рівнозначне було б з тим, що торгуватися з Богом, викручуватися, надуживати Його милосердя. Він про це навіть не міг подумати. Але як їй тепер це пояснити?

— Галю моя, ти не знаєш, що ти говориш. І своїми словами ти мене сильно б'єш, — сказав він зажурено.

— Добре, тепер слухай, — сказала Гая і підійшла до нього ближче. Вона сама взяла його руку і піднесла на нього очі, повні сліз. — Я хочу тобі щось сказати. Коли ти пішов з Ярининого саду, Панас призвався, що цього тижня прийшли святі з рушниками. Тато, я знаю, буде радий віддати мене за нього. Він багатий. Але я вговорю тата, щоб з відповіддю почекати. Тато мене любить і послухає. Я ж у нього одиначка. Він віддав би мене і за тебе, я це знаю, коли б ти не був нехристом. То ось, що я тобі скажу. Бог з тобою, не кидай своєї штунди, якщо вона тобі така мила. Але ходи тимчасом до церкви, отак про людське око. Що тобі це пошкодить? Тож

усі люди ходять. Не така ж ця церква вже погана. Підеш?

— Ні. Краще мені вмерти!...

— Якщо так, то більше мене не бачитимеш!

— майже скрикнула Галя. — До побачення!

Вона обернулася від нього і, не оглядаючись, побігла назад до Ярини, де на неї, — Павло був певний, — чекає Панас. Павло пішов додому.

III

Розлучившись з таким гнівом з Павлом, Галя бігла не оглядаючись, поки несли ноги. Їй бажалося втекти від тяжкої кривди, від Павла, від самої себе. Але коли вона прибігла до криниці, в ній забракло дихання і вона затрималася. Присіла на краю довгого корита, видовбленого з старої липи, з якого напували худобу. В серці все кипіло, все палало вогнем. Вона була першою дівчиною в селі її любимою дочкою батька. Вона привикла, щоб всі ходили біля неї з найбільшою пошаною, а тут все перемінилося. Той, кого вона вибрала з-поміж усіх і кому відкрила своє серце, відкинув її. І тепер, коли Павла не було біля неї, його відмова здавалася їй ще більш безсенсовою і тяжкою.

— Не любить він мене, не любить! — говорила вона сама до себе. І тепер їй було зовсім ясним, що він приходив тільки випробувати над нею свою силу. І тепер вона була готова на куски порвати себе за те, що не видержала і видала себе.

— Нерозумна, нерозумна, нерозумна! — лаяла вона себе. — Він тільки пісню заспівав, а ти вже готова на шию йому чіплятися...

Вона не могла стримати себе і, похилившись на холодні цебрини криниці, заплакала від тяжкого горя і від кривди.

Але нараз вона почула, ніби хтось іде.

Галя спохватилася, ніби зловлена пташка. Витерла очі і подивилася кругом себе. Але ніде нікого не було. Це заскрипіло коромисло, яким діставали воду з неглибокої криниці.

Але все одно, якщо тепер ніхто не приишов, то може кожної хвилини прийти від Ярини хлопець або дівчина. І якщо побачать її в такому положенні, то відразу доміркуються, а тоді їй хоч під землю йди від сорому!

Вона вирішила зараз таки вернутися до Ярини, бо відсутність її можуть помітити. Але перед тим їй треба зробити біля себе лад. Вона дісталася відро, яке гойдалося над криницею, і потягнула його до себе. Журавель заскрипів, ніби немашене колесо біля воза, і опустив наниз довгу шию. Тяжкий камінь, прив'язаний до другого кінця довгого коромисла, піднісся догори, а потім стукнувся до корита. Вулицею покотився глухий відгук. Галя потягнула ще і тяжке відро захлюпалася в криниці, натягнувши мотузка. Дівчина перехилилася через мокрі цебрини і потягнула відро догори. Журавель їй поміг і за хвилину з чорної паші криниці показалося відро, сяючи до місяця і розкидаючи грубі краплі води.

Галя вмилася, витерлася фартухом, спрагло напилася свіжої води, а решту вилила в корито. Звільнений журавель підкинув догори головою, а порожнє відро безрадно загойдалося над криницею. З нього падали на корито краплі води.

А Галя в тому часі вже підходила до Яринених воріт. Звідти вилітали на дорогу пісні, голос скрипки. На її обличчі не було ні сліду недавньої тривоги. Лише очі її дивилися, ніби злякано, ніби непевно. Вона намагалася потішити себе, розважити своє серце.

— Що ж, якщо йому оця погана штунда дрожча мене, я не буду пропадати за ним. Піду за Панаса, за Грицька, навіть за кривого Панька. Не буду через нього сохнути старою дівкою.

Тепер вона боялася тільки одного: щоб в Ярини не здогадалися, де це вона була. Галя обережно відчинила ворота, щоб вони на зло не заскрипіли, і обійшла хату. Гості знову зібрали-

ся на прогалині, де відбувався танець. Виминаючи дерева, Галя йшла до юрби, щоб непомітно ввійти в гурт, але почула над самим вухом знайомий голос, від якого вона задрижала всім своїм єством.

— А що? Видно, штундар не даремно сюди навідувався? — сказав Панас, дивлячись перед себе.

Галі не вдалося схovати від нього своєї неприсутності. Він чекав її в високій траві, де його ніхто не міг побачити.

Галя спалахнула від гніву. Їй хотілося виляти Панаса за його нахабство і безсоромність. Але вона стримала себе, щоб він не зміркував, де вона справді була.

Повернувши до нього голову, Галя знизала плечима і сказала:

— Ти краще мене знаєш, чого він сюди приходив. Але не бійся, ти не застіваєш краще нього, хоч би й тріс...

Вона попала в саме живе.

Панасове обличчя так перекривилося, що Галя аж розсміялася.

— Що не любиш такого? — сказала вона.

— Ти краще не жартуй! — майже скрикнув Панас. — Я ж знаю, що ти побігла до нього.

— Може до нього, а може до криниці напитися води. А зрештою, тобі що до того?

Вона подивилася на Панаса зневажливим поглядом, від якого йому відібрало мову.

За ним бігали всі дівчата в селі. Одна тільки Галя сміялася над ним і дразнила його. І цим самим вона й полонила його буйну уяву.

— Ну то нехай буде, що бігала до криниці, — сказав він через хвилину. А потім, ще помовчавши якийсь час, вів далі вже зовсім іншим голосом: — А як же, Галю, з сватами? Можна прислати?

Голос його був м'який, схильований, зовсім

не подібний до його мускулистих рук і високого росту.

А Галя стояла, похилила на груди голову й думала тяжку думу.

— Що ж, якщо бажаєш, то посиляй, — сказала жартівливо. — Наші ворота відчинені для всіх. А в батька на городі гарбузів багато. Поки що я два спечу. Одного візьмеш собі в дарунок, а другого завезеш Павлові за те, що так гарно співає.

Панас розсміявся.

Печений гарбуз, поданий дівчиною сватам, визначав повну відмову. Але Галя сказала це жартом. Згадка Павла, як кандидата на печеного гарбуза, була для Панаса великою заохотою, якої він і не сподівався. Йому зробилось весело. Зauważу про Павлів спів він пропустив мимо ушей.

— Але на бандурі йому ще далеко до мене, — спокійно казав Панас. — Якщо бажаєш, то заиграю тобі нову пісню? Навчив мене в місті архієрейський бас. Разом пили в коршмі.

— Добре, заграй.

Панас заграв якусь мелодію на романс, підспівуючи дрижачим тенорком.

Галі не подобалася ні його музика, ні його голос. Але сьогодні, щоб відомстити Павлові, вона жартувала з Панасом і не тільки не затуляла уші, як це робила завжди, коли він починав співати, але сама просила його заспівати ще. Вона погодилася йти з ним в танець, а потім погодилася відійти від гурту в сад. Але коли вони сіли під кущем пахучих рож, і Панас зігнувся й несподівано поцілував її, вона з усієї сили вдарила його по лиці. В Панасових очах бліснули іскри.

— Ну, якщо в тебе буде така сильна рука, коли будеш моєю жінкою, то буде біда, — казав Панас, намагаючись приховати біль. Від болі на його очах виступили слізки. Він намагався вгамувати себе, щоб не запалитися гнівом.

Галя також була сердита. Панас умів її забавляти і вона любила з ним пожартувати, порозмовляти, але вона не могла стерпіти, коли він намагався покласти на її плече руку, висловлюючи свої ніжності, які йому дуже не пасували.

— Хто ж тебе настрашив, що я буду твоєю жінкою? — спіталася Галя з усмішкою.

— Певне, що будеш, бо немає тобі за кого виходити, — грубо відказав Панас.

— Ні, не буду, — з гнівом сказала Галя.

— Будеш!

Галя скочила з трави і втекла. Вони надобре погнівалися і решту цього вечора не говорили одне до одного, намагаючись не зустрічатися.

Незабаром Панас зовсім залишив гостей і пішов від Ярини. Галі відразу полегшало. Було вже біля півночі, але молодь не думала розходитися. На траві сидів гурт хлопців і дівчат, слухаючи кривого Панька, який був не тільки музикантом, але неперевершеним в селі говоруном, що знав усі казки і сільські перекази. І Ярина була там. Галя присіла біля неї і, повернувшись обличям до річки, задумано дивилася на срібну поверхню води.

— Так ось, мій батько без нічого і пішов, — казав Панько, розповідаючи про якусь сільську подію. — Знайти скарб, то він знайшов, але взяти його не міг, бо скарб не кожному дається. Він надіявся на себе, а добрих людей не спітався, як до того скарбу підходить.

Панько випустив клубочки цигаркового диму і задумано подивився на місяця, який виплив над селом.

— А що ж треба? Розкажи, Паньку, розкажи, — тихо говорила Ярина. — Мені дуже хочеться знати, як то можна знайти скарб...

Панько тільки того й чекав.

— Гм, — сказав він, ніби сам до себе, і зно-

ву кілька разів потягнув цигарку. — Чи ви знаєте горобинну ніч?

— Знаємо, знаємо, — сказали нараз кілька голосів.

— Коли дощ і грім, а найменшого просвітку не видно, тоді нечистий душить в своїх кігтях горобців, а потім кидає ними дотори...

— Це ми знаємо, знаємо, — перебила Ярина, — але ти нам говори далі.

— То ось такої ночі, якраз в ту саму пору, опівночі, — вів Панько, — треба вийти на роздоріжжя, розклести багаття, закип'ятити воду, набрану в річці на тому місці, де хто-будь утопився...

— Ох, яке страхіття, — прошепотіла Ярина.

— І як виб'є північ, треба кинути туди живу жабу. І щоб навколо не діялося, не можна оглядатися, а треба ввесь час дивитися на воду. Кругом буде свист, гук. Дорогою будуть проїздити брички, а погоничі будуть кричати, але ти сиди і не ворухнися. До тебе будуть підходити різні люди, будуть тебе про все питатися. Але ти сиди, мовчи і не оглядайся. Тебе будуть лякати різні страхіття, різні дива. Але ти ввесь час сиди, і не хрестися. А коли заспівають перші півні, тоді перехрестися, вилий з котла воду на землю і знайди кістку з жабиної ноги. І нею торкнися до скарбу, коли його знайдеш. Тоді ти можеш цього скарба взяти, бо жодна нечиста сила нічого тобі вже не зробить.

Він замовчав, бувши задоволений увагою своїх пильних слухачів.

Але Галя не видержала. Вона не даремно була письменною дівчиною і розумною на все село.

— Ну, це не може бути, щоб нечиста сила не могла тебе подужати, — сказала вона.

— А хрест нашо? То ж ти маєш на шиї хреста, — поспішив відповісти Панько. — А якщо хто ще боїться, — добавив він, — той може

з усіх чотирьох боків накреслити хреста на дорозі.

— Ото ж, так і треба казати, — погодилася Галя.

На дзвіниці задзвонив годинник. Всі замовкли і почали рахувати. Годинник нарахував якраз дванацять.

— Ось саме тепер вся нечисть сновигається по землі, — поважно казав Панько. — Йдеться воля аж до перших півнів. А коли заспіває півень...

Нараз на березі річки промайнула якась біла постать. Звідти долетів дикий голос, подібний до виття вовка або до розпачливого плачу людини.

Дівчата й хлопці жахнулися.

— З нами хресна сила!

— Місце наше святе! — зо страхом скрикнули дівчата.

Панько мовчав, не випускаючи з уст цигарки.

— Це нічого, — сказав він спокійним голосом. — Це юродивий Авдій бігає понад ріку.

— А знаєте, дівчата, від чого Авдій став нерозумним? — спитався Панько. — Я ще пам'ятаю його моторним парубком. Був першим в селі.

— Кажуть, що від пожежі, — відповіла Галя. — Вся родина згоріла, а його напів живого витягли з палаючої хати.

— Ну ось і вигадала! — невдоволено перевів Панько. — А пожежа від чого стала? Це ж він сам підпалив хату, бувши вже юродивим. Ти тоді ще дитиною була.

— Ну то розкажи, як це сталося? — спитався з гурту інший дівочий голос.

— А ось від чого, — почав Панько, — Чи ви знаєте Панночкіну могилу?

— А певне що знаємо.

— Отже, знайте, що гіршого місця немає на всю околицю. І оце одного разу Авдій заклався з кимось, що піде в провалля на саму могилу і

щобудь звідти принесе. Відомо, молодість. Думав, що візьме за пазуху свячену проскурку й нічого не станеться. Ніби-то з святим хлібом не торкнеться його жодна нечиста сила. Але диявол виявився хитрішим. Коли Авдій почав збиратися, то й просфору забувся. Зовсім вилетіло з голови. Згадав тільки тоді, коли підходив до лісу. Хотів вернутися, але соромився хлопців, щоб не сміялися. Піду, — думає, — а що буде, нехай буде. Відомо, молодість. Підходить він і бачить розложене багаття, а кругом нього сидять якісь люди. Ну, — думає, — добре, що люди є. Хоч може злодії, розбійники, але таки душі християнські. Підходить він близче, хоче перехреститися, — а рука стала тяжка, ніби камінь, що й піднести не можна. Хоче сказати молитву, яzik не ворушиться. Ну, — думає, — що буде, то буде. Іде до багаття.

— Доброї ночі, — каже він до них. — Чи ви люди, чи що, я не знаю, але ось так сталося, що я пішов об заклад, що прийду на могилу і щось звідси принесу нашим хлопцям. То, будь ласка, дайте щобудь.

До нього повернулися страшні обличчя, а один волохатий старець сказав:

— Якщо ти такий добрий молодець, то візьми оце цілого осмаленого барана. Для такого парубка ми нічого не пожаліємо.

І Авдій аж тепер побачив, що біля багаття висів осмалений баран. Вони здійняли його і поклали Панькові на плечі.

— Дякую, — сказав Панько.

— Здоровий будь! — відповів волохатий старець і зареготався страшним голосом, від якого аж дерева захиталися. Авдій здогадався, куди він попав, але тепер вже виходу не було.

Несе він барана і боязко оглядається. Вийшов з лісу і пустився полями до села. І нараз чує, що баран на плечах поворухнувся й закричав на ввесь голос. Авдій дивиться, а це не баран,

це зарізана людина. Він пустився з усієї сили втікати до села, а коли прибіг до першої хати, впав на землю напів живий. Насилу потім відрятували.

Другого дня люди пішли до лісу. Там, де казав Авдій, що горіло багаття, не було нічого. А на тому місці, де він кинув барана, лежало мертвє тіло людини. І з того часу Авдій почав думати, думати і згубив розум...

Панько замовчав. Усім присутнім стало лячно і невесело.

— А щоб на тебе, — сказала Ярина. — Такого страхіття наговорив, що вночі щось привидиться. Краще заграй щобудь.

Панько взяв скрипку.

Було далеко за північ, коли вся ця молодь розходилася від Ярини, щоб освіжитися кілька-годинним сном, а раненько чуть-світ вставати до своєї щоденної тяжкої праці.

Прощаючись з Галею, Ярина всміхнулася і сказала:

— І чого це ти, дівчино, куражишся з тим Панасом? То ж батько і так не віддасть тебе за штундаря. А Панас, чим поганий хлопець? Має чотири пари волів, баштан, а прошай скільки йому старий лишив! І сам собою, хіба він чим не козак? Що, не правду кажу, дівчата? — обернулася вона до своїх гостей.

Дівчата вибухли сміхом, деякі явно вимушеним.

— Ну, то беріть собі його ви, Ярино, якщо він вам такий добрий, — жартувала Галя.

— А мені непотрібні ані його воли, ані він сам.

— Ти уважай, Галю, а то побачиш, що я ще відмовлю його від тебе. Але тоді, щоб ти не гнівалася на мене.

— Ярино, — сміялася Галя, — не буду гніватися. Відмовляйте навіть узавтра.

Галя пробувала бути веселою, але на душі в неї лежав чорний смуток.

Павло її покинув, а Панаса з його волами і з баштанами, батько не дозволить так скоро кинути. І через це вона відчуває неспокій.

Коли вона вернулася додому, до своєї чистої кімнати, їй нараз привидилося обличчя Павла, коли він блідий і схильований взяв її за руку.

— А що, коли б в чім-будь допомогла Ярина? — подумала вона і сама до себе всміхнулася. І так і заснула з щасливою усмішкою, на яку падало крізь вікно світло місяця.

IV

Стара Уляна, Павлова мати, була ревною і досить, як для жінок, начитаною штундисткою. І хоча вона знала напам'ять всі штундистські тексти і ревно виконувала всі штундистські накази і навіть деколи проповідувала, все ж таки проти однієї заповіді вона дуже грішила: вона створила собі свого власного ідола, яким для неї був її син Павло і якого вона більше обожала, ніж інші “церковники” свої ікони. Вона тільки й жила своїм сином, рахуючи його скарбницею всіх добродійств і джерелом всякої премудрості. Вона і в нову віру перейшла для того, щоб додогодити синові. Поволі за сином вона й сама так перейнялася тією новою вірою, що вона заслонила перед нею все інше в житті.

Уляна називалася згідно сільського звичаю “бабусею”, але вдійсності старою вона не була, бо заледве проминуло їй сорок п'ять років. А подивитися було на неї, як вона приготовляє вечірню для свого сина, їй не можна було дати більше як сорок.

На дзвіниці пробило вісім. Це була пора коли Лукіян звичайно кінчав свою проповідь. Через пів години Павло буде вдома. В хаті стало зовсім темно. Уляна здійняла з полиці каганця з трьома ніжками, засвітила його і поставила на столі. Бліде світло освітило нічим не прикритого дубового стола, на якому лежав боханець разового пшеничного хліба, стояла мисочка з сіллю, а також дзбан з яблуковим соком. В розі, де колись була ікона, тепер черніло порожнє місце, а з боку в рамі видніли якісь букви, але їх при

блідому світлі не можна було відчитати. Під стінами тягнулися ослони, що блищають від частого сидіння, ніби помальовані.

Вечеря вже була давно готова і стояла в теплій печі, що займала мало не половину кімнати. Хоча огонь в печі тільки трошки жарів, в хаті було душно. Уляна відчинила навстіж двері. Потім сіла біля вікна і довго дивилася на дорогу, по якій повинен вертатися Павло. Потім, зітхнувшись, відйшла від вікна і почала підмітати хату, щоб чимбудь вбити час. Потім пішла до комори і відсипала пшона на завтрашній обід. Підкинула корові трави, подивилася, чи кури зачинені. На подвір'ї валялося порожнє горня. Уляна піднесла його і повісила на плоті додори дном. Потім вона вернулася до хати, підкрутила каганця. Сіла біля вікна і почала в'язати вовняну хустку. Тепер Павло повинен вернутися кожної хвилини.

Але минали довгі хвилини, а Павла не було. На дзвіниці відрахувало дев'ять. А Павла ще немає.

— Напевно пішов до Ярини за Галею, — сказала Уляна сама до себе. — Тепер може й до півночі не прийде.

Вона погасила каганця, щоб надаремно не витрачати нафти і знову сиділа біля вікна, пробуючи в'язати хустку в темряві. Бліскучі дроти швидко пробігали між її вправними пальцями, від часу-до-часу сяючи, коли на них падало проміння місяця. Уляна думала про дівчину, яка відібрала в неї серце сина і зморшки на її обличчі ставали грубими. Очі дивилися в темряву, а уста кривилися, ніби від болю.

Коли, дві години пізніше, Павло відчинив ворота, в вікнах його хати горіло світло, а на столі стояла вечеря. Мати привітала з ним, але не пішла зустріти його на порозі, як це вона завжди робила. По його ході, по тому, як він зачиняв двері вона здогадалася, що на душі його щось

невесело. А це казало їй бути особливо уважною і обережною, щоб не спричинити синові ще якоїсь кривди. Не питаючи його ні про що, подала вечерю, а сама сіла біля столу, не перестаючи в'язати хустку.

— Як же ви, мамо? Чому не вечеряєте? — спитався Павло.

— Я їла, коли тебе не було, — відповіла вона.

Павло відломив кусок хліба, підсунув миску близче до себе і почав мовчки їсти.

В хаті стала довга і тяжка тиша. Бліскучі дротики в Улянених руках вже не стукали до себе рівномірно, як завжди, але плуталися між нитками, ніби заважаючи один одному.

— А що, не приходив мельник? — спитався накінець Павло.

— Ні, не заходив, — відповіла мати.

Павло знову заспокоївся, щоб розпочати розмову і заспокоїти матір.

Мати зрозуміла це і, помовчавши хвилину, спитала:

— Ти був у Ярини?

— Був.

Знову в хаті стала тиша, але вона вже не була тяжкою. Дротики поміж нитками застукали щвидше, але вони вже не заважали один одному, тільки ритмічно, ніби гнані машиною, бігли своїми визначеними стежками. Уляна дрібненько кліпала очима. Обличчя її було задумане, але на ньому не було вже колишньої тривоги.

— Треба це кинути, Павле, — сказала вона півголосом, не дивлячись на сина. — Не для тебе вона.

— Немає що кидати. Сама вже мене покинула. Сказала, що виходить за Панаса, — проговорив Павло, не перериваючи слів.

Йому хотілося сказати все, вилити з душі

свое горе. И він розповів матері всю їхню розмову.

— Вона каже, що ми нехристи, а тому не може вийти за мене. Якщо підеш, — каже, — до церкви, поклонишся ідолам — піду за тебе.

— Бач, яке придумала, га! Спокусниця. Це якраз так, як написано в Писанні про Божих пророків.

Поведінка Галі для них обох була однакова. Уляна була незадоволена на дівчину, яка скривила Павла своєю відмовою, а одночасно в душі була рада, що Галя, яка вкрадла серце її сина, виявилася негідною Павла.

— Покинь і не думай про неї. Не варта вона тебе! Ти ніколи не був би з нею щасливий. Та й ніколи вона тебе не любила. Бо коли б любила, то не вимагала б від тебе неможливого, — закінчила мати, згадуючи свою власну минулу любов.

— Не судіть її, мамо, бо вона не знає, що робить. Коли б знала, того не говорила б.

— А кому ж знати, як не її? Вона ж не тільки що дівка, але ще й грамотна. Три зимі ходила до школи.

— Мамо, Господь не всякому відкриває Свою правду. Я пробував говорити з нею, але її душа не лежить до Божого слова, а до світської марноти. Що ж, — видно, не судьба...

Він подивився на матір довгим поглядом, ніби чекаючи потіхи і помочі. Але мати не могла знайти потішаючих слів. Вона посумніла.

— А чи ти чув, — почала вона, щоб перемінити мову, — кажуть, що в селі був барин Валеріян Петрович? Він вже цілий тиждень є тут, але до нас чомусь не навідується. Кажуть, що він такий гарний. Лікує хворих і нічого за це не бере, але сам ще помагає бідним. Добрий і простий. А до церкви, кажуть, ніколи не ходить, — добавила Уляна тихо. — Прийде до хати, шапку скине, всім поклониться. А на ікони навіть не

дивиться. Як сяде до столу — не хреститься. І я думаю, чи часом не з наших він? Щось дуже подібне. Як ти думаєш?

Павло посміхнувся. Він любив багато читати і читав не тільки божественні книжки. Він знов, що пани не ходять до церкви і не хрестяться, але це ще не значить бути штундистом.

— Ні, мамо, він не з наших, — сказав Павло. — І не Божий голос двигає ним, а гордина.

— Ну ось! — боронилася Уляна. — Він, кажуть, зовсім не гордий, а дуже простий.

— Гордий не перед людьми, а перед Богом. Ця гордість походить від світської мудrosti і вона грішніша від звичайної людської гордості. Не про Бога він думає, а про свою гордість. А добре вчинки людини не спасають, — закінчив Павло безапеляційним тоном штундиста.

Уляна задумалася. Вона пам'ятала Валеріяна малим хлопцем і її турбуvala доля його душі.

— А чому б тобі, Павле, — сказала вона, — не зустрітися з ним і не поговорити? Хто знає, може його розум і просвітиться вірою.

— Що ви, мамо! Чи ж думаете він буде змою говорити? А коли й буде, то де ж мені до нього рівнятися! Він, кажуть, всі науки пройшов, а я?...

— Іншим Господь і без школи відкриває Свою премудрість, — сказала Уляна. — Пам'ятаєш, коли ти перед багатьма людьми мав диспут з отцем Василієм про Святого Духа?

— Та це ж тільки піп Василій! Рівняти ж з Валеріяном його не можна, — сказав Павло і вперше за ввесь вечір всміхнувся, згадуючи свій диспут.

На душі в Уляни полегшало. Вона позбирала із стола миски. Було вже пізно, і Павло давно скінчив вечеряти.

Замість молитви після вечері Павло відкрив

наздогад Біблію і почав читати місце, яке саме попалося на очі:

“Але Рут сказала: не силуй мене покинути тебе і вернутись від тебе; куди підеш ти, туди й я піду, і де житимеш ти, там і я житиму; твій народ буде моїм народом, і твій Бог моїм Богом”.

Павло затримався і підніс на матір здивовані очі. Уляна також була здивована і не могла того сковати від сина.

— Що це значить? — заговорив першим Павло. — Це ж не отак собі відкрилося припадково.

В своїй наївній і простій вірі обоє вони були переконані, що в Святому Писанні захована не тільки доля всього людства, але також доля кожної людини зокрема. Для них не було випадковості, а все було — Божим Пророчеством.

— Тут явна показуюча Божа рука, — повторив Павло з радістю.

Уляна не видержала.

— Чи може Божий палець показати на союз з поганкою, богохульницею?

— Мамо, Божа премудрість для нас незбагнена. Не можна всього в Писанні розуміти буквально так, як воно написано, — сказав заспокоюючо Павло.

— А як же інакше?

— Не знаю, — тихо сказав Павло. — Подумаю і буду молитися. Може Господь і просвітить мене.

Довго цієї ночі в Павловій кімнаті близько каганець. Довго Павло цієї ночі читав, довго молився, а потім так і заснув на лавці, не роздягнувшись.

Другого дня Павло був ніби сам не свій. Він майже нічого не їв, ні з ким не зустрічався, проводячи час в молитві, в читанні, в глибокому роздумуванні. Він непохитно вірив, що Бог покаже йому вихід. Але того виходу він не знаходив. Коли б йому довелося тепер жenитися з

Галею, навіть ще ненавереною на його віру, він зробив би це без найменшого вагання. Для нього слова Писання були ясні і прості. А серце його також говорило те саме. Хіба ж вона поганка, богохульниця? Ні. Вона — нерозумне мале дитя. Вона зрозуміє, подумає, а потім навернеться. А шлюб з нею був би їй дорогою до спасіння.

Але від нього вимагалося не тільки забути, що вона не баптистка, але йому самому треба стати церковником, відректися від правдивої віри, а це вже було найгірше. Це був гріх проти Святого Духа, який не прощається ані в цьому світі, ані в майбутньому. І того Бог не може йому показувати.

Минуло три дні. Павло думав, думав, а потім вирішив піти на пасіку до Лукіяна, свого учителя і друга, до якого він звертався в усіх важких випадках свого життя. Але дорогою зустрів коваля, Лукіянового племінника, який ішов до нього просити коня, щоб поїхати на ярмарок. Лукіян поїхав туди з медом другого дня після зібрання і досі не вернувся. Вони почали непокоїтися, а тому Дем'ян, за порадою дружини, вирішив їхати за ним. Йому треба було продати свій крам, а при тому подивитися і за Лукіяном, якого так довго не було.

Павло радо дав Дем'янові свого коня і просив негайно повідомити його, коли вернеться додому.

Лукіян обіцяв невідмінно бути вдома в суботу, щоб не проминути недільного зібрання. Але на недільному зібранні його не було. Не було також племінника. Вони також не вернулися в понеділок. Дем'ян привів коня аж у вівторок увечері і сказав, що з Лукіяном сталося нещастя. Конояди вкрали дорогою його коня, і коли б не Дем'ян з підводою, то не відомо, що він робив би і як би вернувся додому.

Уляна тільки руками сплеснула.
Але Дем'ян не був зажуреним. Навпаки, його обличчя сяяло радістю і вдоволенням.
— Приходь, необхідно приходить узавтра, — сказав він до Павла. — Лукіян сам тебе кличе. Такі, брате, справи, що й висловити годі. Ось приходь, він сам усе тобі розкаже.

V

Павло зібрався з самого ранку. День був ясний, безхмарний. Високо в повітрі літали ластівки, віщуючи дощ. Коли Павло вийшов з дому, надворі була прохолода. Сінокос ще блищав росою і вузенька стежка була ще мокра. Він хотів застати Лукіяна самого і переговорити з ним про свою справу.

Лукіянова хата була з самого краю, найближче від Маковеївки. Пройшовши долиною, Павло швидкими кроками вийшов на горбок і відразу побачив білу хату з великим городом і рівні рядки вуликів, а між ними і самого Лукіяна в жіночій хустині і в широких шароварах. Павло відчинив хвіртку і, ввійшовши до пасіки, став оподалік, не відважуючись наблизатися до роїв. Лукіян якраз виймав щільники, підкуруючи їх запаленим помелом. Рої бджіл, відірваних від своєї праці, розгублено літали в повітрі й жалісно гули, ніби жалючись на безмилосердне порушення їхнього спокою і грабунок. І хоча Лукіян був без сітки, босий, але вони не кусали його, знаючи свого господаря.

— Чого гудете? Залишиться ще й для вас — казав Лукіян, ніби вони розуміли людську мову.

Він подивився на черешню, на якій примостилося рій бджіл і тільки тепер побачив Павла. Його очі блиснули ясністю, кругле обличчя покрилося усмішкою, якото він дивився на свого дорогоого гостя.

— Добриден, брате! — сказав він, вимовляючи останнє слово поволі й виразно. — Добре, що

прийшов. Я багато чого маю тобі розказати. Чез ти ѿ переказував тобі прийти.

— Я був би і сам прийшов до вас, — відповів Павло. — Якраз потребую вас.

— А що? Може щось сталося? — занепокоївся Лукіян.

— Ні, нічого. Я так, по своїй справі, — пояснив Павло.

— Добре, я зараз, — сказав Лукіян, призвищний бути для всіх добрим порадником. — Почекай хвилину, вийму тільки щільники.

Він відхилив дверцята, відломив вправною рукою кусок щільника і поклав його в горщик, де вже було багато меду.

— Ось і все вже готове. — сказав. — Підемо до хати і попробуємо меду. Це моя перша взятка цього року.

Вони пустилися до хати. Кілька бджіл полетіли за ними, кружляючи над Павлом.

— Летіть собі геть, летіть, — вгамовував їх Лукіян, махаючи шапкою.

Бджоли відстали, але потім знову летіли за ними аж до хвіртки.

— Оце мале створіння, а якою великою мудростю наділив їх Господь, — говорив Лукіян задумано, ніби на проповіді. — Інколи просто дивуєшся, звідки в того маленького створіння стільки мудrosti. I людину знає. Чужого від свого вміє відрізняти. A не вкусили часом тебе?

— Ні, не вкусили.

— То ѿ добре. Значить, з тебе може бути добрий пасічник. Бджола тебе лолюбила. Пізнає людину, — сказав він, посміхаючись.

Вони були вже в хаті, яка була меншою і біднішою за Павлову. Стіни зовсім порожні. Стіл був звичайний, сосновий, а кухонний посуд складався лише з кількох глиняних горщиків. Але жовта глиняна долівка була заметена, а на столі не було ні однієї порошинки. Бідність не

колоа очей, хоча з першого погляду було видно, що Лукіян не був зажиточним господарем. Зате в передньому розі, на тому місці, де раніше були ікони, тепер лежала ціла купа книжок, більше навіть як в попа. Біля печі, на довгих вервечках висіла колиска, завішена рядном, а її гойдала бosoю ногою кругломиця жінка з маленьким носом і з чорними бровами, які придавали їй задуманий вигляд. Це була Лукіянова родичка, дружина племінника Дем'яна, з яким він жив після смерті дружини в одній хаті.

Вона встала і привіталася з гостем.

— Оце, Параско, молоді щільники, — сказав Лукіян. — Внеси їх до комори і поклади в нову бочку. А потім принеси нам попробувати. А я дитини попильную.

Він здійняв з себе дуже дивне накриття, яке він брав завжди до пасіки, поклав його разом з шапкою на полицю і сів біля Павла.

— Ну, яка ж твоя справа? — спитався, коли вони лишилися самі.

Павло не зінав, з чого розпочати і заметувався. Лукіян, не чекаючи відповіді, заговорив:

— А я оце був на торговиці. Мед і віск продав, а також і для Божої справи потрудився. Але оце таке нещастя сталося: злодії вкрали коня. Тобі, мабуть, Дем'ян казав?

— Так, казав. Ми з мамою чимало турбувалися за вас. Але як же це сталося?

— Та оце так і сталося. Нічого тут не порадиш. Просто вкрали з двору Хоми, що тримає в місті коршму. Два дні я там був і оце таке горе зустріло. Хтось полакомився на чуже і вночі випряг коня, а я аж вдень зоглядівся, — говорив Лукіян таким тоном, що йому більше було шкода злодія, ніж своєї втрати. — Добре, що віз був під накриттям, то не зачепили. Племінник приїхав і забрав додому. Параска послала. Чекала, мене немає, то ѿ сказала Дем'янові їхати, щоб чо-

го-будь зо мною не сталося. А зо мною, правду кажучи, яких тільки пригод уже не було! — дав він з гіркою усмішкою. — Простий я. Не дав мені Бог проворності і кметливости. Але що ж! Якось воно буде. На ярмарку Бог послав доброго купця, продав ввесь новий мед, а також отримав завдаток на другу взятку. Без коня не буду. І новонавернені брати трохи помогли.

— Мабуть у Хоми навернулися? — подумав Павло.

— Так, у Хоми, — ніби відчитав Лукіян Павлову думку. — На ярмарок приїздить багато народу. Тому в Хоми зібралося біля тридцяти душ. Жниво велике. І все — наші прості люди, мужики. Ми так всі зібралися, посідали, я дістав Євангелію і почав уголос читати. Люди до мене. Окружили. Дивляться. Дехто згіршується. Що це, — кажуть, — ти видумав? Це не церква, а коршма, а ти читаєш Євангелію! А я перегорнув кілька сторінок і читав: “аще где соберутся двоє ілі троє во ім’я Мое, там і Я между вами”. Оце, — кажу, — так говорити Христос.

Лукіян і тепер стояв посеред хати, зворушенний спогадами. Обличчя його було щасливе. Заклопотання пасікою, втратою коня промайнули. Тепер він був, ніби пророк.

— Ну, — продовжував він, — мене ще тіsnіше окружили люди. — Читай, — кажуть. А я читаю. Вони слухають. Потім почали питатися, якої я віри, хто я такий. І на мене зійшла Божа ласка, розпочалася довга розмова. Деякі забули про їжу, що стояла на столі, вкусивши іжі духовної. Розмовляли ми так за північ. Другого дня одні кажуть: “Поїдемо на ярмарок”, а другі відповідають: “Ярмарок не втече. Розкажи нам ще про Боже слово”. І ми знову розмовляли про все аж до вечора. Там Дем’ян мене і застав. Чотирьох мужиків таки там в коршмі пізнали правду і молилися. І для мене це було великою радістю. Всі

четири з одного села. На свято запрошували до себе. Я обіцяв, що сам приїду, або приїде хтось з братів. Я подумав і про тебе. Чи ти не бажав би поїхати?

— Я радий, але чи я зможу там щось зробити? — спітався Павло.

— Зможеш. Тільки не думай наперед і не сумнівайся. У них велике село, а навколо чимало менших сіл і хуторів. Я все розвідався. І ніхто там ще ніколи не проповідував Божого слова. Жниво велике й багате, а робітників мало. В місті на ярмарку також довелося подбати про Боже діло. А яка ж там в нашого Дем’яна зав’язалася боротьба, я розкажу тобі.

— Прошу, розкажіть, розкажіть! — поцікавився Павло.

— Я продав усе, що мав, і ми почали збиратися в дорогу, — вів Лукіян. — Дем’ян пішов до воза, а я, — думаю, — за той час перейдуся по ярмарку між людьми. І ось, обійшовши все широке поле, я подумав: скільки ж то народу з’їхалося сюди, а скільки навезли всякого краму! І все це для марноти, для тіла. А для душі немає нічого, ніби тієї безсмертної душі людина й не мала. Іду я так майданом, думаю над цим народом і бачу в самому розі стоїть маленька будка, ніби намет, ніби шалаш на баштанах. Видно, хтось бідний чимось торгує і не має зацю побудувати кращої крамниці. Підходжу я близче, бачу одна стіна підперта ослоном, а біля неї рядком лежить багато ікон. Оце, — думаю, — якраз те, що привезли людям для душі. Все в мене внутрі перевернулося і я став перед крамницею.

Тут Лукіян замовчав і заметувився. За дверима почулися Парасчині кроки.

— При ній — мовчи! — шепнув Лукіянтихо до Павла.

Параска зо своїм Дем’яном були всію душою віддані Лукіянові. Але в домашніх справах, як

господиня, вона вважала своїм обов'язком дивитися за ним. Він може занедбати все в домі і наробити якоєсь шкоди. І Лукіян трохи побоювався Параски і слухався її, як господині.

Вона стала на порозі з мискою в руках, на якій лежав великий шматок меду і свіжий щойно спечений хліб. Поставила все на стіл і обернулася до дверей знаючи, що Лукіян з Павлом мають якісь свої справи.

— А що, Параско, мед, правда, кращий за минулорічний? — сказав Лукіян.

— Дуже добрий мед, — добавила вона. — Кращого й не може бути, — і, обернувшись до гостя, сказала: — Їжте, прошу!...

Вона підійшла до колиски. Дитина спала, розкинувши руки і відкривши свої маленькі уста. На щастя воно не потребувало дідової опіки. Параска поправила рядно, щоб до колиски не лізли мухи і на пальцях вийшла з хати.

Лукіян почекав, поки кроки стихли за дверима, і сказав зо спокійною усмішкою:

— Дісталося мені від неї і за коня, а за продавця ікон було б ще більше дісталося... Але заходжу я оце до крамниці, — продовжував Лукіян перерване оповідання, — дивлюся, а там сидить молодий пан десь літ тридцять. Так і видно, що не з наших, а — москаль. Кучеряве його волосся спадає трохи на чоло, а обличчя таке приємне, симпатичне, що бери та відразу малюй з нього ікону. І полюбив я його відразу, ніби рідного брата. Поздоровались ми з ним, як і належиться, і я питався: — Що, ікони продаєте?

— Не продаю, а міняю, — сказав він невдоволеним голосом. — Старий ти вже, а досі не знаєш, що про ікони так не говориться.

— Дуже, видно, я його скривдив. Я відразу це побачив, але думаю про своє. А потім кажу: Пробачте, барин, що не так сказав, але хотів би знати, зашо ж ви їх міняете?"

— А що ж це ти, старий, дурачка з себе робиш? Якщо маєш щось до виміни, викладай ось тут і вибирай, що бажаєш. А якщо нічого не маєш, то іди геть. В мене немає часу розводити теврені.

— І жаль мені стало його. Такий він гарно вбраний, симпатичний, але не хоче зо мною говорити. А до того й займається такою непотрібною торгівлею. Я вийняв свого гаманця, підійшов до прилавка і висипав перед ним всі мої гроші. Висипав і кажу: — На, бери. Я маю зашо міняти!

Він подивився на мене. Зніковів, а потім із здивованням сказав:

— Чоловіче, чи ти при своїм розумі?

— При своїм, при своїм, — відповів я.

— А пошо ж це ти виклав передо мною таку суму грошей? А ну ж я згорну всі й заберу. Що тоді буде?

— Що ж, — кажу, — бери, добрий чоловіче. Якщо підуть на добре діло, мені не жаль. Гроші — марнота. Бог мені дав, Він і ще дастъ.

Зібрав він мої гроші, висипав назад до гаманця і віддав мені. А потім каже:

— Бери, мені чужого не треба. Але скажи мені, хто ти такий і звідки? Тридцять років я живу на світі, а ще такого не бачив. І чому це ти ікони Божих угодників називаєш ідолами?

— А чи ти читав Святе Писання? — питаюся.

— Змалку, — каже, — я любив читати Писання, бо з нього вчився грамоти.

І ми з ним розмовилися. Почав я йому говорити з Писання, а він слухає і з дива не може вийти. Дивиться на мене і каже:

— Ніби й знайоме місце, колись читав, а тепер нічого не второпаю. Дай, я запишу. Вдома подивлюся, знайду.

— Пошо чекати, поки додому пойдеш, — кажу я. — Я маю Писання з собою. Виймаю з кишені й показую йому. Він дивиться й очам своїм

не вірить. — Оце, — каже, — скільки разів читав це місце, а не зауважив того, що ви кажете! — Я бачу, що він зацікавлений. Тоді я йому більше і більше. І про священство, про церкву, про багато-чого іншого. Дві години ми говорили. А на кінець він каже:

— Що ж, цієї справи не можна отак спроста вирішити. Це діло великої ваги. Треба його докладно дослідити, розібрати, обдумати.

— Добре, приходь увечері. Поговоримо, — кажу я. А серце мое так б'ється, так стукає... Чи зайде? — думаю. Повір, здавалося, що свою власну душу віddав би, щоб вивести з темряви цю людину.

Він подумав і каже:

— Ні, ми вже тут досить наговорилися. А я тобі ось що скажу: ти краще книжку лиши мені. Я сам почитаю. А завтра ти зайди до мене до крамниці або до заїздного двору. Питайся за Степаном Василевим.

Віddав я йому книжку і кажу: — На, читай, а я завтра прийду, якщо не помру, — і залишив його, навіть не прощаючись.

Приходжу я до свого воза, а Дем'ян уже давно запріг коня й чекає на мене.

— Випрягай коня, — кажу йому, — встигнемо і завтра поїхати. Бог допоміг мені зустрітися з одним чоловіком, — і я все йому розповів про Степана. — Як я вже діждався ранку, то й сам не знаю. Йдемо разом з Дем'яном до Степана. Бачу ще здалека, що на подвір'ї щось твориться неймовірне. Люди повиходили з кімнати, стоять юрбою і на щось дивляться. Що ж це таке? — думаю і йду ближче. Бачу, між людьми стоїть Степан і щось рубає сокирою. І що ти думаеш це було? — Ікона, оздоблена срібною рамою. Це він виніс свою з кімнати, рубає її сокирою і приказує:

— Досить я тобі вже поклоняється. Іди тепер на сміття.

— Народ стояв навколо й дивився. Всі думали, що людина, мабуть, з розуму зійшла, що нищить своє власне добро. А потім розібралися, в чому справа, побачили, що це ікона і давай в нього її відбирати. І було б йому дісталося від людей, але на щастя ми якраз прибігли. Наш Дем'ян кинувся між людей і давай розкидати їх, ніби поліна дров. Люди жахнулися і розбіглися по подвір'ї. І очам своїм не ймуть віри, звідкіля це взявшя такий силач. А Степан, побачивши мене, каже:

— Дякую тобі, добрий чоловіче. Через тебе я побачив світло. Всю ніч, — каже, — я не спав, а все читав і читав. І все в Писанні так і виходить, як ти мені казав.

Кругом нас зібралися люди. Забули вже і за ікону. Що це за правда, що за люди? — дивується народ. З'явився і господар заїздного двору: — Не дозволяю в моюму дворі такого безчинства, а та мені заборонять двір тримати!

І господар позибирав з ікони куски срібла, може на яких тридцять рублів. І послав за стражником. Оцей, — показав на Степана, — допустився великої богозневаги, порубавши святиню, а цих двох йому помагали. — І нас всіх трох збрали на участок. Степана там і затримали, відібрали в нього крамницю, а нас пустили. Тільки посписували, звідки тощо. І оце таке трапилося. Живо велике й багате, а робітників мало, — закінчив Лукіян своїм постійним текстом. — Ну, а як у вас? Не прибуло нікого з нових братів?

— Все, слава Богу, так само, як ви й залишили. З нових нікого покищо не прибуло. З усіх нас тільки вам одному дана сила бути ловцем людей, — сказав Павло з чуттям поваги.

— Це нікому відразу не дaeться, — зауважив

Лукіян, ніби сам до себе. — Ну, а сам ти як? Яка твоя справа, що ти хотів зо мною порадитися?

Павло опустив очі. Йому стало якось ніяково виявляти своє сердечне почуття, коли він так багато наслухався від Лукіяна важливішого.

— Моя справа мала, — сказав він по хвилині. — Поки оце тут сиджу з вами, то здається не варто про це говорити. Все забувається. А коли прийду додому, то знаю, що знову не матиму нісну, ні спокою.

Лукіян кивнув головою і подивився ширим батьківським поглядом на молодого хлопця.

— Чи казати вам, чи може ви й самі знаете? — спітався Павло.

— Майже знаю. Мати твоя недавно про це нагадувала. І я розумію, бо й сам колись був молодий.. Велика це таємниця і поставлена вона Самим Богом. Полюбить оце душа одна одну і жити вже без себе не можуть. Говори і не сочомся.

Тоді Павло розказав йому про свої переживання, про свої клопоти, про зустріч з Галею і про дивний вірш з Біблії, який збудив у нього так багато сумнівів і роздумувань. Лукіян уважно слухав, не відриваючи від нього своїх добрих і розумних очей.

— А чи ти пробував торкнутися її душі? Чи говорив з нею про Боже слово?

— Чи пробував? Так, пробував багато разів.

— Ну і що?

— Один тільки плач. Серце її не лежить до Божого слова. Вона або мала дитина, що не може ще злагнути, або так окамінила своє серце, що й слухати не хоче.

— Почекай. Вона ще молода. Може опам'ятатися.

— Хто знає? — подумав у душі Павло.

— Женитися з церковницею не гріх, — казав Лукіян, вгадуючи Павлові думки. — Але бояти-

ся їх, ніби чогось нечистого, — це гріх. Ми самі такими були, і батьки наші, і діди. Піп, зрозуміло, не повінчає, — пояснив він, — але в наших одновірців, у німецьких пасторів, можна. Поговори з нею про це. Я маю на Херсонщині знайомого пастора. Можна буде цю справу довершити.

Павло повеселішав і дивився вдячними очима на свого учителя, який так просто вирішив усі його проблеми і сумніви. Але він відразу згадав старого Карпія: той ні защо не видасть за нього Галі, ані з пастором, ані без пастора. Та й сама Галя не погодиться. І його обличчя знову посумніло.

— Ні, це все надаремно, — сказав він тяжко.

Була довга тиша, якої ні Лукіянові ні Павлові не хотілося порушити.

— Тоді, видно, твоїй біді нічим не можна помочи, — сказав накінець Лукіян. — Це хрест, положений на тебе Богом. Неси його і не нарікай. Кого Бог любить, того й карає. І пам'ятай, що написано: “Оженивши́йся добре творіт, не оженівши́йся лучше творіт”. Може тобі призначено служити ділі Божому й догоджувати тільки одному Богові.

Лукіян довго говорив на цю тему. Їхню розмову перервали двох нових гостей: до хати ввійшло двоє людей і, перехрестившись до передньої стіни, хоч там і не було ікон, вони поклонилися господарю і його гостеві.

Це були православні люди з сусіднього села. Відразу можна було відзнати, що це два рідних брати. Один був високий, трохи вже посивілий, а другий ростом нижчий, біля тридцяти років.

— Ми прийшли до тебе, Лукіяні Петровичу, — сказав старший. — Розсуди нас, братів.

Згідно сільського звичаю, всі справи розбиралися людьми, а тому він відразу, не зважаючи на присутність Павла, почав розказувати Лукіянові свої родинні справи. Вони посварилися з бра-

том через наслідство. Спочатку старший брат говорив стримано, спокійно. Потім почав молодший. Вони почали сваритися і лаятися, дорікаючи один одному.

Лукіян іх вгамував і почав випитувати справу. Йому часто доводилося розбирати подібні суперечки не тільки між односельчанами, але та-кож між людьми з дальших сіл.

Павло не слухав до кінця. Він встав і зібра-ся йти.

— Що ж ти? — спитався його Лукіян.

— Піду додому. А вам дякую за все, — від-повів він.

Павло йшов додому зажурений, але бадьо-рий і підкріплений у вірі.

VI

Павло сам перед тим багато мріяв про слу-жіння віри, а розмова з Лукіяном лишила в його душі незатертий слід. Він готовий був пожертву-вати для діла Божого всіма земними радостями і тепер увесь час повторював в душі Лукіянові сло-ва, щоб повністю ними перейнятися.

Він довго був би в такому високому духов-ному піднесенні і, мабуть, зовсім перемінився б після розмови зо своїм учителем, коли б він міг кудись піти, десь вийхати і влаштуватися так, щоб не зустрічатися з Галею, по можливості не чути про неї, а також не думати. Але, живучи так близько, цього зробити неможливо. Маковеїв-ка була маленьким хутором. Звідси за всім треба було ходити до Книшів. І другого дня, йдучи до крамниці за сіллю, Павло побачив Галю, що йшла з поля разом з іншими дівчатами. Йому хотілося підійти до неї і хоч привітатися. Але до неї саме підійшов Панас, і це його стримало. З Панасом в нього напевно постала б сутичка, а він цього не бажав. Він вирішив почекати, поки цей не відійде. Але Панас не відходив від Галі всю дорогу. Павло бачив, як він провів її додому і довго гово-рив з нею біля воріт.

За кілька днів Павло побачив Галю біля кри-ници, куди вона з іншими дівчатами пригнала поїти худобу. Він віз сіно зо свого невеликого лугу недалеко Книшів і, звернувшись до криниці, щоб напоїти коня, чекав своєї черги.

— Добрій день, Галю! — сказав він.

— Дай, Боже, здоров'я, — відповіла дівчина, кинувши на нього очима.

Вона не зраділа зустрічю, але також не було в ній колишнього докору. Здавалося, що вона чимось пригноблена, зажурена.

— Ти не гніваєшся на мене? — спитався Павло, вибравши хвилину, коли їх ніхто не чув.

Вона нічого не відповіла, тільки подивилася на нього засмученими очима, ніби хотіла сказати: “А що це поможе?”

І від одного тільки цього погляду в Павловій душі все перевернулося догори дном. З його передніх рішень, щоб не зустрічатися з нею, не лишилося ні сліду. Йому дуже хотілося ще раз побачитися з нею, поговорити востаннє і ще раз спробувати свого щастя.

Але йому не вдалося нічого сказати їй біля криниці. Великий табун телят кинувся до корита, відштовхуючи одне одного. Гая загороджувала телятам дорогу, поки її худоба не нап’ється. Потім, коли її корови напилися води, вона погнала їх додому, схиливши на груди зажурену голову. Вона навіть не оглянулася на Павла.

З того часу Павло знову почав шукати зустрічі з Галею. Але чи це вона його обминалла, чи це все складалося так випадково, але їхні дороги завжди розминалися. Ці невідомі перешкоди тільки збільшували його бажання і він за всяку ціну постановив зустрітися з Галею і ще раз поговорити з нею. Він хотів сказати їй про Лукіянів плян. Тепер він чомусь вірив, що таке може бути. Всі його попередні сумніви зникали. Пропозиція Лукіяна видавалася йому розумною, а також легкою до здійснення. Пояснити тільки їй розказати якслід.

Минуло чотири дні. В п’ятницю вранці Павло йшов до ставу виймати рибу з ятерів, які він поставив там учора. І нараз він побачив Галю, що йшла з Яриною, несучи з ріки на коромислах випрані рядна. Гая йшла ззаду, зігнувшись трохи під тягарем коромисла. Побачивши Павла, вона

ще більше зменшила ходу, ніби навмисне, щоб відстати від Ярини й інших дівчат. Коли Гая пірвнялася з Павлом, дівчата відійшли далеко. Вона не здійняла коромисла і Павлові показалося, що вона чомусь сердита і зла.

— Вийди по полудні біля Панночкиної могили, — сказав Павло швидко, не розриваючи слів.

— Вийдеш?

Гая не відразу відповіла.

— А пощо? — спиталася потім тихо.

— Я хочу тобі щось сказати. Прийди! — просив Павло.

— Добре, прийду, — відказала Гая ніби проти своєї волі.

— Дякую, Галю! — майже скрикнув Павло.

Вони пішли кожне своєю дорогою. Павло не йшов, а біг до річки, щоб швидше справитися з рибою. Сонце наближалося вже до полудня і пекло немилосердно, а його ятері поставлені далеко за селом, куди не доходить жодний шум і де завжди водиться риба. Минувши баштани, він прийшов до свого лугу, а звідти побіг до ріки лепехою, яка ломилася під ногами, ніби сіно. Розгорнувшись очерт, він дійшов до широкої купини, яка лежала між травами й водою, але ціле літо була суха і зелена. Звідти він дійшов мочарами й зарослями до ставу, в якому й стояли його ятері.

Ловля була щаслива. В ятерях було багато риби, кілька карасів, щупаки. Він висипав здобич до мішка, ятері поставив на сухому місці, розвісивши на лозині, а сам пішов з мокрим мішком додому.

До Маковеївки можна було пройти берегом, а також кущами. Але він вирішив іти через Книші. Звідти біля церкви можна йти стежкою і межами. Тудою можна і дорогу скротити.

Але цим разом коротке вийшло довшим. Коли він тільки ввійшов до села, перед ним, ніби з під землі, виріс отець Василій. Павло хотів по-

вернути в другу вулицю, але було вже пізно..
Отець Василій побачив його.

— Ей ти, молодець! — крикнув він на всю вулицю. — Куди ж це ти надумався втікати від свого отця духовного? Так і видно, що сумління не чисте. Бач, чорнокнижник, ходи-но ти сюди. Мені тебе якраз треба.

Для Павла не було другого вибору. Треба було підійти.

Отець Василій був священиком старого типу. Спокійний і добрий. А через господарку й горілку вже давно забув усю ту невелику премудрість, якої його навчили в семінарії. Коли б не його довге волосся, не підрясник, колись коричневого, а тепер брудно-сивого кольору, то його і не можна було б відрізнити від звичайного селянина.

— Шо ж це ти надумався бунтувати людей?
Га? Почекай, доберуться ще й до тебе і до вашого апостола Лукіяна. Бач, задумалося село бунтувати...

— Де ж ми, батюшко, когось бунтуємо? —
боронився Павло.

— А до церкви не ходиш. Причастя не приймаєш, в сповіді не був. То хіба це не бунт?
Чи ти знаєш, що тобі за це буде на тому світі?
Будеш кипіти в смолі, гарячу сковороду заставлять тебе лизати.

І він довго вичитував Павлові повчаючим і застрашуючим тоном.

— Бог милосердний, батюшко, — спокійно сказав Павло. — Вашими молитвами...

— Молитвами? А де ж би я за тебе, такого виродка молився! — здивувався отець Василій.

— Та це я так собі сказав, — виправдовувався Павло. — Думав, що змилосердитеся надо мною. А коли ж ні, то й за це дякую.

— Я вдень і вночі молюся, щоб вас усіх забрала нечиста сила, — сказав отець Василій, — бо від вас тільки неспокій добрим людям. Скіль-

ки тут розвелося отого проклятого насіння, а я за все мушу відповідати. Ти ось на сповіді скільки вже років не був, га?

— Два роки, — відповів Павло.

— Бач, два роки, а ти й не журишся. А я за тебе мушу відповідати. Я повинен подати архиєрею списка. І як я маю тебе записати, що ти був на сповіді, коли тебе не було?

Павло мовчав. Його зовсім не цікавило, що там піп напише архиєрею. Він думав тільки, як би то скоро відірватися від цієї розмови.

— Ти ж повинен знати, — продовжував отець Василій, — що сповідь установлена самими апостолами на відпущення гріхів. Покайтесь, сказано в Писанні... І ти, затуманений хлопе, від того не втечеш. Покайтесь, — сказано в Писанні, — і принесіть плоди, гідні покаяння...

— Та ми ж і каємося, батюшко, але тільки перед Богом, — сказав Павло, — а щодо плодів, — добавив він з сільським гумором, — то ми поступаємо так, як каже Писання: хто просить у тебе, тому дай і хто шукає, тому не відказуй.

Отець Василій не зауважив іронії, зрозумів лише самий зміст і зм'як.

— Та ви всі щедрі на слова, а коли прийде до діла, то й допроситися тяжко.

Отець Василій подивився допитливим оком на мокрого мішка, що висів на плечі його духовного сина і співбесідника.

— А що це в тебе в мішку? — спитався він.

— Риба, батюшко.

— Риба? О, це добре діло. А ну покажи.

Павло розгорнув мішка. На самому дні затріпалася жива ще риба.

— Карасі? Це добра штука, — весело зауважив отець Василій. — А це плотички? Також не погано. А сьогодні, між іншим, п'ятниця, воно якраз для матушки придалося б. А що там на самому дні? Пискарі? О, це добра річ! А знаєш

що, хлопче, занеси оце все до мене. Матушка буде дуже рада. А вам, окаяним нехристам, пощо риба? Ви не тільки в п'ятницю, але й в великий ліст можете їсти скромне.

Павло не перечив і покірно поніс свою здобич на попівський двір, який був від них лише кільканадцять кроків. Деякий час вони йшли поруч себе. Отець Василій був у найбільш погідному настрою.

— Добрий цього року послав Бог врожай на ярину, — сказав він перед ворітами. — Такий, як десять років тому.

— І озимина, слава Богу, виросла, — відповів Павло, щоб підтримати розмову.

— Так, все зародило добре, — погодився отець Василій і відразу добавив: — Після молотьби я відразу пришлю до тебе дяка. А ти, дивись, щоб насипав повну мірку нового зерна. Від вас, нехристів, і так немає жодних треб, то нехай хоча буде повна мірка зерна. Скажи про це також усім своїм іродам.

— Скажу, батюшко, скажу, — поспішив його запевнити Павло, — але поясніть мені, чому це ви за кожним словом лаєтесь, ніби без того не можна обйтися?

— А як же ти думав? Не лаятися? — здивувався отець Василій, який привик лаятися навіть тоді, коли він зовсім не був сердитий. — То ж з вашим братом інакше й не договоришся.

Вони входили в двір священика. Матушка, в синьому фартуху, з червоним від духоти обличчям, поралася на кухні. Вона була рада подарункові і подала Павлові килишок горілки.

Той відмовився.

— Вони того не вкушають, — сказав отець Василій тоном глибокого співчуття. — Іроди!

Останнє слово вирвалося в нього ненавмисне. Він подивився на Павла, а щоб затерти свою по-

милку, подякував йому за рибу. Потім провів його аж до воріт.

— На той раз я вже тебе запишу на листу сповідників, але вдруге це тобі так дешево не обайдеться, — сказав отець Василій на прощання.

— А як же з гріхами? — пожартував Павло. — Простяться всі за цю рибу?

— Ну, ти краще тримай язика за зубами і не дуже його розпускай, — і він показав Павлові кулака. — Не бійся, знаю, де на таких знайти місце, якщо буде треба.

Отець Василій показав пальцем на недалекий дім, в якому жив урядник. І ще раз обернувся до Павла.

— Оце тільки скажу слово і тоді побачиш, де раки зимують.

— Та я, батюшко, пожартував, — виправдовувався Павло.

— Добре, добре! — казав отець Василій трохи м'якшим голосом.

Він повернувся на одному місці і, перехиляючись то на один бік, то на другий, пішов до дверей свого дому.

VII

— Ну, що? Що він тобі казав? Що ти казала йому? — накинулася Ярина на Галю, коли Павла вже не було видно.

— Та відчепися. Нічого він мені не казав, ані я йому, — боронилася Галя.

— Брешеш, по очах бачу, що брешеш, — не відступалася Ярина. — Не бійся, я ж тебе не видам. А якщо хочеш, то я можу ще й помогти. То ж коли ти підеш за штундаря, то Панас мені залишиться. Сама знаєш, що я сохну за ним, — сказала Ярина з веселим сміхом.

— А чи часом не за його волами та баштами ти сохнеш? — кинула Галя.

Їй також стало весело від голосного сміху її приятельки.

— Може й так, — сміялася далі Ярина. — А тобі що? Сама ж бачиш, що я тобі ні в чому не перешкоджаю. То признайся ж, що він тобі казав? Не бійся мене.

— Що ж я маю казати? Нічого не говорив. Чи ж ми довго стояли? Сказав тільки, що хоче ще з мною говорити.

— А що... Що?

— Не знаю що? Звідки ж я можу знати? Ну й нав'язалася не відомо чого!

— То значить, ви договорилися десь зустрінутися! — вигукнула Ярина і вчепилася Галі ще більше, як перед тим. То жартами, то залякуванням, то проханням вона довела її до того, що Галя призналася: Павло просив її вийти до нього по полуудні біля Панночкої могили.

— До Панночкої могили? — вигукнула Ярина. — Оце вибрали місце! То ж там і вдень ходить нечиста сила. Чи ж не краще прийти до мене в сад? І близче, і ліпше.

— І це правда. Але я й не здогадалася, що так можна зробити, — задумалася Галя.

— Ну то другий раз щоб ти знала, нерозумна. А то на Панночкіній могилі та ще й з нехристом, ти знаєш, що може бути? — і Ярина подивилася на Галю переляканими очима.

Галя засміялася, але обличчям її промайнула тінь страху. Вона обернулася ще раз до Ярини і сказала зажурено:

— Ну, я вже йду, а то коромисло душить плечі, а з тобою і так всього не переговориш.

Ярина також пішла своєю дорогою, не рада, що розмова так скоро перервалася.

Коли вона відійшла з десять кроків, з-за тину, біля якого вони стояли, виглянула сива голова. То був старий Охрим Шило, Панасів батько. Колись він був перший забіяка на всю околицю. Поговірка приточувала йому безліч темних і тяжких учників, а якщо йому вдалося зберегти свою голову то тільки через його спритність, за що й прозвали його Шилом. Охрим давно вже овдовів, а тепер рахувався першим багачем на всю околицю. Колись він торгував худобою, винаймував великі баштани, а потім сів на своїй власній землі, живучи мирно і спокійно. Тільки по очах, які завжди палали вогнем, можна було бачити, що в нього ще не вигоріла колишня сила і завзяття.

І оце тепер такий вогонь запалився в очах старого, коли він дивився вслід Ярини.

— Бач, яка, — сказав він до себе, — робить очі на Панасові волі. Через це Панас повинен якнайшвидше зав'язати світ отій невинній овечці. Так буде найкраще.

Він знову нагнувся над грядкою м'яти, яку

конче треба було дополоти до кінця. Але робота йому не йшла до рук. Він пішов додому і наказав наймичці, щоб негайно був готовий обід. Нашвидко перекусив, і пішов до комори, де стояла його скриня з убранням. Тут він вдягнувся в синій кафтан з блискучими гудзиками, взувся в нові чоботи, привів себе до належного порядку, а потім примірив до голови смушкову шапку. Подивився в листро і пішов до Карпія з важливою дипломатичною візитою.

У Карпія ще не обідали. Галя пізно вернулася з ріки, а Карпиха ніяк не могла з усім дати ради.

Галя поралася біля печі, пробуючи, чи вже готова картопля. Потім поставила на стіл миски, поклава хліб. І, виглянувши в вікно, вона побачила гостя, що йшов до воріт.

— Тату, до нас іде Охрим! — сказала.

— Оце й несе його щось сюди, невідомо пощо! — затурбувався Карпій. — Людям треба обідати, а він в гості!

Але він вийшов на ганок і зустрів там гостя.

— Вітаємо, вітаємо, Охрим Мойсейч, просимо заходити.

На Карпієвому обличчі не було ні сліду нездовolenня. У весь він був одна тільки гостинність і привітливість. При тому ним оволоділа цікавість. Видно, що Охрим зайшов не отак собі спроста, бо так би не вбирався.

— Дякую за вашу ласку, Карпію Петровичу, — відповів Охрим, низько кланяючись.

— Спасибі і за вашу ласку, Охриме Мойсейчу, що прийшли відвідати.

Вони ввійшли обидва до хати. Карпій посадив гостя на почесному місці, а сам сів навпроти нього на ослоні.

— Звідки ж оце Бог провадить? — спитався.

Це визначало: за чим ти прийшов, але такого прямого питання сільський звичай не дозволяв ставити.

— Зібрався оце до попа, — сказав Охрим, оглядаючи сам себе. Треба з ним розрахуватися, а тому насамперед йду поторгуватися.

Але Карпія провести не можна. Він подумав: “Ні, до попа ти не йдеш, бо коли б хотів з ним поторгуватися, то пішов би з вечора, коли отець Василій буває під чаркою і стає тоді м'яким і блакучим. А білого дня, коли він тверезий, то й копійки не скине”.

— Розуміється, треба поторгуватися, бо хто ж то бажає отак задармо віддавати своє, — сказав Охрим голосно.

Він заговорив про врожай, про ціни на збіжжя, не спускаючи з гостя своїх маленьких, сірих очей.

До кімнати ввійшла Галя і стала біля порога.

— Що тобі треба? — звернувся до неї батько.

— Мама питаютися, чи накривати стіл, чи ще почекати? — відповіла дівчина.

— Накривай, накривай! Люди вже давно побідали, а ми щойно сідаемо до столу, — сказав він, ніби з якимось докором. — Дочка ходила з білизною на ріку, а стара в мене, ніби негодованний кінь: зробить крок і вже пристала, — пояснив він гостеві, щоб не скривдити перед ним дочки.

Охрим встав з-за столу. Карпій почав просити гостя обідати з ними, але той з чемноти відмовився.

— То хоча чашку чаю після обіду, — просив Карпій.

Охрим погодився. Він сів остеронь біля вікна, щоб не заважати й чекав чаю. Це остаточно перевконало Карпія, що він прийшов не отак собі.

Обід продовжувався не довго і відбувся майже в повній тиші. Говорив тільки один Охрим, розповідаючи про недоречне поведення сільського начальства, про свої неполадки з місцевим старшиною, про те, що колись він і сам мітив міс-

це на старшину. Карпій зо своєю дружиною йли поволі, не спішачи нікуди й час-від-часу відповідали Охримові дуже короткими зауваженнями. Галя прислуговувала. Вона то вставала, то знову сідала, беручи свою ложку. Але вона їла тільки отак про людське око, бо дуже хвилювалася, здогадуючись за чим Охрим прийшов. Карпій також хвилювався, а через те дуже уважно хрестив ногам хліб перед тим, як відрізати скибку, а також мовчазно й довго жував в устах їжу, кладучи за кожним разом ложку на стіл. Жінки до чаю не були допущені. Поставивши самовара і все потрібне на стіл, вони вийшли, щоб чоловікам не заважати.

— Мамо, голубочко, — крикнула Галя, кинувшись на шию матері. — Старий прийшов по мою душу! Серце мое вже передчуває.

— То чого ж ти, дочки, лякаєшся? Тобі вже пора виходити заміж. Усі вже повиходили. То ж не будеш довіку ходити дівкою...

— Мамо, мамо, не кажіть так! Я не хочу... Ох, пропала ж моя голова, — плакала Галя.

Вона дрижала всім тілом і тиснулася до матері, ніби курча, що втікає від шуліки.

Мати погладила русяву голову дочки своєю спрацьованою рукою.

— Перестань, доню. Бог з тобою. Не плач. То ж старий не прийшов сватати тебе собі... Чого ж ти квилиш?

Галя з відчайдуза захитала головою й залилась новими слізами.

— Бідна ж моя ти дитино, — проговорила безрадно мати. — Чим же я зможу тобі, дитино, помогти?

— Мамо, голубочко, відпустіть мене тепер. Мені треба десь іти. А коли спитається, скажіть, що ви послали мене на річку, до крамниці, куди хочете, але тепер пустіть.

— Іди, моя дорога ластівко. Іди. Я вже ска-

жу батькові. А якщо його розбушує, я вже на себе все прийму.

Галя встала, витерла сльози і, накинувши на плечі блузку, шугнула в сад, а звідти через сусідів город на вулицю, щоб батько не побачив крізь вікно.

Стара Карпиха лишилася на прильбі сама. Вона довго сиділа, опустивши руки й хитаючи зажуреною головою. Вона дуже добре знала, що це значить вийти заміж за чужим наказом, а при тому й сама не любила ані старого Шила, ані Панаса, знаючи їхню буйність. А Галя ж виросла в доброті й ласці батьків! Але ні розбити здогадуваного сватівства, ні помогти дочці вона не могла. Все це залежало від Охрима і Карпія. Вона прислуховувалася до кожного шепоту, який долітав до неї з кімнати, де виріщувалася доля її дочки. Але деякий час звідти нічого не було чути, окрім згасаючого самовару і голосного съорбання гарячого чаю. Бо відразу отак розпочати розмову знедоцінювало б саму гостину і чужого поважаного гостя.

Але господар потім порушив тишу:

— Добрі у вас цього року будуть гарбузи, Охриме Мойсеєвич, — сказав. — Мабуть не одну сотню досиплете до бочки.

— Та де ж там якісь сотні до бочки! — відповів з усмішкою Охрим. — Щоб тільки звести кінці з кінцями. От у вас, Карпію Петровичу, земля — ніби скарб! Недавно я дивився на той ваш лужок, що поруч моїх баштанів. Що за земля! Оце, — думаю, — коли б так отої лужок дістався моїм дітям! Здається, тоді й вмирати було б легше.

Карпій насторожився і наставив вуха. Він думав, що після цього вступу Охрим приступить до сватовства. Але старий Шило повернув в інший бік.

— А що ви думаете, Карпію Петровичу, не

могли б ви мені продати того лужка? Я добре заплатив би.

“Брешеш ти, старий лисе, — подумав Карпій, — тобі не треба моого лугу”.

Але він не показав по собі жодного розчарування. Спокійно дивлячись гостеві в очі, сказав:

— За п'ятьсот карбованців для вас, Охриме Мойсеевичу, можу відпустити.

Ціна була неймовірна. Вони обидва це знали. Охрим зітхнув і подивився у вікно.

— Треба подумати, — сказав тихо. Потім повів мову про тяжкі часи, про низькі ціни на продукти.

Після цього відразу перейшов на іншу тему і почав викладати перед Карпієм, як то йому самому тяжко справлятися з господаркою, що син не слухається батька, не пильнує праці, а тільки бігає за дівчатами.

— Хочу його женити. Тоді сидітиме вдома, — закінчив Охрим.

Це вже визначало — підійти до справи зовсім близько. Але остаточного слова ще не було сказано і Карпій насторожено чекав далі.

— Це добре діло женити сина, — сказав він розсудним і байдужим тоном так, ніби ця справа його мало цікавила. — Від жінки до дівчат вже не побіжить. Буде пильнувати господарства, щоб навіть не хотів.

Карпій засміявся, не зводячи з Охрима допитливого погляду. А в душі думав: “Та скоріше, старий, розв’язуй свого язика!” — казав його погляд.

Але старого Шила не так легко можна було зловити. Він притворився таким, що нічого не підоіріває і почав розповідати про себе самого, про свою покійну дружину, яка то вона була добра господиня, ніби-то все це було комусь цікаво слухати. А прикінці знову перейшов до справи купівлі лужка.

— А що ж скажете про лужок? Яка ваша остання буде ціна, Карпію Петровичу? Я купив би.

— Що ж. Для вас сотню скину, — відповів Карпій із здивуванням.

— Але це ж дуже дорого. За такий лужок це аж надто багато. Двісті карбованців я готовий дати, — закінчив Охрим.

Пропонована ціна була дорожча, ніж земля ця вартувала і Карпій прийшов до переконання, що старий Шило таки справді прийшов купляти його луга. І він поважно почав торгуватися. Охрим ще накинув, Карпій трохи ще спустив і поволі вони доходили до згоди.

Але в самому найвищому розгарі їхнього торгу, Охрим задумався і сказав, дивлячись Карпієві в очі.

— А знаєте, куме, що я оце подумав? Видайте свою Галю за моого Панаса. Тоді все наше добро буде їхнім.

Охримові слова впали несподівано. Як тільки Карпій не намагався бути на сторожі, вони вивели його з рівновоги і він ніяк не міг приховати свого великого вдоволення, що оце збувається його довго плекана мрія.

Старий лис таки перехитрив. Викручуватися вже не було куди.

— Що ж, я не проти, — відповів Карпій, намагаючись якомога бути спокійним і ховаючись від допитливих Охримових очей. — Але як з приданим?

— Про це, куме, нема що й говорити. Я ж не бажаю вас ограбувати, — казав спокойно Охрим. — Дасте оцей лужок, що ми говорили, зо три пари волів, пару коней, зо шість пар дрібної худоби, зо триста рублів грішми на нову хату і це все.

— Ну, і заломив же ти, куме! Не краще татарина, — вигукнув Карпій з явним невдоволенням. Але за хвилину він поправився і твердо сказав:

— Та в мене ж стільки грошей немає! Хіба продам себе разом з старою...

— Та що ви, куме?, — м'яко говорив Охрим. — У вас немає прошай? Та ж ви купили б усе село, коли б хотіли.

— Ні! — сказав Карпій рішучим голосом, в якому не було найменшого знаку вагання. — І половини того не дам. Оце тобі і все. І краще не витрачаймо часу на порожню мову.

— Як бажаєш. Справа твоя, — кинув Охрим.

Він перевернув догори дном порожню чашку і на знак того, що пиття чаю скінчилося, поклав на дно недогризений кусок цукру.

— Що ж ви, прошу, пийте ще чай, — запрошуав Карпій. — Ей, Галю, Явдохо, де ви там? — гукав Карпій, визираючи за двері. — Поставте ще самовара. І принесіть цукру, лимончику. Але отак на одній нозі, швиденько.

Карпій зовсім нечувся покривдженним жадобою свата. Це ж справа нормальна, життєва і кожному бажається відщипнути від свого близького, що тільки можна. Він зовсім не думав переривати розпочатої мови, але треба було поторгуватися.

Вони закурили люльки, сіли поруч себе і заговорили про різні буденні справи.

У тому часі до самовару було підлито води і він знову зашумів на столі. Пиття чаю розпочалося знову. Вони вже випили по дванадцять чашок, але їхні шлунки того не відчували. Тому вони прийнялися за чай з новою енергією, съорбаючи і дмухаючи в чашки. І ні один з них не порушував розпочатої перед тим справи.

Слово було сказане. Хитрувати, приховувати щобудь було безкорисно. Тепер все залежало від того, щоб пересидіти один одного, ніби гандлярі, що торгаються за коні і не виявити першому знаку нетерпеливості. І вони сиділи, пили чай, потіли і чекали, хто перший піддастися. Але не піддавав-

ся ні один, ні другий. Охрим сопів, опорожнюючи чашку за чашкою, вдаючи бувалу людину й розповідаючи різні події. А про найголовнішу справу ніби забувся. Карпій покашлював, витирається рукавом сорочки і пильно слухав свого гостя, не виявляючи найменшого зацікавлення порушеню перед тим справою.

Вони могли б просидіти так до ночі і розйтися, а потім знову зустрітися вдруге і втретє, продовжуючи свою порожню гутірку. Але Охрим поглянув у вікно і побачив якусь жінку, що шугнула за перелаз. Спочатку він подумав, що це Галя, але потім пізнав, що це була Ярина.

— І що вона тут робить? — подумав Охрим, а потім не видержав і спитався Карпія, чи часто вона до них заходить.

— Ярина? Майже ніколи не приходить. Або що? — відповів Карпій.

— Та нічого. Вона тільки оце вийшла з вашої хати.

— О, це бабські справи! — відповів зневажливо Карпій. — Вони тільки й знають це, щоб молоти язиками.

Але Охрим його не слухав. Те, що він побачив Ярину, розлютило його і виводило з рівноваги.

— Ну то як же наша справа? — не видержав Охрим і съорбнув гарячого чаю. Він був злий на себе, що довше не видержав вдаваної ролі і першим здався. Але не було іншої ради. Слово не горобець — вилетить і не зловиш.

— То як же, Карпію Петровичу? — чистосердечно повторив Охрим.

— Що ж, я радий, Охриме Мойсеевичу. Але ось щодо придданого, то таки забагато...

— То скажіть же, Карпію Петровичу, що ж ви думаєте дати? — довірливо повторив Охрим.

— Гм, про це треба подумати, — відповів Карпій і, діставши люльку, почав напихати її тютюном.

Охрим також закурив.

— Нову плахту, і ще одну плахту, а також ще третю плахту з голубими розводами, і дві безрукавки, і полотна п'ять кусків... — перерахував Карпій жіноче придане.

Охрим терпеливо слухав, курив люльку і стверджуючи кивав головою. Вони обидва дуже добре знали, що Карпій плете чисті небелиці, бо ж жіноче вбрання і так є власністю дівчини, яка довгі роки на нього працювала.

— Ну, а по господарстві? — з повагою спітався Охрим, коли Карпій скінчив перераховувати.

— Пару волів, і корову, а також зо двадцять п'ять рублів грішми.

Охрим тяжко зітхнув.

— Що ж тоді скажуть люди, Карпію Петровичу, що ви свою дочку віддаєте, ніби жебрачку? — сказав він покривдженім голосом.

Карпій заворушився на стільці і налив до чашки нового чаю.

— Нехай собі говорять, що хочуть... Я ще додам рижу кобилу. Восени вона буде з лошам. Добра коняка. Додам ще кілька пар овець. А вівці в мене добрі.

— Добрі, то добрі, але яку ж ціну має вівця? Хіба ж це худобина?

Стали торгуватися з довгими перервами, з сопінням аж поки другий самовар не був порожній. Карпій хотів замовити третій, але Охрим устав і сказав, що йому час іти додому.

Карпій не затримував його. Він знов, що таїї поважної справи не можна вирішувати отак нашвидко.

— Тепер прошу зайти до мене, — запрошив його Охрим.

— Дякую за слово, куме, — відказав Карпій. — Я тимчасом поговорю з жінкою, з дочкою. Треба справу вирішувати по-Божому.

Тут для обох була нагода справу відтягати і торгуватися. Але Карпій не допускав і думки, що тут хтось може перечити його волі.

— Так, так, — погоджувався Охрим. — Не можна всього нам удвох вирішувати. Це колись було так, що скажуть старші, то й так бути. А тепер молоді хочуть, щоб все було по-іхньому.

— Ні, моя Галя не така, — подивився Карпій.

— Знаю, що вона вас слухає, — поспішив з відповіддю Охрим. — Але треба бути обережним, бо на світі є різні люди. Легко можуть дівчині закрутити голову. Вона ще молода.

— Не кажіть так, куме, — голосно сказав Карпій. — Й тут ніхто не закрутить голови. Я вже того добре пильную.

Охрим підійшов до нього ближче.

— Не гнівайтесь, куме, але я хочу вам сказати вже як родичу. Є тут штундар, Павло Маковєвський, сподіюся, що ви знаєте про нього. Оце й він дивиться на вашу Галю. Я це знаю. А думаете, що Ярина пощо до вас бігає? А Галя думаете тепер куди пішла?

Карпій почервонів і подивився сердито по хаті.

— Дівчині можна дружити, з ким хочете, навіть з штундarem. Але щодо того, моя дочка... — недокінчив він.

— Та я це знаю, куме, — перебив його Охрим, — а все ж таки великої волі їм давати не можна.

— Явдох! — крикнув Карпій таким голосом, що господиня ніби опечена вбігла до кінати.

— Пришли мені зараз сюди Галю, — наказав він. — Ось Охрим Мойсеєвич виявив до нас ласку. Сватає Галю за свого сина.

— Галя... — лепетала господиня, розгубившись, — пішла... Я послала її...

— Куди? — крикнув Карпій, насупившись на дружину.

— До попа!... — вирвалось в Явдохи.

Карпій всміхнувся і гнів його пропав.

— Що ж так швидко поспішила, — сказав.

Охрим непевно всміхнувся. А ця його усмішка ніби казала: “Бачите, вийшла моя правда”.

Карпій здогадався і махнув біля себе лівою рукою. Цим він ніби хотів сказати Охримові: “Не турбуйтеся, в мене буде все гаразд”.

— Отже, прошу вашої милости до себе, — сказав Охрим встаючи.

Він похилив голову і, вдоволений собою, вийшов.

VIII

Широка дорога йшла з Книшів на схід спочатку полем, а потім старим дубовим лісом. Там вона звертала трохи на північ, але обминала Маковеївку, яка лежала за два кілометри від головного шляху. Проїзду до села звідси не було, бо між Маковеївкою і шляхом лежав широкий рів, вимитий весняною повінню, через який і піхotoю не легко було перебратися. Обидва береги того глибокого рову в'язала вузенька доріжка, яка звивалася по схилах кущів. Ale всі маковеївчани не любили ходити тією стежкою, хіба що вдень і то в найбільш конечній потребі. Ale на всю околицю не було ніколи жодного сміливця, який би відважився перейти цей рів уночі, коли з Божого допусту сюди приходить вся нечиста сила, щоб чигати тут на православні душі. Дуже давно, може сто літ тому, в цьому рові був доконаний страшний злочин. На тому місці, яке було облите кров'ю невинної дівчини, згідно звичаю, був поставлений хрест. Ale тепер хреста вже немає. Він впав до рову, а місце, на якому він стояв, змила весняна повінь. Ale в селі і досі зберігся жах про це страшне місце, а запізнілі проходжі, проїжджаючи біля нього, виразно чули, як на дні рову хтось плаче, кричить, а потім сміється. I проїжджі, завмираючи від жаху, зо всієї сили гнали коней, а в їхніх вухах ще довго ляшав з рову страшний плач і сміх. Пастухи, виганяючи на ніч худобу, далеко обходили Дівочу могилу, хоча на всю околицю ніде не було так багато трави для худоби. Tam росли дуби, граби і ніхто

з людей не насмілювався перейти рову, щоб не зустрітися з нечистою силою.

Зелені кущі навколо рову, де мало-коли ступала людська нога, розрослися по горбах, розкинулися по всій околиці і творили з себе одну недоступну зелену твердиню. Здавалося, що там на самому дні рову захована якась сила, що дає ріст оцій зелені і вона оберігає її від бур, від пекучого сонця і від людей. І до цього місця спішила Гая по тільки-що скошенні вівсяній стерні. Босі її ноги перестрибали через межі, через свіжі қротовини і вона бігла швидше й швидше, бо її так вже спізнилася через Охрина.

Надворі стояла тяжка спекота. Сонце якраз вийшло на середину безхмарного неба і пекло її обличчя, руки і босі ноги. На полі навіть пташок не було, бо всі вони поховалися в тінь. Одні лише цвіркуни стрибали по стерні, переганяючи один одного, тішилися над усім, що тепер знемагало від спекоти і мучилося.

— Ох, щоб якнайшвидше добігти до лісу! — думала Гая, приспішуючи ходу. Такої спекоти ні про що інше не можна було думати, окрім холодку, який причаївся десь під кущами. Але вона не пішла туди, де була Дівоча могила, знаючи, що її удень там щось лякає людей. Вона пустилася праворуч широкої дороги, здогадуючись, що саме тут повинен чекати на неї Павло.

Добігла до перших дерев і скитається в їхній тіні. Лісна прохолода огорнула її з усіх боків, а сонце скитається в густому вітті дубів. Вона сіла під кущем і не бажалося її звідси нікуди далі йти.

— Не я повинна його шукати, але нехай він шукає мене, — сказала вона сама собі, тулячись до зеленого куща.

Але Павла ніде не було. Ліс тихо шумів, гойдаючи верхами дерев. Гая вірила, що він таки прийде, а тому терпеливо чекала, слухаючи лісної тиші. Під кущем росла густа трава, з якої її май-

же не було видно. Вона дивилася в гущавину, в недалекі зарослі яру і їй здавалося, що тут зовсім інший світ, ніж в її Книшах. Тут так тихо-тихо і спокійно, ніби в церкві.

А Павла не було. Гая встала на ноги і подивилася навколо себе. Сонце перейшло за південь. Люди скоро встануть від свого пообіднього відпочинку, вийдуть до праці, а його досі немає.

Гая посумніла й опустила наниз брови. Вона ще раз подивилася кругом себе. Над нею, взявши за руки, поспліталися з собою дерева, в їхній гущавині співали пташки. Поміж гілля сяяли голубінню клапті неба. І Галі привидилося, що вона оце заблудилася в густому непрохідному лісі, а вийти звідси не має зможи. Десять між деревами чути стукіт дятеля, писк якоїс пташки, шептіт вітру. Гая боязко озирається кругом себе, але йде далі в гущавину між дерева. Її хочеться побачити рова, про якого вона чула безліч оповідань. А він вже недалеко. Пройти лише гаяви-ну, минути ряд кущів.

Гая прийшла над самий рів і з биттям серця подивилася наниз. Перед нею лежав дикий і зачарований зелений яр. Густі кущі шипшини, подібні здалека на копиці сіна, відділялися від темної крапиви, що залягла все дно. Ліщинові кущі тиснулися до грабків і здавалося, що вони ось-ось відірвуться від них і стрімголов полетять в прірву.

Галі зробилося і страшно, а при тому весело. Вона розгорнула руками кущі й подивилася назиз. Знайшла очима горбок землі, на якій колись стояв дерев'яний хрест. Тут, власне, збиралася вночі вся нечисть. В її голові пройшли довгою низкою сільські перекази, яких вона так багато наслухалася в минулому. Вона пригадала нерозумного Авдія, про якого кілька днів тому чула в Ярини. Її привидилася темна ніч, зарізаний ба-

ран, що закричав на Авдієвих плечах і який потім перемінився в людину.

І нараз недалеко від неї щось загойдало кущами, десь почувся голос ягняти. В її жилах застигла кров і вона була б упала до яру, коли б її не підхопили сильні Павлові руки. Вона зо страху шарпнулася, не пізнавши його відразу.

— Галю, голубочко, що з тобою? — спитався він.

— Чуеш, там якийсь овечий голос, — казала вона, дивлячись в кущі переляканими очима.

— То нехай собі буде, а чого ж тут лякатися? Це ягня заблудилося, — заспокоював її Павло.

Галя приходила до себе. З Павлом їй вже не було страшно.

Маленький кучерявий баранчик, якого так настрашилася Галя, побачивши людей, прибіг до них і терся голівкою біля Галиної суконки. Потім відійшов між кущі, підскочив догори і голосно закричав від вдоволення.

Галя засміялася.

— Але й налякав він мене, — сказала вона, дивлячись на бігаюче ягня. — А чому це тебе не було так довго? — подивилася вона на нього з ніжним докором. — Я вже свої очі видивилася, чекаючи тебе. І не соромно тобі?

— Пробач мені, Галю, — казав Павло беручи її за руку. — Не міг раніше прийти.

— А чому? — спиталася Галя з трепетнням в голосі.

— А хіба тобі Ярина не казала? — здивувався Павло. — Я ж послав до неї переказати тобі, що ми сьогодні не можемо зустрінутися. Хіба ж її в тебе не було?

— Може й була, але мене вже не застала. Я зараз по обіді пішла. Думала, що вже тебе не побачу.

— І я не думав, Галю, тебе тут побачити. При-

йшав отак собі походити по траві, по якій ти колись ходила, але не думав, що ти тут...

Він подивився на її босі ноги, поколені стернею. І стало йому жаль дівчини. Вона так далеко йшла полями, колючими межами.

Сіли обое на повалене вітром дерево. Павло уперше в житті довго тримав її руку в своїй сильній долоні. А потім схвилювано казав:

— Знаєш, Галю, коли я тебе не бачу, то постійно думаю про тебе. А коли побачу тебе, боюся торкнутися твоєї руки. А сьогодні, бачиш, я став такий сміливий...

— То ти мене бойшся? — сміялася Галя. І нараз задумалася, опустивши на груди голову.

В лісі було дуже тихо. Дерева, облиті сонячним промінням, стояли ліниво й непорушно. З глибокого яру дмухало сирістю і холодком. Запах м'яти, що росла над самим яром, розплівався поміж кущами. Павло зітхнув.

— Чи підеш за мене, Галю? — спитався.

— Чому питаєшся? Бачиш сам, що пішла б, коли б тільки...

— Коли б що? Коли б тато дозволив?

— Ні, не тато... Сам знаєш що... — сказала Галя, дивлячись на траву.

Павло знову зітхнув.

— Знаєш, Галю, чому я сьогодні не міг до тебе прийти? — спитався він.

— Ні, не знаю. Я ж тобі казала, що твоєї Ярини не бачила.

— Лукіяна забрали до в'язниці, — сказав Павло, дивлячись пильно в її обличчя.

— О, Боже! — скрікнула Галя.

— Якраз сьогодні в обід. — продовживав Павло. — Приїхав з міста справник з якимось начальником і закували в кайдани, ніби якого розбійника. Таку добру людину! Наші зійшлися, але нікому навіть попрощатися не дозволили. Казали, що такому бунтівнику покажуть, де має

бути його місце. А староста в селі казав, що ми його більше і не побачимо. Напевно зашлють на Сибір.

— В Сибір? За що ж? Що ж він поганого зробив?

За проповідь Божої правди тим, що перевірюють в духовній темряві, — закінчив Павло з невістю в голосі.

Він почав розповідати їй про апостольське служіння свого вчителя. Під свіжим враженням розлуки з достойним подвижником, він говорив натхненно, з чуттям, намагаючись торкнутися її серця.

Але Галя слухала байдуже, дивлячись перед себе. Їй було жаль старого Лукіяна, який нікому не зробив жодного зла, але до їхньої віри вона була байдужа. “Яка там правда Божа? Самі відумали і самі мучаться, невідомо за що і чому”, — думала вона в серці й обличчя її хмурилося. На очах блищали слези, коли вона думала про те, що й Павла тягне туди.

Павло, бачачи хвилювання Галі, все більше і більше набирався відваги, натхнення і розповідав їй про нову віру. А потім взяв її за руку і сказав:

— Галю, переходить до нас!

Вона подивилася на нього з таким здивованням, що він пустив її руку і замовк.

— Ну, звінчаемося так, — сказав він потім. — Я всеодно буду тебе і так любити. Я пришлю святів. Нічого в батька за тебе не буду просити. Все своє юому віддам, коли він забажає. А ти поговори з ним. Попроси. Може він нас і поблагословить.

— Як же ж нам вінчатися? — спіталася дівчина. — Ти ж до церкви не підеш. І піп також не схоче нас повінчати.

— Повінчаемося по-нашому. Якщо бажаєш, то підемо до німецького попа. Вони признані за-

конон, шлюби також записують до книг і видають метрики, — і він повністю пояснив їй пропозицію Лукіяна.

Галя похитала головою.

— Що ж це за вінчання? — сказала вона.

— Чого, Галю. В чужих краях всі так вінчаються, — відповів Павло.

— Бо там всі нехристи. А я ж хрещена.

— То я також охрещений. І ми всі охрещені, — з відчаем сказав Павло.

— Ану, покажи свого хреста? — сказала Галя.

— Ми не носимо хрестів на ший. У нас хрест в душі, — намагався пояснити їй Павло.

— Оце й е. Я ж казала! — скрікнула Галя.

— Як же мені виходити за тебе, коли ти не хрещений?

Пояснювати Галі все спочатку не мало жодної користі. Вона не могла того збагнути. Павло опустив руки.

— Не любиш ти мене, Галю, та й годі! — сказав він сумно.

Галя похилилася на його плече і рясні сльози покотилися з її очей.

— Перед тим, як я вийшла з дому, до нас зашов старий Охрим, — казала Галя. — І такий убраний. Зачинилися з татом в кімнаті. Видно, що не даремно він прийшов. Я вже здогадуюся, про що вони там говорили. Оце вже і приходить мій кінець.

Павло взяв її за голову. Вона піднесла на нього заплакане обличчя, ніби шукаючи рятунку і помочі. Але Павлові очі дивилися якось байдуже і холодно. Галя не бачила в них бажаної відповіді. Голова її знову впала на його плече, а з очей полились ще рясніші сльози.

— Видно, що немає нам від Бога щастя, — сказав Павло і голос його обірвався.

Він нараз заговорив про щось зовсім інше. Почав розпитувати Галю про дім, про маму, про

інші домашні справи. Вона відповідала йому спочатку одним-двома словами, а потім розговорилася. І довго сиділи вони одне біля одного. Сонце перекотилося далеко за дерева, а вони все сиділи й не хотілося їм розходитися. За лісом почувся пастуший ріг. На поле виганяли худобу.

— Мені пора додому, — сказала Галя. — Не згадуй мене лихом.

Він не затримував її. Йому також треба було йти додому і щось робити.

Він провів її аж на краї лісу. Там вони обійнялися і попрощалися, як рідний брат з сестрою перед довгою розлукою.

IX

Того самого ранку, як Павло вовтузився зо своїм духовним отцем, прокладуючи собі карасями дорогу до спасіння, до самотньої пасіки старого штундиста під'їздили дві підводі. На передній підводі сиділо два жандарми, а на задній молодий консисторський священик і урядник в блискучому кашкеті. Старшина Савелій трася разом з погоничем на похиленій драбині. Його навмисне покликали до міста, щоб консисторським післанцям було легше розшукати сільське начальство.

— Оде тут, — байдуже показав рукою Савелій, затримуючи підводу біля одних воріт.

Вся ця компанія ввійшла в двір. Лукіяна не було в хаті. Параска поралася біля печі і, побачивши непрошених гостей, що йшли на подвір'я, миттю кинулася з хати шукати Лукіяна. Він працював на городі, турботливо обсипаючи м'якою землею кущі молодого жасмину.

— Що сталося? — злякався він, побачивши бліде обличчя Параски.

— Іди! Солдати прийшли за тобою. Піп, а з ними чиновник. Привів староста Савелій.

Лукіянове обличчя було спокійне, але видимо схвилюване і поважне.

— Значить, за мною! — сказав він до себе.

Якусь хвилину він мовчав, дивлячись на дорогі йому кущі бузку, жасмину, ніби прощаючись з ними.

— Перекажи братам від мене привіт, — сказав він тихо. — І скажи їм, щоб не падали на ду-

сі. Якщо Бог завжди зо мною, то чого ж мені лякатися? А ти допильний оцих квітів, кущів. Квіти — це Божий дар, а вони щойно посаджені. Краще за Соломона Господь одягає їх. А також дивися за худобою, за бджолами. Це — німе створіння. Воно само тобі нічого не скаже... А тепер підемо, — закінчив він.

Він пішов стежкою до хати. Параска йшла за ним.

— Коли будуть щось тебе питати, — шепнув він, обертаючись на ходу, — якщо нашот віри, то відповідай те, що Бог покладе на серце. А коли нашот братів, — нічого не кажи. Скажи, що ти в тих справах нічого не знаєш.

Вони ввійшли до хати, де вже господарили непрошені гости, переглядаючи книжки і шукаючи по всіх кутках. Обшуком керував отець Паїсій, начальник консисторії, якому було доручено пильно за всім придивитися, щоб при розшуках в штундистського апостола чогобудь не пропустити, а також щоб у відповідному дусі розпитати про все односельчан. Між тим він повинен був бачитися з отцем Василієм в справі деяких залегостей до консисторії.

Паїсій був ще молодою людиною, з маленькими голубими очима і м'яким підлесливим голосом. Архиерей завжди посылав його для різних тонких дипломатичних доручень, які пронирливий отець Паїсій виконував з спрітністю старого і досвідченого езуїта.

— То це ти будеш? — сказав Паїсій, побачивши Лукіяна. — Це ти Лукіян-апостол? — добив він ще з усмішкою. — А ми оце прийшли провідати тебе і поговорити нашот нової віри, яку ти відкрив. Дещо подивилися тут і без тебе. І видно — мудрий ти. Книг, ніби в священика. Чи ще маєш десь?

— Лукіян я і є. А апостолом, мені грішному, не називатися, — відповів штундист. — Служу

Богові так, як Він звелів. А книги мої всі тут. Більше книг не маю. Подивіться самі, коли ваша милість. І Бог вам на поміч, коли ви прийшли з добром.

Це було сказане з такою простою рішучістю, що отець Паїсій зам'явся і перестав жартувати.

Обшук був переведений дуже пильно. Обдивилися хату, хлів, клуню, ввесь двір. На подвір'ї стояла перевернена дороги дном бочка, то її також піднесли, щоб подивитися, чи не заховане там щобудь.

В хаті не знайшли жодних листів, жодних документів. Ale в шуфляді лежав зошит, в якому Лукіян робив замітки своїх проповідей. Отець Паїсій відразу кинувся на нього.

— Оце й вона є — нова Євангелія, — сказав він, вп'явившись маленькими очима в Лукіяна.

— Дав би Бог, щоб ми стару Євангелію могли виконати і по ній жити, — відповів Лукіян.

Всі книжки були списані, а ті, на яких були зроблені олівцем якібудь помітки, покладені окремо, як незаперечні докази нової віри. Потім Лукіянові наказали вдягнутися ійти в волость.

Параска сплеснула руками і заплакала. Ale Лукіян так подивився на неї, що вона відразу замовчала.

— Будь здорована, і перекажи Дем'янові привіт. Він знає, де в мене що лежить, — сказав Лукіян на прощання.

Лукіяна відвезли до Маковеївки і спинилися в найближчій хаті. Там був списаний протокол обшуку, а потім отець Паїсій наказав старості скликати декого з мужчин для потрібного зізнання.

Старшина і писар Пахомич швидко справилися з наказом. За якої пів години хата була заповнена народом.

Коли всі зібралися, отець Паїсій обвів юрбу спокійним поглядом і промовив:

— Оце, православний народе, завелося в вас

тяжке лихо. Руський народ хочуть перетягнути в німецьку віру. Але ми до того не допустимо. Чи ж не так, православний народе?

— Певне що так, — відповіла юрба в один голос.

— Значить, їх треба викорінювати в самому зародку, поки зараза ще менше розійшлася. Ми всі повинні горою стати за нашу віру, — казав ласкавим голосом Паїсій. — Чи правду я кажу, православні? — закінчив він, обвівши всіх своїми маленькими допитливими очима.

Люди мовчали. Тільки Кузьма, якого прозивали Вертихвостом, бідний і вже не молодий чоловік, який любив почухати язика, вискочив наперед і сказав:

— Відомо, що в самому зародку, цебто в зерні, в насінні. Бо коли, скажемо, зерно до якогось часу не зійде, то...

Він заплутався в своїх словах і замовчав, не бачачи від односельчан жодної підтримки.

Штундистів в селі не любили, як бунтарів, які порушують тишу села якоюсь новою вірою. Але виступати проти них, а зокрема плутатися з начальством, того ніхто не бажав. А хитрий священик до того нахиляв.

— То скажіть же, хто з вас чув якусь зневагу на православіє від цього штундистського лже-пророка і лжеапостола?

Він кинув на Лукіяна гострим поглядом, а потім подивився на юрбу.

Але люди мовчали. Навіть Кузька, прикусив язика. Справа, видно, пахла судом, а того всі боялися, ніби вогню.

— Що ж ви мовчите? — ласково подивився на людей отець Паїсій. — Кажіть сміливо. Вам нічого за це не буде.

Він хотів заспокоїти людей, але замість того ще більше налякав їх. Вони стояли, тиснувшись одні до одних, ніби води набрали до уст.

— Ну, кого Лукіян перетягав в свою віру? — питався Паїсій.

Православні мовчали. Паїсій спитався проспіше:

— Кому з вас Лукіян говорив про свою віру? Тобі говорив? — пробував він звернутися до Кузьки, як найбільш сміливого і говірливого.

— Як ми можемо знати, ваше преподобіє. Ми — люди темні, неграмотні, — відповів Кузька, чухаючись за вухом.

Отець Паїсій засміявся.

— Бачу, що темні, коли не второпаєте, чи про віру до вас говорю, чи про гніду кобилу. То якже, — звернувся він з усмішкою до старшини, — виходить, що він про нову віру нікому нічого не говорив? Все тримав для себе, дарма що називається апостолом. Може й книжок не давав нікому? Що?

Він обвів насміливим поглядом юрбу, і затримав очі на Лукіянові, що сидів на ослоні перед усіма людьми. Від нього Паїсій не чекав відповіді, але Лукіян нараз підніс голову і сказав:

— І Писання я давав, і про віру говорив зо всіма бажаючими слухати Боже слово. Бо в Писанні сказано: Чого я навчив вас в тайні, ви це скажіть всім людям явно, на торговицях, на вулицях...

— Говорив? Кому ж ти говорив? — накинувся на нього Паїсій.

Лукіян був простий і щирий, як дитина, в звичайних життєвих справах, але в важливих випадках він був кмітливий. І на питання Паїсія не відповів нічого, ніби він його і не чув.

— Чого ж ти мовчиш? — злісно присікся Паїсій. — Якщо ти справді займався апостольством, то повинен знати, кому що казав.

— Не спокушай Господа Бога твого, — відповів Лукіян. — Кожному Бог посилає свій час,

коли він має визнати Господа. А людина не повинна приспішувати Божих шляхів.

Він обвів спокійним поглядом юрбу, а потім підніс очі догори, шепочути молитву за себе і за тих, кому він говорив про нову віру і яких не хотів тепер виявити.

— Чаруеш, чорнокнижнику! — зашипів на нього Паїсій. — Ale, почекай! Дай тільки час і ми відберемо в тебе до цього бажання. Зв'язати його, — крикнув до старости, — і нікого до нього не пускати. I дивись, щоб десь не қрутнув, бо ти будеш за все відповідати. А вас ми підберемо, приховальники, безсоромники, — звернувся він до юрби. — Отець Василій дуже вас розпустив, але ми візьмемося за вас і підтягнемо. Дайте лише часу...

Його тонкі уста поблідли від злости. Він побачив, що нічого від людей не витисне і його облесливість ніби рукою відняло.

— A що ж ми? Ми завжди раді, — вискочив з юрби Кузька.

— Ти чого скиглиш? — кинувся до нього Паїсій. — Пішов геть! I всі ви, геть ідть, щоб і духу вашого тут не було.

Люди вийшли з хати. Отець Паїсій велів подавати коні. Він доручив Лукіяна жандармові, вийшов на подвір'я. Віз вже стояв готовий. Паїсій сів і наказав везти себе до отця Василія. Мужчини, зібрані на подвір'ї, поздіймали шапки і дивилися за від'їждаючою підводою.

— За даниною поїхав до попа, — сказав під хатою чийсь голос. — Тепер піп Василій знову буде нас притискати зо всіх боків. Оце ж біда!...

Юрба стояла на подвір'ї, щоб бачити, що то буде далі. Тут також стояв гурт штундистів, а між ними Павло зо своєю матір'ю. Старшина не дозволив їм зайти до волості, знаючи, що з того нічого доброго не вийде. Їх навіть не повідомляли про сходини, але вони самі прийшли, довідавшись

про арешт Лукіяна. I ввесь час стояли за ворітами.

Коли Паїсій поїхав, вони намагалися зайти до хати, але їх вигнали за двері.

— Почекаємо і побачимо, як будуть виводити, — сказала Уляна до всіх штундистів.

Накінець, Лукіяна вивели. Він був без шапки, із зв'язаними назад руками. Біля нього стояв чиновник в близкучій шапці. Якраз в тому самому часі відчинилися ворота і на подвір'я в'їхала інша підвода, в якій сиділо двох жандармів з пістолями при боці і з шаблями.

Лукіян гірко всміхнувся.

— Ніби на розбійника вийшли ви, — хотів він сказати, але не сказав нічого, знаючи, звідки ці слова. I така сама думка пройшла в усіх людей, які тут стояли густою стіною. Однаково думали і штундисти, і православні.

— Ніби на розбійника прийшли, — думали всі, одні з жалем, одні з подивом.

Штундисти кинулися вперед до воза і отримали свого учителя.

— Будь здоровий, брате! На кого ж ти нас лишаєш? — казали вони, простягуючи руки.

— Геть звідси! — крикнув чиновник.

Лукіян дав знака рукою, щоб вони відійшли. Йому не хотілося перед владою виявляти своїх.

— Будьте мудрі, як змії, а прості, як голуби, — сказав він ніби до себе, ніби до своїх штундистів.

Він боявся найменшого вияву тут присутніх його братів, щоб не знищити в зародкові молоду, засновану ним громаду.

— Бувайте здорові, брати! — сказав він, обертаючись до всіх людей. — Простіте, коли чимбудь скривдив кого, коли провинився перед вами!

— Бог нехай тобі прощає! — загула юрба, яка тепер вся була на боці арештованого. Дехто скинув шапку й побожно хрестився.

— Христос буде з вами і наставить вас на всяку істину, — продовжував Лукіян.

— Замовчи! — крикнув чиновник. — Що ми тебе вивели сюди проповідувати? Поганяй! — наказав він погоничу, який перебирав віжками.

Коні шарпнули воза. Але по вибійтій дорозі, де на кожному кроці зустрічалися люди, не можна було скоро їхати. Юрба проводила підводу аж на кінець села. Деякі мужчини йшли без шапки, не відомо, чи з поваги до чиновника, чи до арештованого.

Лукіян був глибоко зворушений таким несподіваним до себе співчуттям тих людей, які досі були до нього байдужими, навіть дуже холодними. За селом він обернувся, ніби для благословіння і хотів щось сказати. Але жандарм скочив його за плече і з усієї сили притиснув до драбини.

— Поганяй скоріше! — крикнув він до погонича.

Погонич махнув батогом і підвода покотилася запиленою дорогою.

Люди довго стояли, дивлячись за возом, який з кожною хвилиною віддалявся від них.

X

Коли грізне начальство сковалося за хмарою дорожної пильоки, в юрбі пішли розмови про те, що тут тількищо сталося.

Непосидючий Кузька був того переконання, що коли Лукіяна забрали, то, видно, так було треба. Староста Савелій, як людина офіційна і службова, хоча й підтримував таке довір'я до непомильності влади, але з другого боку, як людина стійка й акуратна, бажав в тій справі якихось докладніших вияснень. І він обернувся до Павла, щоб той йому докладніше пояснив справу. Але Павло так сильно був прибитий розлукою з дорогим учителем, що не міг нічого сказати.

— Читайте Євангелію, — сказав він по хвилині, — а вона відкриє вам Христову віру. Бо це і є наша віра. Вона записана в Євангелії.

Уляна, яка більше володіла собою, ніж її син, була готова пояснити старості основи їхньої віри, але якраз в цю хвилину до них підійшов молодий барин Валеріян.

Він почув про те, що діється в селі, і спішив до волосного правління, щоб, коли можна, не дозволити зробити қривди невинним людям. Але там не застав нікого, а тому пішов за юрбою, яка проводила підводу з арештованим. Почувши останні розмови, йому також хотілося сказати своє слово.

— Жодної вини за Лукіяном і за цими людьми немає, — сказав він. — Люди хочуть простої віри без попів, які деруть з живого і з мертвого. За це попи їх і не люблять. Так я кажу, чи ні? — обернувся він до штундистів.

— Ясно, що так! — відповів непевний голос Уляни, — але не в самому здирстві справа...

— А що, хіба ти також їхньої віри? — спитався з цікавістю староста.

Валеріян засміявся.

— Ні, моя віра інша, — сказав він. — І я не прийшов сюди говорити про віру.

А потім обвів очима зібраних штундистів і спитався:

— Як же лишилася Лук'янова родина? Чи потребують вони якої помочі. Якщо треба, дайте знати. Ми з батьком раді помогти.

— Дякуємо вам, барин, за добре слово, — сказала Уляна. — Ми знаємо, що ви добрі для нас. Але щодо Лук'яна і до його родини, то будьте спокійні. Ми самі поможемо їм. Кого-кого, але Лук'янової родини ми не залишимо в потребі.

— Це дуже добре, — відповів Валеріян. — Треба один за одного стояти. І не тільки по вірі, але в усьому. А все ж, коли треба, приходьте.

Він кивнув Уляні головою і відійшов, лишивши юрбу ще в більшому здивуванні.

Тимчасом в отця Василія накривали стола і збиралися гостити неочікуваного і не дуже бажаного гостя.

Перед обідом Паїсій зачинився з господарем в кімнаті і мав з ним довгу розмову, від якої отця Василія кидало в жар і в холод. Від імені архієрейського правління Паїсій робив йому виговор про залеглі грошеві датки, а від себе дорікав за те, що допустив в своїй паству таке розгуляння.

— Ти ж знаєш, що за всіх найменших цих, яких ти пасеш, даси відповідь перед Богом, — дорікав отець Паїсій. — Горе тій людині, через яку приходить у світ поблазн. Пам'ятаєш, що про таку людину написано в Писанні? Ліпше йому камінь на шию та й у воду, бо Содомі й Гоморі на тому світі буде легше, ніж такій людині. Чи розумієш, отче, чим це пахне? Га?

Отець Василій тільки водив очима і тяжко зітхав.

— Бо хіба ж це не поблазн, коли в тебе для еретиків така воля, що самі православні їх покривають? Хіба ж це личить пастирю, який дбає про свою паству? Яку ж ти даси відповідь Богові, коли Він спитається тебе, що ти зробив з тим, що було тобі доручене?

Отець Василій знову тяжко зітхнув. Він бачив, що його положення безвихідне. Тут за все він відповідає перед архиереєм, а колись ще треба відповідати перед Богом. Він човгався на ослоні, витирає мокре чоло.

— Ох, отче Паїсію, ти не знаєш тутешнього народу! — сказав він. — З ними нічого не можна зробити. Ти їм говори про те, що треба стояти на сторожі віри, а вони своє: наша хата з краю. Податки платимо, всі повинності виконуємо, а поза тим нас нічого не обходить. Ми за чийсь душі не відповідаємо. Ну, і що з таким народом будеш робити? — закінчив отець Василій і розвів руками.

Паїсій кинув на нього очима.

— Як то, що робити? — казав знову. — А ти виясни, розкажи, настав. Для цього ж ти отець духовний. Як це так, що вони не відповідають за таке зло? Всі дадуть відповідь перед Богом за те, що дозволяють плодитися Його ворогам. Чи неврожай, посуха, град, чи повінь, ти поясни, що це Бог карає за те, що плекають в себе еретиків. Гине в православних людей худоба, — поясни, що це тому, що вона пасеться з еретицькою худобою. Бог за це їх і карає. А що ж вони думають? Про Бога вони не дбають, а Він має дбати про них?! А це так. Тому ти й напоумляй їх з амвону, на сповіді, по домах. Не послухають мужчини — візьмися за жінок. Ті скоріше зрозуміють. На це ти і священик.

— Оце то й правда. А мені навіть в голову

таке не прийшло, — весело відповів отець Василій, думаючи над тим, що він чув.

— І для людей буде ліпше і для тебе, — продовжував Паїсій і повів мову про інші справи.

Отець Василій слухав з великою увагою, а Паїсій, бачачи свій успіх, зм'як і навіть пообіцяв подбати, щоб консисторія почекала з його залеглістю.

До обіду пішли обидва в найкращому настрої. Смачний борщ і штундистські карасі ще більше зм'яклили отця Паїсія. Обід справді був неперевершений. Матушка підсипала борщ, різала хліб і все жалілася на тяжкі часи і на зменшення доходів.

— Люди зовсім охололи до віри, — казала вона. — Бувало кожний господар замовляв двадцять молебні, а тепер від одного відмовляються. — Вона також жалілася на погані треби.

— А люди тепер зовсім не вмирають. Діти, правда, гинуть, ніби мухи, але який це дохід від дитини? Підсуне жінка кілька яєчок і на тому й кінець, а клопоту з дитиною стільки само, як і з дорослою людиною. А настоящий народ, за Богом допустом, не вмирає. За ціле літо поховали тільки двох, а також поліція знайшла в рові трупа якогось п'яниці, то треба було ховати задармо. Отже, доходи зовсім впали. А ось, — добавила вона невдоволеним тоном, — отцю Інокентію Преображенському не так. За одне літо в його приході вмерло від дифтериту понад сто людей. За те він в місті собі побудував цілий ряд домів. Напевно, що бачили на Бульварній вулиці поруч поліцейського участку?

— Бачив, — сказав отець Паїсій. — Дім чудовий. Кажуть, що буде винаймати офіцерам.

— Так, він самий, — сказала матушка. — А все пішло від приходських требів. Кого Бог хоче, того підносить, а кого умаляє. На все Божа воля.

Потім мова перейшла на інші справи. Матушка була кмітливіша від батюшки і знала наскрізь свого гостя. За випивкою вона почала розпитувати його про консисторські справи і цікава була знати, чи скоро отець Паїсій буде призначений соборним протоєреем?

— Ми чули, що отця Іринея мають призначити в Воронеж. А тоді напевно нікому іншому, як вам доведеться його заступити, — закінчила вона.

Отець Паїсій прояснив і перехилив ще одну чарку.

— Я ще молодий в соборні протоєреї, — сказав він з помітною покорою в голосі.

— Це ж не по літах вибирають, а по розумі, — тихо відповіла матушка. — Тепер часи не ті, що колись. Деякі стають архиєреями в сорок літ, — і вона навела кілька таких прикладів.

Паїсій повеселішав і почав розповідати про консисторські інтриги і про свої успіхи. В душі він повністю погоджувався з матушкою щодо законів, якими повинна церква керуватися при виборі своїх достойників. Він вже мав чимало випадків показати, що він може зробити для користі і для сили православія. Але такого випадку, як поява штунди в його губерні, він не мав. Тому вирішив застосувати до цієї справи найсуровіріші засоби.

Паїсій від'їхав увечері, коли отець Василій на силу обертає язиком. Але матушка була твереза і бадьора. І на відході отець Паїсій повторив їй свої мудрі поради, але в більш простій і виразнішій формі.

XI

Коли Галя вернулася додому, вона не застала батька. Після відходу Охрима він поїхав в сусіднє село і мав вернутися пізно вночі. Це дало їй можливість позбутися непотрібних вияснень і приготуватися до них назавтра. Мати зустріла її саму й відразу пояснила, що Охрим приходив з офіційним сватанням.

— За придане три години торгувалися. Два самовари випили... — добавила вона пошепки. — Я дещо чула з-за дверей. Будеш багата, ніби княгиня. І всі будуть тобі заздрити.

Мати зовсім забула про розмову, яку вона недавно мала з дочкою і їй тепер здавалося, що з такого багатого сватівства повинна б тішитися кожна дівчина.

— Мамо, що ви таке говорите, — крикнула легко Галя, махаючи руками. — Що мені по тім, що люди будуть заздрити, а я буду нещаслива?

— Та що ти, дочки! Бог з тобою. Ще викличеш якусь біду. Привикнеш, полюбиш. А Панас не поганий хлопець. Молодий, вуса чорні, ніби в справжнього козака.

— Мамо, я хочу жити не з вусами, а з людиною, — відповіла Галя.

— Та він же і високий, статечний, а тебе, я знаю, любить

— Але я його не люблю. І не піду за нього! — закричала Галя, махаючи руками.

— Що ти кажеш? Як не підеш, якщо батько скаже йти? — злякалася Явдоха. — Така вже наша жіноча доля. Що скажуть, те й треба робити. І я також була дівкою і знаю це. Як я не хотіла

йти за твого батька, як просилася! Він був старший мене і любив іншу дівчину, біднішу. А наші родини були багаті. Тому й зв'язали нас рушниками. Гірко було, але пішла. Не ти перша, і не ти остання, моя бідна дитино...

Стара пригадала свою молодість. Сіла біля дочки і гладила похилену на її плече голову.

Галя мовчала, не відповідаючи на мамині слова. Вона знала, що жодної підтримки від матері вона не матиме.

— Скажу батькові, — думала вона. — Впаду йому до ніг і буду просити, щоб не видавав мене за того, кого не любить мое серце. Може пожаліє. — Вона проплакала більшу половину ночі і ранком встала бліда, з червоними очима.

Прийшовши з двору на сніданок, Карпій подивився на неї пильно і суворо. За столом не промовив ні слова, багато ів і з-під густих брів кидав очима на дружину і на Галю. Він відчував, що з Галею щось недобре і йому було прикро, що доведеться ломити її волю. Він нікого не любив більше за свою дочку.

Галя прибрала зо столу, зложила вчетверо обруса і поклала його на полиці. Карпій чекати довше не хотів.

— Ну, дочки, ти мабуть уже знаєш, що Бог послав тобі доброго жениха. Охрим сам приходив просити. Придане я дам тобі добре. Охрим за сином також дастъ чимало. А родина гарна, багата. На цьому тижні пришле сватів. То ти ж дивися добре, не подай йому печеного гарбуза.

Галя зблідла.

— Тату, чим я провинилася перед тобою, що ти мене хочеш вигнати з дому? — сказала вона дрижачим голосом.

— Нерозумна, — простягнув Карпій. — То ж не будеш ти довіку сидіти дівкою. Твої подруги давно повиходили, а тобі також пора.

— Тату, я не хочу виходити заміж, — сказа-

ла вона, підійшовши до батька. — Твоя воля на-
до мною. І якщо ти мене любиш, то не виганяй
мене в чужу родину.

— Ех, задумала що дівка! — сердито сказав
Карпій. — Не хочу та й не хочу... Неправда це все.
Кожна дівка хоче вийти заміж. А Панас — пер-
ший жених на всю округу. Інша свічку поставила
б перед іконою, а вона норовиться.

— Тату, я не люблю Панаса. Щастя мені з
ним ніколи не буде. Я ж у тебе одна... Не губи
мене, тату.

Вона закрила обличчя руками, стала перед
ним на долівку і поклала свою русяву голову на
його коліна.

Карпію стало жаль дочки. Він докоряв собі
за те, що назвав її нерозумною і готовий був усе
її забути, все простити.

— Ну і чого ж ти, дитино, — сказав м'яко. —
Я ж не ворог тобі. Я бажаю тобі тільки добра.
Ну, і чого плачеш? Перестань! Штундар тебе
певно, так збиває з дороги?

Галія нічого не сказала, тільки тісніше при-
тиснулася до батька.

— Ну, встань. Сядь тут. Поговоримо з розу-
мом, — казав Карпій.

Галія встала з колін і сіла на лавці, притиснув-
шись до стіни.

— Ну, що ж, — продовжував Карпій. —
Штундар хоче женитися з тобою?

— Хоче, — насилу вимовила Галія, черво-
ніючи.

— Але ж подумай, Галю, що ж він проти Па-
наса, — говорив Карпій. — Панас може його ку-
пити, продати і знову купити. В старого Охрима
одної землі більше, ніж в трьох твоїх штундарів.
Ех ти, нерозумне дівча! Послухай батька. Я не
хочу тебе примушувати, але знай, що не завжди
будете любитися. Треба й жити. Ось тут і зрозу-
міш, що то значить багатство.

Він спинився, чекаючи відповіді. Але Галія
мовчала.

— Вам, молодим, тяжко це зrozуміти. Неро-
зумні ви та й годі, — вів далі Карпій. — Але що
ж він тобі сказав? Покине своє штундарство? —
допитувався лагіднішим голосом.

— Ні, не покине, — відповіла Галія.

— Не покине? — спітався Карпій, насупив-
ши брови. — Тоді що? Підеш за нехрещеного?

— Ні, не піду за нехрещеного, — голосно
сказала Галія. — Не хочу йти за нікого. Ні за ньо-
го, ні за Панаса. Дозволь мені залишитися з то-
бою, тату. Я буду догоджувати тобі, все бу-
ду робити, щоб ти завжди був мною задоволе-
ний, — просила Галія.

Явдоха, яка ввесь час стояла мовччи, вміша-
лася її собі:

— І справді, чого їй спішити, — вступилася
вона за дочку. — Нехай поживе з нами. Тільки й
добра зазнає вдома. А запрягтися в ярмо ще
встигне.

— А ти замовчи, нерозумна! — спинив Кар-
пій Явдоху. — Дівка сама не знає, чого хоче, а
ти, замість навчити її розуму, ще сама помагаєш.
Кращого хлопця немає на всю околицю. Шабаш!
Вона має йти за Панаса і на тому крапка. Розумі-
те? Щоб я більше не чув отого хникання...

Він стукнув кулаком об стіл і сердито вийшов
з хати. Жінки лишилися самі. Галія плакала в куті.
Явдоха обережно підійшла до неї.

— Ну, Галю, перестань, не плач. Батько по-
бачить, то ще гірше буде, — намагалася вона за-
спокоїти дочку. — Перестань, чого ж ти? Батько
тобі добра хоче. Чим же Панас не хлопець? Не
перша ти і не остання... — затягнула вона свою
звичайну мову.

Галія її не слухала. В її молодій голові думки
йшли своєю дорогою. За Павла вона не зможе
вийти, а заміж її таки доведеться виходити. То

яка різниця за кого? Чи ж не все одно? Краще буде, коли це все саме якось скоро закінчиться.

Вона піднесла голову і витерла сльози.

— Оце й розумна, що послушала мами, — казала Явдоха. — Тепер вмийся, щоб не було видно сліз. Я принесу тобі води.

Вона вийшла з кімнати, а за хвилину вернулася назад, несучи в руках миску і глечика з водою.

Галя вмилася і витерла обличчя рушником, ковтаючи сльози. І більше вже про Павла не розмовляли.

За два дні Карпій пішов до Охрима. Він присидів у нього три години і випив два самовари чаю, торгуючись за придане. Після цього Охрим знову приходив до нього, вони знову сиділи, пили чай і торгувалися. За тиждень вони таки договорилися за придане, і вдарили один одного твердими долонями.

Того самого дня Карпій сказав про це Галі. Вона вислухала непорушне рішення батька байдуже, навіть не моргнувши бровою, ніби все в ній захололо і завмерло.

— Ну, і слава Богу, — подумав Карпій, — дівка, видно, опам'яталася.

Коли вони лишилися обое з Явдохою, Карпій спітався дружини, що вона думає про їхню справу. Явдоха дуже здивувалася, знаючи, що Карпій ніколи з нею про ніщо не радиться.

— Нічого, — відповіла вона. — Здається, що все добре.

І дійсно, Галя заспокоїлася і погодилася зо своєю долею. Всі ці дні вона не пустила ні однієї сльози, ходила по двору і помагала матері в роботі. Стала тільки мовчазною і сумною, ніби монашка. Одного разу йшла до криниці по воду, зустріла Павла, привітала з ним, як з кожним знайомим, але навіть не подивилася в його сліди.

З ним все вже було скінчене. Вона навіть не думала про нього.

Після того, як батьки погодилися за придане, треба було чекати сватів. Згідно звичаю, свати повинні були прийти першої неділі після домашнього домовлення.

В суботу Карпій поїхав до міста купити всього потрібного, щоб не впасти лицем в болото перед майбутнім зятем. З самого ранку почалися приготовлення. Явдоха насмажила ковбаси, риби, наварила холодцю, напекла локшин, пирогів, наварила вареників на цілий полк. Карпій приніс з комори різних наливок, меду, горілки.

В хаті все пішло догори дном. Але мимо того вся родина пішла до церкви, бо не випадало виявляти перед сватами надмірного клопоту земними справами. Так велів віковічний звичай.

Прийшовши з церкви, Явдоха з Галею квапилася накривати стіл, щоб свати не застали їх неприготованими. І насилу вони встигли все зробити, як Явдоха подивилася в вікно і крикнула:

— Ідути!

Вона побачила на вулиці старого Данила, Охримового брата в святочному кафтані, а біля нього Андрія огородника, який ішов молодшим сватом, несучи завинений в рушнику боханець хліба.

— Ну, дочки, тепер ти собі йди, — сказав Карпій, — а коли буде треба, ми тебе покличемо.

Згідно звичаю, дівчині не можна бути в хаті, коли ввійдуть свати. Присутність її не дозволила б провести за всіма правилами віками збережену церемонію сватівства.

Карпій поважно сів за столом і чекав. Явдоха сіла поруч нього, готовуючись виконати мовчазну роль, яка від неї вимагалася.

За дверима почувся стук і до хати ввійшли свати. Вони побожно перехрестилися до ікон і схилили голови перед господарями. Потім стар-

ший сват Данило взяв в Андрія хліб і поклав його на стіл.

— Дай вам, Боже, доброго дня, почотні господарі! — сказав він.

— Добрий день і вам, дорогі люди, — відповів Карпій. — Прошу сідайте і будьте в нас добрими гостями. А звідки ж це вас Бог веде? Здалека, чи зблизька? І хто ви такі: мисливці, рибаки чи вільні козаки?

Данило тихо кашельнув і почав:

— Ми мисливці і вільні козаки. А самі ми з далекого краю, з турецької землі. Одного разу випав у нас дощ і роса. А я кажу своєму другові: чому нам дивитися на погоду? Підемо шукати звіринного сліду. Оце ѿ пішли. Ходили, ходили і нічого не знайшли. Але глянь, а тут назустріч нам їде якийсь князь. Він дивиться на нас і каже: “Тей ви, молоді мисливці, будьте добре і виявіть до мене свою дружбу! Мені була зустрілася куниця-красна дівиця. Від того часу я не їм, не п’ю і не сплю, бо все думаю, як би то мені ѵ зловити. Поможіть ви мені. Тоді, чого ваша душа забажає, те дам. Хоч десять міст, хоч тридев’ять скарбів”. Ну, нам це було на руку. Пішли ми по всіх слідах, по всіх містах, і в Німеччину, і в Туреччину. Всі царства і государства пройшли, але куниці — красної дівиці не знайшли. Тоді ми ѵажемо нашему князеві: “Що ж це за така невидима куниця-дівиця? Чи ж немає крацої? Підемо шукати іншої!” Але де там! Князь і слухати не хоче. “Де, — каже, — я не ходив, де не їздив, в яких царствах і государствах не був, а такої куничі, такої красної дівиці не бачив”. І оце ми пішли по сліду вдруге і якраз прийшли в це село, але як його прозивають чи називають, ми не знаємо. Тут знову випав дощ і роса. Ми ловці-молодці ходимо, шукаємо. Сьогодні раненько ми встали і знайшли слід. І побачили, що слід пішов до

вашої хати. Тут ми ѵ хочемо ѵ зловити. Тут в вашому домі ѵ опинилася наша куница, ваша красна дівиця. І тут нашему слову кінець, а ви дайте ѿому вінець. Віддайте нашему князю куницю, вашу красну дівицю. Скажіть, нехай за нашого князя їде, або нехай ще підросте.

Карпій відповів вдаваним сердитим тоном:

— А що це за напаст! Чому це ви накликали на нас таку біду? Галю, чуєш? Ходи-но, Галю, сюди і поможи нам. Що ми маємо робити з цими ловцями-молодцями?

Якраз в ту пору Галя ввійшла до хати і стала посеред кімнати, опустивши зажурену голову. А Карпій, звертаючись до сватів, казав:

— Бачите, ловці-молодці, що ви нарobili? Осоромили мене старого, а також мою жінку і дівчину, що ніби то ми, замість дівиці, ховаємо в хаті куницю. І за це ми ось що вам зробимо. Хліб святий ми приймаємо і за добре слово дякуємо, але щоб ви більше нас не лякали, ми вас за це зв’яжемо. А ти, дочка, не стій. Дай чимось пов’язати отих ловців-молодців! Чуєш, Галю? А може в тебе нема рушників? Може не вміла нічого приготувати? Не вміла присти, вишивати і добра набувати. То в’яжи хоча стяжкою, якщо маєш.

Галя швидко вийшла за двері і вернулася назад з двома вишитими рушниками, які вона поклали на хліб, принесений сватами. Потім вона підійшла до батька і поцілуvala його руку. І, взявшись з хліба рушники, подала їх сватам, найперше старшому, а потім молодшому.

Свати взяли рушники і поклонилися спочатку батькові і матері, а потім Галі. І старший сват Данило сказав:

— Дякуємо вам, тату і мамо, що ви свою дочку рано будили і всякому доброму навчили. Дякуємо і тобі, дівчино, за те, що рано вставала, тонку пряжу пряла і придбане собі складала.

Тоді Галя знову взяла рушники і перев’яза-

ла через плече кожному сватові, спочатку старшому, а потім молодшому. Карпій подивився на двері.

— Знаю, знаю, — сказав Данило. — Ви і князя нашого хочете зв'язати. Але він і сам прилетить визволити нас, коли довідається про нашу біду.

— Ну, то й добре, — сказав Карпій, — але поки він прилетить, а ми чекати його не будемо. Просимо сідати. Поїмо, що дадуть і поп'ємо, а потім порозмовляємо про дешо. А ти, Галю, за той час, не стій, в кувші меду наливай, гостям хліб-сіль подавай.

Свати з повагою сіли за стіл. Гая взяла від батька глечика з чаркою, налила туди меду і подала старшому сватові.

Але Данило чарки не прийняв.

— Ми наростили в вас такого переполоху, що тепер боїмся, щоб ви нас не отруїли. Попробуйте раніше самі.

Гая піднесла чарку до уст. Торкнулася язиком меду і віддала чарку сватові назад.

— Тепер добре, — сказав Данило. — Нехай же Господь пошле нашим молодятам щастя, багатство і добре здоров'я. Щоб вони внуків поженили і щоб дочекалися правнуків.

Він випорожнив чарку, а за ним Андрій.

Почалася гостина.

При самому кінці обіду прийшов Панас зо своїми двома дружками. Ні сватам, ні Карпію не було вже до церемонії. Вони всі були напівп'яні. Але Гая здійняла з Данила рушника і перев'язала ним свого жениха. Зібравшись з силами, вона нахилилася, щоб поцілувати руку свого майбутнього владику, як це велів звичай, але Панас підтримав її і поцілував в самі уста.

Гая відхилила голову набік і скривилася.

— Не соромся, Галочка, — шепнув їй Панас.
— Ми ще багато разів будемо цілуватися.

Він присів до столу разом зо своїми дружками. Карпій налив йому вина.

Підвечір прийшов Охрим і покликав усіх до себе кінчати гостину.

Гая поклала матір спати, і лишилася сама одна. Вона скинула з себе святочне вбрання, розплела коси, поскидала стяжки і ненавмисне розірвала нитку з дорогим намистом.

— Господи, що тепер буде, що тепер буде зо мною?! — шепотіла вона з жахом, тримаючись за голову.

А в Охрима в тому самому часі розливалося ціле море напоїв. Старий скликав багато гостей, щоб тим самим показати ціну своєму синові. Панас щедро підливав гостям і сам не лишався позаду. Він подвійно був щасливий: добився згоди любимої дівчини і переміг свого небезпечноного супротивника. Гостина продовжувалася до пізньої ночі. В одному кінці столу група мужчин п'яними голосами намагалися зладити якусь пісню, при тому одна половина співала одну, а друга половина — другу. На самому кінці столу зовсім п'яний Карпій обіймав молодшого свата Андрія, вважаючи його за Галю і, насили обертаючи язиком, лепетав, що як батько, він бажає своєї дочці тільки доброго і що штундарові так далеко до Панаса, як свині до коня.

Карпієві слова долетіли аж до Панаса, який сидів зо своїми дружками на другому кінці столу, і вони несподівано штовхнули до зла його п'яну уяву.

— Штундар? Гей, хто тут сміє мені згадувати штундара? — захвидіювався він. — Дайте мені сюди штундара. Я відбив у нього Галю, а його самого на порох зітру. Хто тут сміє стати проти мене?! — кричав він п'яним голосом.

— Гей, хлопці, — крикнув п'яний дружко на всю хату, — хто за Панасом, ідім до штундара...

В селі ніколи немає таємниць. Всі знали, хто

був Панасів супротивник. І дикий п'яній виклик знайшов своїх прихильників.

— Ідім, ідім, — кричав десяток хлопців, які насили трамалися на ногах. Залишивши старших кінчати гостину, грізна юрба побігла на вулицю.

Від Панасової хати до Павлового двору не було більше однієї версти. Г'яна ватага затягнула дорогою пісню. Панас йшов спереду, підтягав високим тенором, а вся юрба тягнула за ним. І з піснею вони прийшли до Павлового двору. Ворота були зачинені, але за хвилину кілька пар сильних рук їх виломили і ватага хлопців кинулася на подвір'я. Сильні кулаки загримали в двері і в вікна. Мале вікно в кухні відчинилося, а в ньому показалася переляканя Улянина голова.

— Що таке? Чого вам треба? — спитаєсь вона, дивлячись здивовано на юрубу.

— Павла треба! Давай нам Павла! — кричали їй знизу.

— Чому ж це ви вночі вломилися, ніби розбійники! — сказала сердито Уляна. — Чи ж мало вам дня? Чого не даєте людям спокою вночі? Його немає вдома, а ви йдіть геть з двору.

Вона закрила вікна. Г'яна юрба загомоніла ще сильніше.

— Бреше, бусурманка, — кричав дружко. — А штундар злякався і склався десь. Напевно сидить в хаті і послав матір. Ану, хлопці, давайте дрючки від воріт і виважуйте двері!

Кількох хлопців схопили дрючки і кинулися до хати. Але двері нараз відчинилися навстіж і на порозі стала в одній тільки сорочці Уляна. Волосся на її голові було розкійдовжене, а обличчя грізне й рішуче.

Юрба відступила назад. Дрючки попадали з рук на землю.

Уляна зробила крок наперед. Повний місяць освітив всю її постать і обличчя.

— Що ж це ви задумали робити? Панас, Ан-

дрій, Петро, — називала вона імена, дивлячись перед себе. — То ж ви сини чесних батьків, а тепер що робите. Ви п'яні, але добрі люди і п'яними такого чинити не будуть.

— Іди собі, йди. Ти нам не потрібна, — казали п'яні голоси. — Ми прийшли за Павлом. Він наш товариш.

Панас підбадьорився і поступився до дверей.

— Не пущу! — крикнула Уляна, стаючи йому на дорозі. — Раніш вбийте мене отут. А Павло не друг таким, як ви.

— Ми ж нічого не будемо йому робити. Нехай тільки вип'є з нами за здоров'я молодих, — сказав зо сміхом дружко.

— Соромився б ти, негіднику! — блиснула на нього очима Уляна. — Сказано вам, що Павла немає вдома.

— Бреше вона, стара штундарка! — крикнув хтось в задніх рядах. — Де він міг дітися, га? Ану, хлопці, давай вперед!

Уляна зачинила за собою двері і стала перед лютовою юрбою, чекаючи, що буде.

Але ніхто не ворухнувся..

— Не загуляв він, як ви кажете, ні, — дивилася на них Уляна, — бо не такий він у мене син. Поїхав до міста в важливих справах.

— Брешеш, стара, бо нікуди він не поїхав. Сидить оце десь в хаті і стукає зубами від страху, — сміявся на все подвір'я дружко.

— Сорому не маєш, чоловіче, — сказала йому Уляна. — То ж ти знаєш, що Лукіяна пасічника закували в кайдани і повезли до в'язниці за те, що людям добро робив і служив Богові правдою. Оце Павло й поїхав з добрими людьми відвідати його. Може йому самому буде там не з добрим, але він все кинув і поїхав визволити свого брата в Христі. Павло пішов на добре діло, а ви тимчасом робите йому такі бешкети? А?

Уляна не даремно була ревною штундисткою.

Вона вміла говорити, а слова її мали силу.

У хлопців хміль відразу вийшов з голови.
Вони всі стояли з низько похиленими головами.

— А ще й християнами називаєтесь, — продовжувала Уляна, бачачи їхню нерішучість. — Замість молитви і доброго якогось діла повпивалися на Боже свято! Коли вже не соромитеся і не боїтесь людей, то Бога побоялися б...

Вона обернулася до них плечима і зачинила за собою двері.

Юрба стояла якусь хвилину непорушно. Всім було соромно дивитися один одному в лиці.

— А все це через тебе, виродку поганий, — сердито сказав Панас до дружка.

— Я, я?... — відгризався дружко. — А хто йшов спереді і починав пісню? Ти сам!

І всі вони пішли назад. Тепер поодинці. Нікому навіть не прийшло до голови співати. Йшли мовчки, понуривши голови.

XII

Вернувшись до міста, отець Паїсій другого дня пішов до архиєрея і звітував йому про те, що справи в Маковіївці знайдені в найкритичнішому положенні. Не зустрічаючи протидії ні від духовенства, ні від місцевого православного населення, ересь дуже глибоко пустила своє коріння.. Ale головний розповсюджувач штунди арештований і він, Паїсій, надіється, що коли його поради будуть додержані, то з тієї зарази в швидкому часі не залишиться ні сліду.

— А як справа з тим другим іконоборцем, що порубав ікону? — спитався архиєрей.

— Степан Василевич? Так, він також привезений і вже сидить у в'язниці. Вони обидва будуть суджені по тому самому параграфі.

— Це добре. Так і треба, — погоджувався архиєрей. — Які страшні богохульники!...

Для дослідження і викорінення штундистської ересі в єпархії, архиєрей визначив спеціальну комісію, яка мала необмежені права і великі матеріальні засоби. Головою комісії був отець Паїсій. Хоча він був літами ще молодий, але мав неабиякий досвід і консисторія сміливо могла доручити йому таку важливу справу. І на перших нарадах комісії він розпорядився, що перед судовою розправою треба подіяти на штундистського провідника добрим словом, батьківською порадою.

Отець Паїсій пішов до в'язниці сам, щоб поговорити з обома штундистами. Ale вже з самого початку він не відіграв так, як треба, батьківської ролі.

Справа була така, що Степана, торгівця ікона-ми, привезли до в'язниці першим, а за ним і Лукіяна. Обидва вони відразу здобули своїм по-водженням співчуття в'язничної сторожі, яка дозволяла їм деякі полегші. Коли Паїсій приіхав до в'язниці, Лукіяна з Степаном саме вивели на прогулянку. І Паїсій якраз застав їх, коли вони обидва ходили по в'язничному подвір'ї між двома вартовими.

Побачивши таку поблажливість до проклятих ворогів церкви і Бога, Паїсій запалився гнівом. Негайно був покликаний в'язничний начальник, зібрана вся сторожа, а Паїсій загрожував донести про це губернаторові. І заспокоївся лише тоді, коли прийшла зміна вартових і в'язнів розділили по окремих кімнатах.

При такому випадкові незручно було починати розмови і Паїсій від'їхав, навіть не перекинувшись ні одним словом з арештованими штундистами.

Другого дня зібралася вся комісія для нарад, які були призначені на десяту годину ранку в залі консисторії. Туди й привели під сильною охороною арештованих.

В широкій залі, завішаній портретами колишніх архиєреїв, стояв довгий стіл, покритий зеленим сукном. За ним на стіні в золотій рамі висів портрет царя, під яким на м'яких кріслах сіли члени комісії. Паїсій, як голова, сидів посередині. Перед ним лежала Євангелія і позолочений церковний хрест, якого він приніс з собою для більшої поваги.

Штундистів привели з самого ранку і тримали їх в окремій кімнаті, поки збереться вся комісія. Потім Паїсій розпорядився їх привести.

Степан з Лукіяном ввійшли і по сільському звичаю тричі поклонилися присутнім, — спочатку насередину, а потім направо і наліво. Обидва вони були у в'язничному вбранні, яке до непізнання

змінило їх зовнішній вигляд. В руках тримали свої круглі кашкети без козирків.

— Підсудні, — сказав отець Паїсій таким ніжним і ласкавим голосом, яким він тільки міг, — за неодноразові ваші богохульства, якими ви в своїму непогамованні кинули на нашу православну віру і за весь той поблазн, який ви посіяли по всій нашій єпархії, за це чекає вас велика кара. Але преосвященний владика в своєму милосерді не бажає вас карати, але милувати. Він обіцяв піти з проханням до губернатора і просити його, щоб випустити вас на волю, якщо ви чистосердечним вашим покаянням змиете свою вину і покажете доброго приклада тим, кого ви запровадили в ерес. Степане Василевичу, — звернувся він перше до торгівця іконами. — Спокушений дияволом, ти прилюдно зневажив святыню, порубавши ікону. Згідно закону, тебе чекає за це катогра. А тепер відповідай: чи визнаєш себе винним і чи каєшся в тому, що ти зробив?

— Порубати ікону я дійсно порубав, — відповів Степан. — Але вини моєї в тому я не бачу. В Писанні написано: не створи собі кумира. А ідолів, за прикладом пророків, треба нищити прилюдно.

Лукіян, який був спокійніший від Степана і більш досвідчений, хотів помогти своєму другові, щоб той відразу не губив себе такими гострими відповідями. Тому встав і перебив Степанові:

— Він не збирав людей, а вони самі до нього поприходили...

— Мовчи! — крикнув до нього Паїсій. — Твоя черга ще прийде. Тоді будеш говорити. Невіжа, — обернувся Паїсій знову до Степана. — Чи ти знаєш те, що зневажаючи ікону, ти зневажаєш зображеного на ній? Ось бачиш картину государя? — і Паїсій показав рукою на картину, що висіла на стіні. — Що це? Полотно. А попробуй по-

рубати це полотно. Чи знаєш, що тобі за це буде? А на іконі хто стоїть? Чи ти розумієш те, мужуку необтесаний? А ще й поучати береться, — закінчив Паїсій всевладним тоном.

— А якщо за вашою іконою стоїть Бог, то чому ж Він її не оборонив? — сказав Степан. — Ви б краще Богові доручили вступитися за іконаами, бо в Нього, Отця нашого небесного є сила...

— Бог покарає тебе нашими руками, бузувре! — сказав Паїсій. А потім обернувся до секретаря, молодого монаха, який був дальшим родичем архіерею і додав: — Запиши, брат Парфеній, його богозневажливі відповіді.

Паїсій говорив спокійним тоном, і це не коштувало його жодних зусиль. Зневажливі відповіді торгівця іконами не сердили його. Він знов, що Степан не є більшим богохульником, за багатьох інших сектантів, які самі по собі не є небезпечними. Вони йдуть туди, куди їх пхают інші. Запривилом всього цього зла був Лукіян. Від нього все і пішло. Як досвідчений в таких справах, Паїсій був переконаний, що треба тільки прибрести провідників, а тоді розсиплетися і вся ересь.

— Лукіяне Петровичу, — сказав Паїсій, — проти тебе стало сімнадцять обвинувачувальних пунктів. Ти покликаний на суд за те, що перетягав православних в німецьку віру. За твоєю намовою і оцей твій друг і співучасник допустився тяжкого святотатства над святою іконою. Тому найперше відповідай за це.

— Ні Степана, ні кого іншого я не перетягав в іншу віру. Бо де ж це мені, невченому, інших учити? Сам Христос навернув їх до Себе, а якщо є тут якабудь моя вина, то тільки та, що я показую людям двері, якими вони повинні прийти до нашого дорогоого Учителя. А цими дверима є оця свята книга, що лежить перед вашим преподобієм. Для вашого преподобія вона в золотих обортках, а для нас, простих людей, вона і без до-

рогих окладинок золота, бо в ній захована для людей вся правда, як треба жити, як вірувати і як служити Богові. І якщо ви нас судите, то спаліть ту книгу святу.

— Ми не прийшли сюди вчитися від тебе, а судити твою богозневагу і задиркувате поведення, — перебив їому Паїсій. — Відповідай на питання. Чи це ти навчив отого свого співзлочинця наругатися над святынею і публічно вчинити таку богозневагу?

— Щодо дошки, яку ви називаєте іконою, то я не намовляв Степана її рубати, — відказав тихо Лукіян, не підносячи голови. — Побачив тільки тоді, коли він вже її порубав.

— Але ти похваливав цей поступок? — допитувався Паїсій. — Ти з ним стойш за те саме?

— Ні, за це я його не похваливав, — сказав Лукіян.

— Значить, не похваливав. Це дуже добре, — сказав Паїсій, дивлячись на Лукіяна. — Так і запиши, брате Парфеній. Не похваливав.

— Якщо ваша милість, то запишіть уже при тому, — добавив Лукіян, — що не я, грішний, а Сам Бог це похвалив, бо коли пророк розвалив Баалове капище, Бог його не покарав, а ще й підніс у Своїм милосерді.

Отець Паїсій позеленів від злости, але опанував собою і сказав до секретаря:

— Так, запиши це, брате Парфеній, — а потім знову звернувся до Лукіяна: — А тепер, Лукіяне Петровичу, скажи, ти підбурював народ не коритися владі, поставленій Богом? А також ти говорив зневажливі слова проти царя, ніби то він переслідує твою віру, а боронить православіє.

І Паїсій чекав відповіді.

— Віру свою вважаю справедливою, як це мені Бог і відкрив, — відповів Лукіян. — і нехай Він просвітить мене більше, якщо я помиляюся. А хули на земного царя ніколи не вимовили мої

уста. А нащот влади, яка мене сюди привела, то я також нічого не кажу. Ми дбаємо не про земне, а про небесне царство. Владі ми коримося не тільки добрій, але й злій, як нам велить апостол. Але в ділах віри, ми коримося тільки Богові одному, бо тут ні царі, ні владики не повинні нам наказувати. Бога більше треба слухати, ніж іх. А в земних справах вони поставлені для нас Богом. Ім ми і віддаємо те, що нас учиТЬ Писання. Ми хоч і терпимо, але не злословим, і на гоніння, які з Божого допусти переживаємо, ми не нарікаємо, а приймаємо це за прикладом перших християнських учителів.

— Бач, куди пішов, — злісно сказав Паїсій. — Значить виходить так, що всі ви — це апостоли і перші християни, а православний цар зо своїм христолюбивим воїнством це — поганський імператор, який переслідує отих ісповідників правдової віри? Чи ж не так?

— Бог на тому світі розсудить, кому за ким іти, — сказав Лукіян, ухиляючись від відповідей. — Як Він розсудить, ми не знаємо, бо людям Божі плани не відкриті. Знаємо тільки, що на цьому світі ми повинні триматися такої Його заповіді: віддайте кесареве кесареві, а Боже — Богові.

І як Паїсій не намагався розізлити Лукіяна, але він не міг витиснути з нього жодного необдуманого слова, яким би потім можна його обвинувачувати за виступ проти влади. Лукіян був зрівноважений, обережний і як ревній штундист не бажав цим пунктом себе обтяжувати, вважаючи його найменш важливим. Паїсій змушеній був тут його лишити і перейти до інших пунктів, які мали духовний зміст і зовсім інше підложжя. І тут, — чого Паїсій не сподівався, — Лукіян виявився не тільки більш відкритим, але в де чому досить гострим і стійким.

Його обвинувачувано за те, що намагався повалити церкву, за хулу на святі таїнства, за са-

мовільне довершення релігійних треб і в багатьох інших злочинах, які суперечили православію і канонічним постановам.

Лукіян пояснив, що він і його одновірці не відкидають церкви. За Христовою обітницею вони вірують, що Дух Божий живе в усіх віруючих і кожний з них може пояснювати Боже слово так, як йому Бог відкриває. А щодо тайнств церкви, то їх може звершати в Христове ім'я кожний віруючий, як це було за часів перших християн. Він признався, що сам хрестив тих, що ставали на Христову дорогу, вінчав молоді пари, за причастям роздавав хліб і вино.

На питання про святих він відповів без найменшого вагання:

— Були вони такими самими людьми, як і ми, лише праведниками.

— Як то? І апостоли були такі самі люди, як оце ви з іконоборцем Степаном? — спитався Паїсій з іронією.

Лукіян не завагався.

— Апостоли, — сказав він, — бачили Христа, чули Його слова і розповідають нам про віру так, ніби самі були на небі. Але при тому вони були такими самими людьми, як і ми.

Паїсій кивнув головою. Цього йому вистачало, щоб виставити проти Лукіяна вину.

— Запиши, брате Парфеній, — повернувся він до секретаря.

— Ну, апостол, — сказав він знову до Лукіяна, сміючись, — а як ти думаєш нащот єпископів, митрополитів і святішого синоду? — По-твоєму, то всі вони вовки, а не пастирі, га?

Лукіян нічого не сказав і повернувся до вікна. Паїсій повторив питання простіше:

— Якщо ти думаєш, що звичайний хлоп може бути священиком, то як тоді з єпископами? Чи над священиками повинен бути старший так

само, як на небі над анголами є арханголи, а над арханголами архистратиг?

— Не всі апостоли? Не всі пророки? Не всі учителі, — сказав Лукіян.

Відповідь ця також була записана.

Допит продовжувався по всіх сімнадцяти точках. Паїсій намагався сперечатися, але Лукіян засипав його текстами, знаючи майже на пам'ять весь Новий Заповіт і майже половину всієї Біблії. Коли Паїсій переходив на постанови соборів, то Лукіян без надуми казав, що соборам не вірить: пошо якесь там пояснення соборів, коли Писання саме за себе говорить найясніше?

— Ось ти не віриш святителям і отцям церкви, — з докором сказав Паїсій, — а віриш німцям. То ж усе, що ти тут молов, це ж не від своєго ти розуму. Все перейняв від німців. Оце й наїшов на кого промініти свою матір, православну церкву!

— Кому мати, а кому й маучуха, — відповів Лукіян. — А в німців чому б не повчитися? Німці не від себе це видумали, а взяли з Писання. А немає різниці, хто перший покаже правду. Але якщо людина ту правду побачить, то потім не впустить до себе темряви.

— То ти таки впираєшся в своїй ересі? — спитався Паїсій. — Востаннє кажу тобі: обдумайся, опам'ятайся і змий свою вину щиро сердечним покаянням. Я подбаю за тебе перед архієрем. А коли ні, пам'ятай мое слово: буде гірко.

— Бога треба слухати більше, ніж людини, — сказав Лукіян.

— Лиши ти Бога в спокої. Не Богові ти служиш, а своєму дияволу. Вартові! — крикнув Паїсій, — заберіть його!

Продовжувати далі допит було зовсім безкорисним.

Лукіяна вивели, а комісія лишилася писати до архиєрея звіта про перебіг справи.

XIII

У в'язниці були випадки, коли в'язні, перебуваючи разом з сектантами, переходили на їхню віру, а тому Лукіяна, як дуже небезпечної штундиста, примістили в окремій камері. На тому самому коридорі, через двоє дверей, сидів Степан. Вони не могли з собою говорити, але коли переходили біля дверей, а вартові були людяні, то могли переглянутися один з одним.

В'язниця займала широке подвір'я з кількома малими будинками для вартових і була обведена високою стіною, яка сягала аж до половини другого поверху в'язниці. Тому з нижніх камер нічого не було видно, окрім тієї стіни й кусочка голубого неба. Але з вікон другого поверху було видно pole і крайні хати великого міста.

Щоб не було підкопу, камери для відокремлених в'язнів приміщувалися на другому поверсі.

До однієї з таких камер посадили Лукіяна з першого дня. Це була маленька, дуже брудна, але досить ясна і суха клітка три кроки завширшки і п'ять кроків довжини. Замість ліжка до стіни були прибиті дерев'яні дошки, а біля дверей стояла смердяча параша. Дуже погане приміщення для такого порядного Лукіяна, але досить можливе на в'язничні умовини.

Щодня йому два рази приносили їжу, кусок хліба, миску кислого борщу вдень і миску рідкої в'язничної каши ввечері. На подвір'я його випускали не часто, раз на п'ять днів і то не довше десяти хвилин. Але він добре почував себе у в'яз-

ниці і не журився своїм положенням. І першого дня свого ув'язнення він звернувся до вартового з нечуваним у в'язниці проханням, — принести йому Євангелію.

Прохання було передане начальнику в'язниці. А тому, що читання побожних книг в'язням дозволялося, то другого дня йому принесли Євангелію. Тепер він проводив свій час, перечитуючи знайомі сторінки. Увечері, коли був час молитви, він попробував проспівати вечірній псалом, але вартовий грізно на нього крикнув: у в'язниці співати не дозволяється. Лукіян послухався і співав тихо, лише для себе.

Так минали дні за днями аж до згаданого вище допиту, після якого в Лукіяновому житті стала різка зміна. Другого дня після допиту до нього зайдов Пайсій разом з начальником в'язниці. Оглянувши камеру, він подивився у вікно, любуючись чудовою картиною природи за в'язничною стіною.

— Що ж це, Петре Івановичу, — сказав він з кривою усмішкою до начальника, — ви, здається, з в'язниці зробили гостинницю для проїжджачих гостей?

— Чому для проїжджачих? — здивувався начальник. — Я думаю, що в мене живуть постійні мешканці.

— Ну, але такі кімнати з столом, з меблями, — жартував Пайсій, оглядаючи камеру. — Якщо ви будете тримати їх в таких хоромах, то вони ніколи не захочуть виходити звідси.

Начальник зам'явся.

— Ну, що ж, це ми можемо перемінити. В мене палат багато, а палати різні. Залежить від гостей.

Вони потихо перекинулися кількома словами.

Отець Пайсій зауважив кінець книжки, що стирчав з кишени в'язня. Він безцеремонно шарпнув її і подивився на начальника.

— А це що? — спитався.

— Євангелія, — сказав начальник. — Це нам корисне і дозволяється законом.

— Кому корисне, а кому ні, — кинув Пайсій. Вони вийшли, забираючи з собою книжку.

Не більше як за півгодини прийшли наслідки цих відвідин.

До Лукіяна зайшло двох вартових. Один був вартовим всього довгого коридору, а другого Лукіян ще ніколи не бачив. Це був високий худорлявий мужчина, з гострими очима і з довгим, трохи задертим догори носом. Звали його Ареф'євим. Він був окремим вартовим над бунтівничим відділом.

— Це той? — спитався він свого товариша, показуючи на незавидну Лукіянову постать.

— Він самий, — відповів вартовий.

Ареф'єв зневажливо шморгнув носом.

Він любив справжніх бунтарів, яких треба було втихомирювати, але цей, спокійного й смиренного виду дідусь, — що ж з нього за бунтар?

— Ну ти, арханголе, збирайся, — сказав він.

Лукіян був готовий однієї хвилини. Його новий проводир повів його довгими коридорами. Зробивши кілька заворотів, вони зйшли на нижній поверх.

— Гроши маєш при собі? — спитався Ареф'єв дорогою.

— Ні, не маю. Все, що було в гаманці, — збрали.

— Ей, ти, простофіля, — хіба ти не знаєш, що треба заховати? Ну, а родина або знайомі є, щоб могли тобі принести?

— Є, — відповів він, згадуючи прощення зо своїми братами.

— Хочеш, щоб я тебе посадив до кращої камери? У мене є різні.

— Дякую, добрий чоловіче, — відповів Лукіян.

— А що даси? З тебе візьму за твою простоту тільки п'ять рублів. Добре?

Лукіян заперечливо похитав головою.

— Не можна брати нагороди за добре діла...

— Так оце воно так? — сказав Ареф'єв, зморшивши чоло. — Ну, добре. Поговори собі отут на дозвіллі.

Він відчинив великим ключем тяжкі двері і пхнув Лукіяна в темну вонючу нору. Двері зачиналися. Стукнув залізний засув і він опинився в глибокій темряві. Він торкнувся стін. Вони були холодні і мокрі. Долівка була слизька. Повітря було тяжке, і від нього відразу закрутилася Лукіянова голова. Але все це було ніщо в порівнянні з тим, що він побачив кілька хвилин пізніше. Двері зверху не зовсім добре прилягали до косяка, і смужка блідого світла проходила тудою в темну нору. Коли Лукіянові очі привикли до темряви, того світла вистачало, щоб побачити клапоть стіни своєї страшної клітки. Там лазило безліч стоніг, які покривали всі стіни й кутки. А стеля була ще страшніша. По ній лазили цілі табуни блощиць, чіпляючись одна одної і при тому падаючи на слизьку долівку. Лукіян знов, що вони можуть упасти йому на голову, на обличчя, на шию. Він задрижав усім тілом. Він гидився й не міг переносити ані стоніг, ані блощиць, а тут був живцем кинений в темний мішок, наповнений ними. Відчувши здобич, вся ця голодна гадь заворушилась, зашипіла. Щось його вкусило за руку, щось лазило по голові... Не пам'ятаючи нічого, Лукіян кинувся до дверей і почав бити кулаком, просячи помочі.

Глибока тиша була йому відповідлю.

Втомившись від безуспішних зусиль, Лукіян вибрал чисте місце на долівці і сів. Але нові отари паразитів кинулися до нього знизу. Він зірвався на ноги, натягнув шапку на голову, почав ходи-

ти взад і вперед по своїй норі. Це був одинокий рятунок перед його грізними ворогами.

Десь біля полудня Ареф'єв приніс йому чашку води і кусок чорного хліба, — карцерну пайку на цілий день.

— Ну, що, добре приміщення? — спитався він, регочучи.

Лукіян мовчав.

— Якщо хочеш, переведу в іншу? Але тепер не поступлюся. Менше десятки не буде.

Лукіян мовчав. Коли б нагода викупитися від страждання за віру трапилася годину-две тому, в першу пору нервової відрази, він по своїй тілесній слабості може був би і погодився. Але ця страшна хвилина вже минула, нерви завмерли і в нього знайшла сила стати проти спокус.

— Кажи, даси? — не відступав Ареф'єв.

— Не дам, — відповів Лукіян. — Хрест посилається людині Богом для спасіння. І відкуплюватися від нього — це гріх.

— Бач, який ти! — сказав Ареф'єв голосом справжнього здивовання. — Ну, добре, побачимо, що ти заспіваєш потім.

Він подав в'язневі його бідну поживу і знову зачинив двері.

Лукіян не міг їсти. Він поставив біля дверей горня з водою і накрив його хлібом. І знову почав ходити взад і вперед по своїй клітці.

По кількох годинах відчув голод. Він нагнувся і простягнув руку за хлібом. Його пальці роздушили щось м'яке і слизьке. З відразою він кинув хліб на долівку. Сиві стоноги відразу накрили його плямою. Весь цей день він був голодний.

Увечері в клітці було темно, ніби в могилі. Лукіян тримав перед собою руки, але навіть своїх пальців не бачив. Йому треба було ходити з простягнутими руками, щоб не вдаритися об стіну. За якийсь час він привичайвся до темряви і ходив під стінами, не торкаючись їх. У в'язниці

засвітили вогні. Змінилася варта, а Лукіян все ходив і ходив у темряві змучений і голодний, насили переставляючи ноги. Потім, докраю втомившись, сів під дверима і заснув, ніби мертвий.

Бранці його відвідав начальник в'язниці.

Лукіян показав йому пальцем на стіни і на долівку. Той знизав плечима.

— Нам наказано тримати тебе в карцері, а карцер — не бanya.

Але співчуваючи старому, він розпорядився поставити в розі парашу, а воду щоб приносили в глечикові з накриттям.

Минуло три тяжких дні. Лукіян зблід і знеміг. Він хитався на ногах, ніби після довгої недуги. Але поволі він привик до своєї темної нори. Гадъ, яка заповняла його клітку, вже не мучила його так, як спочатку. Тепер він міг довго сидіти на мокрій долівці, притулившись до стіни або до дверей. Його ні разу не виводили на свіже повітря. Тільки один раз на день двері відчинялися і Ареф'єв подавав йому денний прожиток. Перші дні Лукіян жадібно з'їдав увесь хліб, а воду ставив у кут і пив її частинами. Але по трьох днях він відчув, що згубив appetit до хліба і до води. Він поволі вмирав в своїй темній норі.

Наприкінці тижня його знову покликали на допит.

XIV

На цей раз Паїсій був один і допит був короткий. Ареф'єв привів Лукіяна самого. Степана лишили в його камері, бо Паїсій не вважав за потрібне з ним тепер говорити.

Лукіяна тяжко було пізнати. Він пожовк і схуд за тих кілька днів тяжкого ув'язнення. Паїсій подивився на нього таким поглядом, яким дивляться на себе двох ворогів, що саме збираються до боротьби. Його неприятель був досить виснажений і обезсилений. Тепер з ним і легше змагатися — думав Паїсій.

— Ну що, опам'ятався? — кинув він йому на вступі.

Лукіян не відразу відповів. Йому хотілося простягнути допита довше, щоб побути в великій і сонячній кімнаті та подихати свіжим повітрям.

Паїсій також не квалив його з відповідю, гадаючи, що цей роздумує і вагається.

— Церква приймає і пізніше розкляння, — почав він м'яким голосом, — і тішиться з одного грішника, що кається, більше як сотнею своїх вірних синів. Як розумна мати, вона інколи карає своїх непокірливих дітей, але все це вона робить для їхнього блага. Коли діти помудрішають, то вони їй дякують за це. За моїм наказом до тебе також були застосовані гострі міри. Люблячи тебе, я скорбів тим, але при тому я твердо знов, що людина лише в таких обставинах упокориться перед Богом і перед тими людьми, які Ним поставлені начальниками і вартовими.

Паїсій довго говорив таким самим облесливим тоном, але його слухач був байдужий, не виляючи найменшого зацікавлення ані своїм поводженням, ані одним словом. І це вивело Паїсія з рівноваги.

— Ну і чого ж ти мовчиш, ніби яка колода? Язик тобі всох, чи що? — спитався він зовсім не пастирським тоном.

— Пошо ж я маю вам перебивати, ваше преподобіє, — відповів Лукіян. — Говорите ви м'яко, ніби солов'їну пісню співаєте. М'яко стелете, але спати на простеленому дуже твердо. Ви мене тримали в такому місці, що не тільки людину, але й худобину гріх там тримати...

— І ще гірше тобі буде, якщо далі будеш впиратися. Ліпше одній людині загинути, ніж багатьом зведенім тобою бути вкиненими в геенну.

Паїсій знову і знову повторював аргументи всіх інквізиторів. І в його словах для Лукіяна було щось нове. Він ніколи не думав про свою відповідальність за доручені йому душі. Але тепер думав про це і був схвильований. Він відступив кілька кроків назад, склав руки на груди, піdnіс очі догори і голосно сказав:

— Господи! Якщо я не Твою правду звіщав людям, якщо не на спасіння, а на загибель братам моїм були сказані мною слова, то я прошу в Тебе, як нагороди за все мое горіння до Тебе, — покарай мене Своїм гнівом. Відніми мого гріховного язика, темрявою закрий мої очі, щоб вони не читали неправильно Твоїх глаголів, відніми мої руки, щоб вони не возносилися до Тебе в недостойній молитві!...

Він замовчав. Запалене на мить обличчя знову зблідло. Опустивши додолу очі й руки, він з трептінням чогось чекав.

В цю хвилину він був величний і не одну сот-

ню людей привів би до Христа, коли б отак стояв перед невіруючою юрбою.

Але перед ним стояв тільки один Паїсій, на якого Лукіянові слова не робили жодного враження.

— Не притворяйся! — крикнув він. — Тут немає для кого. Подумай про себе і про свою родину. Зогнієш в твоїй норі й ніколи світа Божого не побачиш. Якщо не покаєшся, то запроторю тебе на Сибір, на доживотну каторгу.

— Над тілом ви маєте владу, але над душою моєю має владу лише Бог, — відповів Лукіян. — Робіть, що тільки бажаєте. Кров'ю мучеників росла церква, і тоді вона дійсно була Христовою. Вона й тепер буде рости, якщо навернеться до Христа.

Паїсій від злости закусив тонкі губи. Йому хотілося кинутися на цього впертого сектанта, звалити його з ніг і топтати чобітами. Але він стримав себе. Залишився тільки ще один спосіб. І раніше, як визнати себе переможеним, Паїсій вирішив випробувати його.

Він випив горнятко води, взяв у руки перо і на великому аркуші паперу щось написав.

Лукіян пильно дивився на його руку, яка виводила рівні рядочки слів. Очі його вже недобачували, але він таки через стіл міг прочитати перші написані слова: “Я, нижчепідписаний, Лукіян Петрович, цим об'являю...”

Далі він не міг розібрати, але з первого речения здогадався, що це мабуть протокол з допиту, якого йому треба буде підписати.

Скінчивши писати, Паїсій встав з-за столу і спокійним голосом сказав:

— Послушай мене, Лукіяне. Ти ж людина розумна і не будеш отак заніцько губити свою родину. Ми не хочемо робити тобі якогось зла, а віри твоєї, яка там вона в тебе є, насилувати не будемо. Віруй собі і молися так, як ти знаєш.

Ми не хочемо тебе переслідувати. Але ми поставлені Богом і царем пильнувати православія. Ти ж запровадив у нас цю ересь, бо досі її тут ніде не було. Єпархія наша була прикладною для інших, а після тебе знову буде такою. І нам тільки цього треба. Тому ось підпиши цей папір, де написано, що ти обіцяєш стратитися від проповідей і від зведення людей на твою ересь. І присягни на цей хрест, а тоді ми з миром тебе відпустимо додому. І ані тебе, ані твоєї родини ніхто й пальцем більше не торкне.

Однією рукою він подавав Лукіяну хреста, а другою підсував аркуш паперу.

Лукіян легко відвів від себе хреста, а на списаний папір навіть не глянув.

— Лицеміре, — сказав він, — така оце твоя ревність до віри, щоб прислужитися начальству! Відйди від мене, спокусо! Ти не спокусиш мене улесливими словами так само, як не настрашив залякуваннями.

Обличчя Паїсія почервоніло, очі запалали страшним вогнем. Він піdnіс руку з хрестом і з усієї сили вдарив Лукіяна в обличчя.

Старець захитався. На лиці виступила кров. Але він втримався на ногах.

— Для доброго діла ви носите хреста, ваше преподобіє, — проговорив він, захищаючи себе рукою від нового удару.

Але Паїсій його не слухав.

— Ареф'єв, сторож, хто там! — кричав він. — Ходи-но сюди! Бери його і тягни в карцер. Нехай там зогнє!... Він на мене піdnіс свою прокляту руку.

Ареф'єв, який дрімав на коридорі, зірвався, ніби пес, якого нацьковують на звіря. Схопивши Лукіяна за плече, випхнув за двері і потягнув до підваду, осипаючи лайкою і стусанами.

Він не випускав його з рук до самих дверей його камери. А перед тим, як дістати ключі, він

ще раз потряс ним, ніби жаліючи, що для такої його розваги прийшов кінець.

Він відчинив двері Лукіянової клітки, яка за весь цей час ніколи не провітрювалася. Звідти дмухнуло таким смородом, що він хитнувся назад. Чи ж справді він прожив у тій клітці повних десять днів? Він думав, що тепер не зможе прожити в ній навіть однієї години.

— Не піду! — закричав він, опираючись руками в одвірки. — Веди мене до такої камери, де люди сидять. Або веди до надзирателя...

— А того ти не хочеш замість надзирателя? — сказав Ареф'єв, ударили ключами його по голові.

Лукіян скопив його за руку. Несподівано вирвав ключі і кинув їх від себе на коридор.

Ареф'єв кинувся на нього з кулаками, намагаючись впхнути до камери. Але Лукіян боровся. Ніби та людина, яку хочуть скинути в провалля. він останками своїх сил хапався за одвірки, за руки Ареф'єва і боронив своє життя. Помимо його виснаження, він нараз відчув прилив якоїсь нової сили, нової енергії і Ареф'єв не міг дати старцеві ради. Тоді він засвистав і з інших коридорів прибігло двох вартових. Вони всі троє кинулися на Лукіяна, звалили його з ніг і били чобітами, ключами, кулаками. Ареф'єв став, ніби божевільний. Він м'яв старого коліньми, ходив по ньому ногами. Вартові відривали його, лякаючись, щоб не було якої неприємності, але Ареф'єв знову і знову з піною на устах кидався до своєї жертви.

— Ну й розібрало тебе, — прибігши, кричав офіцер. — Що, ти вже забувся за Денисова? Наклади йому в шию, якщо він чимось провинився, але пошо калічити людину? — продовжував він, тримаючи Ареф'єва за руку. — Тобі потім може за це дістатися. Розумієш?...

Про Ареф'єва самі вартові говорили, що це

не людина, а звір. Коли б його не боронило начальство, то йому давно треба було б спочивати на Володимирці за свою кровожадність, за знуціання над своїми жертвами, з яких останнім був Денисів.

— Пустіть, більше не буду, — сказав Ареф'єв, дрижачи від злости.

Вартові пустили його з рук, але не відходили, лякаючись, що Ареф'єв знову кинеться на старого. Але Ареф'єв поволі приходив до своєї рівноваги і дивився темними очима перед себе.

Лукіян нерухомо лежав під стіною, тяжко дишучи. Офіцер взяв його за рукава і ніби мішка поволік до камери.

— Скоріше зачиняй, — сказав він до Ареф'єва, бо нам треба йти на своїй місці.

Той схопив обома руками тяжкі двері, оббиті залізними штабами і з усієї сили зачинив їх.

І він не бачив, або не хотів бачити, що нога старого лежала на порозі. Правий його чобіт якраз лежав там, де був найсильніший розмах дверей.

Із камери почувся страшний крик. Офіцер відчинив двері і подивився, що сталося. Лукіян корччився від болю, совгаючи правою ногою.

— Що, пальчики придушило? Сам винен, що поклав на поріг, — сказав вартовий з усміхом, а потім добавив: — Нічого, до весілля загоїться. А зрештою, таким дідам вже не до весілля, а до гробу...

Від тяжкого болю Лукіян довго не міг прийти до себе. Нога його горіла, ніби в огні, і боліла, ніби тисяча порохнявих зубів. Не дивлячись на великі чоботи, підошва була розбита. Але крої не було видно.

Притуливши плечима до стіни, Лукіян тяжко стогнав. Ареф'єв чув цей стогні, але не звертав на нього уваги. Він зізнав, що після такої пригоди арештований повинен стогнати.

В полуночі він заніс йому його денний прожиток: кусочек хліба і горня води.

Закривши очі, Лукіян не переставав стогнати.

— Ну що, поборовся трохи? — сказав Ареф'єв. — На майбутнє у мене будеш знати, як бунтуватися.

Лукіян не ворухнувся і не торкнувся до хліба, залишивши його остогидлим стоногам.

Під вечір нозі ніби полегшало. Біль стихав, а нога ніби дерев'яніла і холода. Правда, вище коліна відчувався ще біль, але не такий гострий, як перед тим. Над ранком Лукіян навіть трохи прорімав. А вдень він навіть з'їв частину свого хліба. Але до вечора нога знову розболілася і він всю ніч навіть ока не сплющив. Його кидало в жар, потім в холод, а голова була ніби вогонь.

Коли другого дня Ареф'єв приніс йому обід, він застав його в гарячці. Обличчя його було в жару, очі дико дивилися догори. Ареф'єв злякався. Йому загрожувала нова історія, а недавня ще всім була в пам'яті. Він зачинив камеру, відав ключі іншому вартовому, а сам зібрався йти до в'язничного лікаря, потихо покликати його до хворого, якого він вирішив перевести до іншої камери, щоб він бува не умер під його руками, як недавній Денисів. Але якраз в тому самому часі на коридор прийшов головний надзвіртель. Він подивився на Ареф'єва і крикнув:

— Ти що знову наробив з штундистом?

— Нічого, ваше благородіє, — відповів Ареф'єв, виструнчуєчись перед начальником. — Три дні тому бунтувався, потім почав битися, то ми його трохи присмирили. Тепер відлежує своє бунтівництво.

— Я знаю, як ти людей втихомирюєш, собако, — сказав надзвіртель. — Покажи-но мені його.

Ареф'єв повів надзирателя до Лукіянової камери і відчинив двері.

Надзиратель не звернув уваги на сморід, чи на нечистоту камери: це було нормальним для нього явищем. Відчинивши двері навстіж, він почав оглядати в'язня. На голові була видна запекла кров, обличчя покрите синяками. Одна нога лежала не в такому положенні, як належиться і дозорець відразу збагнув справу.

— Бач, як провчив старого... Знову попадеш під суд, собако! — крикнув він, замахнувшись кулаком.

Ареф'єв махнув головою, але від наглядачевого кулака не боронився.

— Сам почав битися, ваше благородіє, — виправдовувався він.

— А ногу пошо так знівечив, мерзавче? — допитувався дозорець.

— Не навмисне притиснув дверима, ваше благородіє, — сказав Ареф'єв, затуляючись від новогого удару.

— Чому ж ти, худобино, не покликав лікаря.

— Я щойно тепер побачив і йшов за лікарем, — сказав Ареф'єв, переступаючи з ноги на ногу.

— Ну то йди, клич! Але швидко!...

Прибув в'язничний лікар і пояснив, що в хворого найвища температура і його негайно треба перенести до лікарні. Прийшло чотирох вартових з носилками і несли Лукіяна коридором аж на самий кінець будинків, де була в'язнична лікарня. Коли його почали роздягати, то правого чобота треба було розрізати, бо не можна було його стягнути.

Подивившись на ногу, лікар засвистав крізь зуби і похитав головою. Вся нога була синя з великими чорними плямами. Він сказав, що конче потрібна буде ампутація ноги. Міський лікар, який щодня після обіду заїздив до в'язниці, ствердив те саме і просив негайно перевезти в'язня до

міської лікарні. Дозорець погодився. В документах, з якими відвезли Лукіяна до лікарні, ні словом не було згадано, що вся його недуга — це наслідки знущань вартових, але було написано, що нога ушкоджена з вини самого в'язня, який притиснув її дверима.

XV

Лукіян повинен був завдячувати відвідини своєї камери дозорцем не кому іншому, лише Степанові, який випадково довідався від вартового про те, що сталося з його приятелем. Ареф'єва не любили всі його співпрацівники, бо його жорстокість і люте поводження з в'язнями кожного дня могло принести неприємність для всіх вартових. Подія про жорстоку розправу з штундистом розійшлася по всій в'язниці і навіть в пereбільшенню передавалася з камери в камеру. Розповідали, що Ареф'єв зв'язав свою жертву мотузками, а потім тягнув її по камері і дверима тиснув її руки і ноги. Всьому тому вірили, бо від такого звіря, яким був Ареф'єв, всього можна було сподіватися. Про розправу Ареф'єва з штундистом спочатку говорили вартові, а потім ця чутка дійшла і до т.зв. уголовних в'язнів.

Одного разу — це було третього дня після побиття Лукіяна — Степана вивели на прохід. Він ходив сам один на окремому клаптикові в'язничного двору, але в коридорі несподівано зустрівся з групою уголовних в'язнів, яких вели з двору і розділяли по камерах. Один з них на ходу крикнув до Степана: “Чи ти чув про те, як твого Лукіяна покропили?”

Вартовий вдарив того, що говорив в плечі і сказав, що й йому таке буде, якщо він удруге посміє на коридорі обізватися. В'язень відразу замовчав. І Степан більше нічого про це не довідався. Але й тих кілька слів його схвилювали. Він знов, що з Лукіяном щось сталося.

Вернувшись до своєї камери, він чекав, коли на коридорі не буде нікого, окрім вартового.

— Пафнутич!... Пафнутич, — покликав він його до себе.

Вартовий підійшов.

— Чого тобі треба? — спитався той.

Вони обидва жили в добрих стосунках зо своїм вартовим, старим відставним солдатом, який довгими годинами варти від тути розмовляв зо своїм в'язнем, розповідав йому про свої минулі військові пригоди.

— Скажи, Пафнутич, чи правда, що Лукіяна побили? — спитався Степан.

— Це не начальство, лише той звір Ареф'єв, щоб він ніколи добра не мав. Колись він і сам загине через це, але поки це станеться, то чимало людей він зжene з цього світу. Кажуть, що нізащо побив людину, а потім ще й дверима розбив йому ногу. І коли б хоча якого бунтаря, а то такого спокійного Лукіяна.

Степан увесь похолос.

— Що, ногу людині перебив? А інші хіба не бачили, що він таке робить? Що ж з ним тепер?

— З ким, з Ареф'євим? Нічого. Ходить собі коридором і киває головою. Він і не думає про те, що наробив.

— Ні, я питуюся про Лукіяна, — сказав Степан.

Лукіян лежить собі в карцері.

— То ж він там може померти?

— Ну і що ж? То й помре. У нього вже не один так помер.

— До начальника в'язниці! Веди мене до начальника — закричав Степан не своїм голосом.

— Чоловіче, чи ти з розуму зійшов? То ж тебе посадять в карцер до того самого Ареф'єва за те, що вмішуєшся не до своєї справи.

— Веди мене до начальника! — кричав Степан, не пам'ятаючи себе від схвильовання.

— Йди сам, а я тебе не поведу, — сказав Пафнутич, відходячи на своє місце.

Степан не заспокоювався. Він з усієї сили бив кулаками в двері, вибив там шибу і порізав собі руки. Прибігли вартові і зв'язали його. Але Степан не переставав кричати, що він готовий умерти, або зараз покличутъ начальника в'язниці.

Вирішили сказати начальникові і він за кільканадцять хвилин був тут.

— Чого це тобі забажалося бунтуватися? — насівся він на Степана. — Ти повинен знати, що в мене з такими справа дуже коротка.

— Я не бунтуюся, — відповів Степан, — але чи то закон дозволяє досмерти бити людей і ломити їм ноги?

— Хто ж тебе бив? Хто тобі ломив ноги? — перебив йому начальник.

— Не мені, але майому другові, Лукіяну Петровичу, — почав Степан.

— Якщо не тобі, то чого лізеш не в свої справи? Яке тобі діло? Що тебе тут ревізором поставлено? І звідки це ти довідався, що з Лукіяном таке сталося, якщо я нічого не знаю?

— Підіть і подивіться, ваше благородіє, а вже тоді судіть, чи я кажу правду, — вів Степан.

Начальник наказав посадити Степана на хліб і сіль за бунт. Але сам послухався його поради і пішов довідатися про Лукіяна. Ареф'єва він дуже добре зінав, а тому треба було справу погасити в самому її зародку.

Того самого вечора Пафнутич тихо підходив до вікна Степанової камери.

— Степане Василевичу! — почав він дріжачим голосом.

Він відчував неспокій серця і був вдячний своєму в'язневі, що той прикрив його і не виявив перед начальником того, хто йому розказав про Лукіяна.

— Чого ти хочеш? — почувся з-за дверей спокійний Степанів голос.

— Ти, Василевич, не гнівайся на мене за те, що сталося вранці... Щодо мотузка і кулаків... Сам знаєш, що служба. Без того не обійтися...

— Бог тобі простить, — сказав Степан, — а я на тебе не гніваюся. Христос терпів і ми повинні також терпіти.

— Так, Степане, але ти мені сьогодні зробив багато добра. Ти не можеш собі уявити, скільки мені дісталося б, коли б ти був сказав, що від мене почув про Лукіяна. Коли він тебе про це питався, я ввесь був похолов. Оце й пропав, думаю. А ти промовчав. За мое зло заплатив добром.

— Нам Христос так і наказує, друже, — говорив Степан. — Але тут немає жодної моєї заслуги. Я ж сам тебе розпитувався про Лукіяна, то як же я міг би тебе видавати?

— Такого не кажи. Інший на твоєму місці відразу видав би. Інкою людині зробиш і добре, а вона тобі за добро заплатить злом. Куди не говори, але люди тепер не ті, що колись. Озвірів народ, та й годі! Що не кажи, а це таки правда.

Він довго старим дріжачим голосом говорив на цю саму тему ніби до Степана, ніби до себе.

Коли він замовчав, Степан почав говорити, що в світі стільки зла через те, що люди Бога забули. Хоча й читають Христове слово, називаються Його іменням, але серцем далекі від Христа. Він довго говорив півголосом, лякаючись, щоб хто не підслушав і не перешкодив його мові. Говорив щиро, від душі. Пафнутич слухав, не відриваючи від свого в'язня очей. Але по його обличчі було видно, що він нічого не розуміє. Розум його працював поволі, і всі Степанові слова будили в ньому тільки здивовання. Одне він тільки збагнув, що Степан говорить з ним, ніби зо своїм рідним братом, а не як із старим і нікому непотрібним в'язничним вартовим. І це його зво-

рушувало і прив'язувало до молодого проповідника.

— А щодо того, що мені наказано цілий місяць морити тебе голодом, то ти вже, брат, проце не журися, — сказав вартовий, коли Степан зробив перший відхід в своїй мові, пояснюючи дуже важливе якесь місце щодо віри і спасіння душі. — Я тобі нишком зо свого буду приносити. А якщо хочеш щось передати на волю, до дружини, до матері, до нареченої, то скажи тільки слово. Напиши записочку і я віднесу. І грошей за це з тебе не візьму ні копійки.

— Дякую тобі за добре слово, — сказав Степан з глибоким чуттям. — Але в мене немає дружини, а родині своїй не хочу виявляти себе аж до свого часу, до відповідної пори. А вісточку в мене є кому послати, якщо ти маєш якогось післанця, щоб її заніс.

— Є, чому б мало не бути, — відповів Пафнутич. — За мною живе племінник. Він сирота, син моєї сестри. Митюшою називається і він від першого її чоловіка, бо сестра моя Мотря була замужем за двома чоловіками. Перший...

— То ось ти його і пошли, — перебив Степан. — Нехай піде в Маковейку до наших. Це так називається Лукіянове село. Звідси буде біля тридцяти верстов, недалеко від Книшів. Нехай той твій Митюшка питаеться за Павлом і розкаже йому про те, що сталося з Лукіяном. Нехай вони когось з братів пришлють, щоб попильнували Лукіяна. В госпіталі, ти сам знаєш, як з такими поводяться.

— Добре, — погодився Пафнутич. — Узвіт-ра Митюшу пошлю.

Другого дня раненько Митюша, русявий п'ятнадцятирічний хлопець швидко йшов широким шляхом. На палиці за плечима ніс невеликого тлумачка.

Увечері він прийшов до Маковейки. Село

спало. На вулиці не було ні душі, а він боявся постукати до якої-будь хати. І довго він ходив порожніми вулицями з надією, що ось хто-будь вийде з подвір'я і в нього він спитається за Павлом.

Митюша зійшов під тин і поглянув на чиєсь подвір'я. В недалекій хаті побачив блимаюче світло. І це якраз була Павлова хата, в якій він допізна сидів, читаючи свою Євангелію. Митюша пішов просто на світло. Підійшовши до самої хати, він притулився до стіни й дивився в вікно. Під його ногами зломилася гілка. Вікно нараз відчинилося і звідти виглянула чиясь голова. Митюша стрімголов почав утікати й затримався тільки тоді, коли втомився від бігу.

Обернувшись назад, він побачив, що вікно було зачинене, але світло світилося. Його знову ніби щось потягнуло туди. Нишком, оглядаючись навколо, він прийшов до самого перелазу. І якраз тоді чийсь спокійний і м'який голос заговорив до нього з темряви.

— Чого тобі тут, хлопче, треба?

Митюша вже хотів утікати, але той самий голос повторив:

— Не бійся, я нічого з того тобі не зроблю?

Митюша затримався. Йому дуже цікаво було знати, хто це говорить до нього такою ласковою мовою.

— Може ти чого потребуєш, то скажи? — говорив Павло. — Може одежі, хліба, дров? Скажи і я тобі дам. А то пізно так не личить тобі ходити по чужих дворах. Ти ще молодий і може якась біда статися.

— Мені нічого не треба, — проговорив хлопець. — Мене сюди прислали, щоб знайти Павла штундара. У мене є до нього справа, — закінчив він непевним голосом.

— Я і буду той самий Павло. Хто тебе прислав?

— Мій дядько. Він працює у в'язниці. Це про Лукіяна.

— То ходи до хати. Там розкажеш.

Він допоміг хлопцеві перелізти через перелаза і привів його до хати. Мати вже спала в своїй кімнаті. Павло її збудив і Матюша розповів їм обоим все те, що зінав про Лукіяна.

— Треба завтра іхати, — сказав Павло.

— Певно, що треба, — повторила Уляна.

Вона поставила перед хлопцем вечерю, яку він з'їв з вовчим апетитом, а потім поклала його спати.

— Якщо будеш в місті, зайди до Морковина. — сказала вона до сина. — Він тамтешній і поможет тебе.

Павло сумнівно похитав головою.

— Заїхати я можу, але не багато на нього я надіюся. Він дуже боязливий.

Другого дня вранці Павло виїхав разом з Митюшою, а матері доручив повідомити всіх братів і сестер.

На вечір вони були вже в місті. Павло підівіз хлопця до його хати і зайшов до Пафнутича. Але старий нічого не міг йому сказати про Лукіяна. Сказав тільки, що його перевели до міської лікарні, а більше він нічого про нього не знає. Павло поїхав аж на другий кінець міста до свого давнього знайомого.

Морковин нікого не сподівався такої пізньої пори і несподіваний стукіт у вікно трохи його настрашив.

— Хто там? — спитався він перед тим, як відчинити двері.

— Відчиняй, то я, Павло.

Двері відчинилися і на порозі стала заклопотана постать самого Морковина.

Це був чоловік десь біля сорока-п'яти років, маленького росту, з рідкою гострою борідкою і маленьким пташиним обличчям. Одітій був в си-

вий домашньої роботи підрясник, який був витертий на обох ліктях. Колись він був соборним прислужником і тепер доношував удома свої колишні церковні вбрання. Бувши тихої і спокійної вдачі, він багато витерпів від свого церковного начальства, а також від своїх приятелів. Він почав роздумувати над людською несправедливістю, над вірою, а потім, зустрівшись з Лукіяном, перейнявся його наукою і братським співчуттям. Він перешов в штунду, але був тільки таємним штундистом, лякаючись переслідування. Він зінав, що йому, як колишньому церковному служителю, найбільше треба було б відповідати. Але він кинув свою колишню працю, обробляв свій город, а при якихось малих справах заступався за бідних людей по різних урядах в місті.

Морковин запалив тоненьку воскову свічку і посадив свого гостя на почтому місці за столом під іконами. Звичайно, хто переходив в штунди, то ікони відразу здіймав, але в Морковині вони висіли задля "юдейського страху". Були тільки закриті тоненькою занавіскою, яку легко можна відсмикнути, коли б прийшов хтось від влади.

Виявилося, що Морковин ще нічого не зінав про побиття і про недугу Лукіяна. Він тільки чув від знайомого консисторського писаря, що над Лукіяном і над його приятелем збираються страшні чорні хмари.

— Дуже багато тяжких оскаржень приписують Лукіянові. Підводять його під каторгу, — закінчив він.

Павло уважно слухав, задумавшись. Його не стільки турбувало справа Сибіру, як теперішнє Лукіянове положення.

Другого ранку Павло вже був в почекальній міської лікарні. Спочатку він там нічого не міг довідатися, але коли він здогадався дати фельдшерові двогривну монету, той йому сказав, що

Лукіян дійсно лежить у їхній лікарні, але до нього нікого не впускають без дозволу головного лікаря.

— Погано з ним, — добавив фельдшер.

— Справді? — майже крикнув Павло, злякавшись того, що почув.

— Побачиш сам. Почекай тільки на головного лікаря, а я вже подбаю про те, щоб тебе впустили.

Павло чекав дві години. Головний лікар одночасно працював у поліції. Він сказав, що для побачення з Лукіяном потрібний спеціальний дозвіл від слідчої комісії.

Довелося йти в консисторію і підписувати якісь папери. Паїсія саме не було і Павлові сказали прийти завтра. Не помогли жодні прохання, не помогли й двогривні монети. Довелося вернутися додому, нічого не добившись. Другого дня він прийшов знову, взявши з собою Морковина. При помочі зелененського папірця, а також при співчасті Морковиного знайомого писаря, йому пощастило ввійти в окрему кімнату, де якраз і був Паїсій. Але тут його зустріла повна нездача.

— О, це ти з Маковейки, — сказав Паїсій, вислухавши Павлове прохання. — Я тебе пізнаю. Що ж ти якийсь родич для Лукіяна? — поцікавився він.

Павло признається, що він не є жодним Лукіяновим родичем.

— Тоді що? Виходить, що ви пов'язані родством духовним? Цебто, ти будеш з його послідовників, з його паства?

— Ми, батюшко, сусіди і його родичі просили мене навідатися до нього, — обережно сказав Павло, бажаючи відхилитися від дійсної відповіді, а одночасно пильнуючи, щоб не сказати неправди.

— Розумію, — промовив з іронією Паїсій. —

Видно, що послали до апостола за благословінням. А паства там, мабуть, зібралися й чекає благодатного послання.

— Батюшко, тепер йому не до послання! — голосно проговорив Павло. — Після смертельних побоїв, які йому завдали у в'язниці, він тепер перебуває в лікарні.

Паїсій зробив такий вигляд, ніби він нічого про це не знає.

— Кажеш хворий? Били у в'язниці? Якщо так, то напевно за якусь провину. У в'язниці дармо не б'ють. А дозволу тобі на відвідини його дати не можу. Йди собі.

— Батюшко, — просив Павло, — можливо, що він при смерті. І чи ж то по-християнськи, щоб не дати вмираючому попрощатися зо своїми? У нього ж є родина. Можливо він забажає зробити якісь розпорядження.

— Так, так, — казав Паїсій. — Все це я і без тебе знаю. А дозволу на зустріч з Лукіяном дати не можу. І немає в мене часу отут розмовляти з тобою. Йди!...

До кімнати якраз ввійшов секретар і щось потихо сказав до Паїсія.

— Проси, проси, — шепнув він до Павла, йдучи до дверей.

Паїсій встав зо свого крісла.

— Іди, іди! — зашипів він на Павла, який продовжував стояти біля порога.

Павло похилив голову і вийшов. Він побачив, що в цього попа нічого не доб'ється.

У дверях він зустрів Валеріяна, якого секретар вів до Паїсієвої кімнати. Це й був той гість, про якого шепнув Паїсію його секретар.

XVI

У весь день Лукіян не приходив до пам'яти. Потім він кидався в тяжкій гарячці і сильно стогнав. Але під вечір заснув тихим, спокійним сном. Коли прокинувся, був такий втомлений, що не міг ворухнутися, а одночасно відчув якийсь душевний спокій, від якого навіть був щасливий. Жодного болю не відчував. Він лежав на білій подушці, а крізь великі вікна до кімнати падало багато сонця і все це, після його страшного лігва у в'язниці спокоєм лягло на його душу ще перед тим, як він прийшов до пам'яти.

Лукіян подивився навколо себе і спочатку не зінав, що з ним сталося і де він. З обох боків від нього стояли рядком ліжка. Зараз таки біля ньога на другому ліжку лежав якийсь чоловік і тяжко стогнав. З другого боку стояли порожні ліжка, застелені сивим накриттям. Менше хворі сиділи групами на кріслах або на ліжках, стояли по кутках великої кімнати або ходили між ліжками від стіни до стіни. Вони були одіті в рябі халати, ніби в'язні.

Нараз Лукіянові все пригадалося: допит, дика розправа з ним і довгі-довгі тяжкі дні в вонючій норі. Все це з такою огидою стало перед ним, що вінувесь задрижав.

Сиві постаті проходили повз нього. Деякі з них оглядалися й дивилися в його бік. Його непокой від різких запахів різних ліків. Але йому і до голови не приходило, що він міг опинитися в лікарні. "Мабуть, перевели до загальної в'язничної камери", — подумав Лукіян про себе.

До нього підійшов фельдшер.

— Що, прокинувся? Ну, як? — спитався він.

— Нічого, — відповів Лукіян. — Але прошу сказати, де я? В загальній камері?

— Ти не у в'язниці, але в міській лікарні. — заспокоював його фельдшер. — Без задніх ніг не втечеш звідси і без гратів. А на випадок чого, то тут є кому за тим дивитися, — продовжував він жартівливим тоном, показуючи головою на поліційного службовця, який лежав на недалекому ліжку, борячись з тифом.

— А як нога? Болить? — спитався він після короткої мовчанки.

— Ні, здається, що все добре, — відповів хворий.

Фельдшер сумнівно похитав головою і торкнувся пальцем хворого місця.

— Болить?

— Не болить, — відповів Лукіян.

Фельдшер знову похитав головою і пішов до інших хворих.

Незабаром прийшов лікар. Він довго стояв біля Лукіяна, торкався пальцем його хворої ноги і також хитав головою.

Вся кімната, цебто ті, що були менш хворі, з цікавістю дивилися за кожним його рухом. Коли лікар відійшов, один з хворих звернувся до фельдшера:

— Що, будуть різати?

— Мабуть, що доведеться, — відповів фельдшер.

— Ох, як же ми того не любимо, — сказав той. — Потім цілий тиждень не можна нічого їсти, коли надивимось, як ріжуть живу людину.

З браку окремих кімнат в лікарні, навіть найбільш тяжкі операції відбувалися в загальній кімнаті на очах всіх хворих.

— Коли б то ще так свій брат християнин, — невдоволено сказав рижий пацієнт, якому не-

давно вирізували на ший гулю. — А то терпі ще через якогось там бусурмана. І як це так, що його поклали разом з християнами?

— А чим же він гірший тебе? — спитався інший хворий.

— Чим гірший? — розсердився той. — То це ж штундар. Кажуть, що Христа відрікся. А не віриш, то спитаєся Семенича, — звернувся він до фельдшера.

Семеничу не довелося прийняти уділ в теологічній розмові, бо його покликали до лікаря. Вернувшись, він заспокоїв усіх хворих, що ново-прибулого оперувати не будуть.

— Не будуть? — питалися очима хворі.

— Ні, бо він того не витримає. Дуже обез-силився. Він і так не виживе, то пощо йому операція?...

Мова ця бриніла на всю велику кімнату, як щось звичайне й конечне. Хворі були переважно селяни, які сміливо говорили про свою смерть і про смерть свого близького, не лякаючись того.

Лукіян чув їхню розмову. В його голові шуміло. Слова, люди, всі речі в кімнаті змішалися в його розумі в одну хаотичну масу.

Одне він ясно зрозумів: його час прийшов.

— В руці Твоя предаю дух мой, — побожно проказав він.

Йому не жаль було свого життя, але жаль своєї справи. Жаль було лишати її в початках, коли так мало було зроблено, і не було кому додручити тієї праці.

— А Павло? — підказав він собі.

І вмить йому привидилося, що кімната розширилася і той, про кого він щойно подумав, стойте перед ним, дивлячись тривожним зором.

Павло справді був тут. З ним був молодий мужчина в сіром піджаку, з капелюхом в руці, і він зовсім не був подібний до в'язничного вартоного.

Прибитий мовчанням і виглядом хворого, Павло підійшов до самого ліжка.

— Це я, — сказав він тихо. — Не пізнаєте?

— Пізнаю, — відповів ледво чутним голосом хворий. — Я щойно думав про тебе. А хто це ще з тобою?

— Валеріян Миколаєвич, — відповів Павло. — Прийшов відвідати вас.

— Добре, що прийшли, бо коли б були прийшли день-два пізніше, то не застали б мене в живих.

— Такого не говоріть, — погарачився Павло.

— Правду кажу, — повторив спокійно Лукіян, ніби справа ця йшла не про нього.

Валеріян підійшов до хворого. Уважно обдивився його, ніби лікар.

Павло слідив за ним зажуреним поглядом.

— Не сумуй, брате, і не чекай, — проговорив Лукіян. — Я сам знаю, що час мій прийшов. Правда? — подивився він на Валеріяна.

— Правда, — відповів той.

Валеріян бачив, що людський потішаючий обман тут непотрібний.

Лукіян хвилину мовчав, ніби збираючи свої думки. Потім спинив очі на Павлові.

— Передаю тобі мою працю, — сказав, не перестаючи дивитись перед себе.

Він хотів простягнути до Павла руку, але не мав сили. Рука його впала на ліжко.

Прибиті незвичайною картиною, багато легше хворих стояли кругом Лукіянового ліжка.

Павло зігнувся до Лукіяна і плакав, ніби мала дитина.

— Жатва велика, а робітників мало, — повторив Лукіян свій улюбленій вираз. — Кожен, кому дана Богом можливість, повинен працювати на Божій ниві. Моя дорога вже пройдена. Тепер твоя черга, брате Павле.

Павло похитав головою.

— Чи ж я можу замінити вас? Чи зможу? —
насильу міг промовити Павло.

— Ніхто не зможе, брате, кому не буде дано
згори, — промовив хворий. — Дух Святий пош-
ле тобі мудрости і натхне тебе силою. Будь ли-
ше чистий серцем і май непохитну віру.

Павло підніс голову і витер очі.

— Простіть мені, брате, мої вагання, — ска-
зав він. — Мені тільки страшно брати непосиль-
ного хреста.

Лукіянові очі запалилися вогнем великого
внутрішнього спокою. Обличчя його засяяло ра-
дістю, втративши вигляд недужого.

— Не сумнівайся, — сказав він. — Ти підні-
меш цього хреста і понесеш його для Божої
слави. Мій час близький і я бачу, перед собою
морок ночі, що освітлюється сонцем. І бачу твій
шлях, усіянний тернями. Бачу також твій кінець.
Ти удостоїшся, як і я, умерти за віру від рук ідо-
лопоклонників.

Лукіянів голос був твердий і дзвінкий. На йо-
го обличчі і в усій його постаті було щось не-
земне, величне, пророче, святе.

Павло впав на коліна і Лукіян поклав на йо-
го голову свою руку, яка була так само тверда,
як і його голос.

Це була глибока й велична посвята, яку мо-
лодий штундист приймав з покорою і радістю.

— Тепер іди! — сказав хворий. — Лиши ме-
не самого. Я хочу помолитися за себе і за всіх.

Він обвів поглядом великий гурт, що тиснув-
ся навколо його ліжка.

Павло поцілував Лукіянову руку і встав. В
лікарні постало велике схвильовання. Одні нахи-
лялися й ціluвали Лукіянову руку, інші торкали-
ся його ліжка, ще інші обіймали Павла.

Валеріян стояв збоку і сумно дивився на цю
картину. Він також був схвильований до глибини
душі, але не так, як інші. Картина ця видалася

йому поривом дикого фанатизму, непотрібою
роздратою духовної енергії, яка могла б бути
використаною на щось кориснішого.

Він вийшов з кімнати з тяжким зітханням.
Тієї самої ночі Лукіян упокоївся.

Другого дня Павло зайшов до лікарні, але
йому сказали, що Лукіян уже в трупарні.

Фельдшер погодився показати йому Лукіяно-
ве тіло. Воно лежало на непокритому столі разом
з якимось іншим трупом. Якимось спокоєм і ти-
шею несло від холодного Лукіянового тіла.

Тієї самої ночі його поховали, бо чутка про
нього розійшлася по всьому місті, а тому началь-
ство світське і духовне, не бажаючи багатолюд-
них похоронів, поховали Лукіяна тайкома.

XVII

Павло якраз запрягав свого коня, щоб їхати в поворотну путь додому, коли до нього підійшов Морковин. Він був схвильований і без шапки. Сказав Павлові, що його хочуть бачити якихось два мужчини.

Павло лишив коня і пішов до Морковиної хати, де його чекав Валеріян зо своїм приятелем, як потім виявилося, — писарем мирового судді, Трохимовичем.

— Ми оце до вас, — сказав Валеріян до Павла. — Ми думаємо піднести справу вбивства Лук'яна і прийшли спитатися вас, що ви про це думаете?

— Що ж, починайте. Я готовий, — сказав Павло. — Як вам здається? — звернувся він до Морковина.

Той замахав руками.

— Нічого з того не буде. Наробите тільки для себе нової біди, — сказав він.

— Дурниці! — голосно вступився Валеріян. — Такої тяжкої справи ми не можемо отак собі залишити напризволяще.

— Що ж ви їм зробите? — стояв при своєму Морковин. — Це все одна компанія. Ви напишете прохання до прокурора, а коли це справа церковна, то він її і передасть в консисторію до того самого Паїсія. Я кажу вам: крук кругові очей не виколе. А вам напевно влетить.

— Це ми ще подивимося! — голосно сказав Валеріян.

Його думка перемогла. Разом з Павлом вони тут же написали до прокурора прохання, в якому наочно показали тяжкі факти, вимагаючи розсліду справи.

Трохимович погодився прохання переписати, належно його оформити і прислати назад до Валеріяна для підпису.

Валеріян приїхав до міста потягом. Тепер він радо прийняв пропозицію молодого штундиста, що той відвезе його додому.

Того самого дня після обіду вони виїхали з міста. День був ясний і соняшний. Спека поволі спадала. З лугів підносився сивий туман. Легкий вітер ніс його над полями, ніби вітрила по зелених хвилях. Далекий ліс тонув в далині, зливаючись з червоним обрієм. Дорожна пилюка падала на поле. Павло пустив віжки, давши коневі повну волю. Йому дуже бажалося поговорити зо своїм подорожнім. Глухе підоэріння, яке він досі носив в душі до цього “безбожника”, за останні дні перемінилося в ширу симпатію. Хоча Валеріян ніколи не говорив з ним про віру, Павло чомусь тепер був переконаний, що Валеріян не був безбожником. В учених можуть бути свої слова, але він був певний, що Валеріян вірить в Бога по-своєму і в душі співчуває штундистам. Бо коли б не співчував, то чому б йому так турбуватися їхньою долею?

Павло дуже бажає поділитися зо своїм супутником тими відомостями, які хоча трохи потішають його в смутку за померлым наставником. Він почав розповідати йому про те, що чув від своїх одновірців за останні дні. Скрізь відбуваються великі навернення, між братами й сестрами росте запал до духовної праці, між православними постає більше співчутливих людей.

— Навіть до ідолських храмів, до сердець

їхніх прислужників проходить Божа правда так, як це було за днів римських імператорів, — закінчив Павло.

— Справді? — поцікавився Валеріян.

Павло розповів йому про одного в'язничного вартового і про декого з давніх приятелів Морковина.

Валеріян уважно слухав, в душі співчуваючи штундистам. Це ще більше переконало Павла, що його думки про Валеріяна були неправильні. І, набравши сміливості, він спитався:

— Я дуже хотів би вас про щось спитати, Валеріяне Миколаєвичу, — почав Павло, дивлячись набік. — Але ви не гнівайтесь на мене за це. Я отак питаюся широко, в простоті.

— Прошу, прошу. Чому ж би я мав сердитися на вас? — підбадьорив його Валеріян.

— Скажіть, як ви розуміете справи віри? Я знаю, що про вас різне говорять, мелять всяkiх нісенітниці, але я не вірю тому всьому, а зокрема тепер, коли близче вас побачив. Ви такі добрі і співчутливі до простого нашого народу. Кожному ви готові помогти в його потребі. А оце за нашого Лукіяна ви навіть себе ставите в небезпеку. То я думаю, що коли ви так турбуєтесь про тілесні потреби ваших братів по Христі, то й душі їхні для вас не байдужі?

— І справді так, — відповів Валеріян з спокійною усмішкою. — Ось коли я тільки зустріну хocha малописьменного хлопця, то я йому відразу до рук книжку. І це для душі. Нехай, думаю, читає, набирається освіти. Бачили ви таке?

— Певне, що бачив. — відповів Павло. — Книжки про обрібку поля, про недуги худоби, про зорі небесні, про географію, історію, про старинний світ.

— Я роздаю й інші книги, яких ви може й не бачили, — засміявся Валеріян. — А ті, що ви зга-

дали, хіба не корисні для людини? Це ж пожива для розуму, для душі.

— Певно, що так. Але все це — марнота, — сказав Павло тоном глибокого переконання. — Яка ж користь людині знати про зорі, про звірів, про різних людей, якщо та людина не знає Бога, Який все це створив і хоче жити в людській душі? Відкрыйте людині оце і вона щиро за це подякує вам.

— І ще й як. Мало того, що подякує, але віддячить усіяким добром. Попи це випробували раніше нас, — проговорив Валеріян жартом.

Не бажаючи входити в богословські суперечки, він думав відв'язатися від Павла жартом.

— Щодо попів, — сказав Павло з повагою, — то всім відомо, що вони тільки думають про те, щоб здерти і з живого і з мертвого. Але в Євангелії написано, що дармо отримали, дармо й дайте. А тому, хто просить у тебе сорочку, віддай йому і жупана.

Він заговорив про свою віру, не як начитаний пропагатор, а як звичайний сільський штундист, якого чисте євангельське навчання захопило братерською любов'ю. Павло був схвильований. Словя, які колись казала його мати, що йому треба було б попробувати засвідчити про свою віру молодому барину, тепер промайнули в його розумі, ніби натхнення згори. Перед ним в уяві стала Лукіянова постать, і він якраз в цю хвилину вірив, що сила Лукіяна, як це було в старі біблійні часи, хocha частинно перейшла на нього.

Валеріян мимоволі заслухався. Йому ще ніколи не доводилося чути такої мови від звичайного селянина.

Павло, пояснивши це по-своєму, перейшов до богословія і наступав на свого супутника текстами й цитатами з Святого Писання.

— Усе те, що ви тепер сказали про любов і братерство — дуже добре. Цього бажають усі

чесні люди. Але для чого ви сюди додаєте ці всі тексти з Біблії, всю цю попівщину?

Павло із здивованням подивився на нього, не розуміючи, як можна тут погодити одне без другого. А Валеріян говорив далі:

— То ж, подивіться, і церковники, як ви на них кажете, переслідують вас в Христове імення, на підставі того самого Святого Писання. А текста можна допасувати і знайти такого, якого ви тільки бажаєте.

Молодий штундист слухав нові для нього слова із деяким здивуванням.

— Але це ж не християни переслідують віруючих, а ідолослужителі, які тільки прикрилися Христовим іменням, — сказав він.

Валеріян байдуже кивнув головою.

— Так, так! А скажімо, коли б ваша віра взяла верх над православ'ям, тоді постануть нові оборонці тієї віри, постануть нові вчителі, які будуть вас називати ідолопоклонниками, а ви їх назовете єретиками. І ви їх будете гонити і переслідувати, ніби то для Божої слави.

Павло від несподіванки зам'явся. Про таке він навіть ніколи не думав. Тому Валеріянові слова на хвилину його збентежили. Але він швидко опам'ятився і сказав:

— Ні, — дивився він на Валеріяна, — кожний, хто мечем воює, від меча й загине. Христос нікого не дозволив переслідувати. Це все видумали попи для своєї користі і злоби.

— Ну, ось і в вас таке саме видумають попи, — сказав півголосом Валеріян сам до себе.

— Де ж в нас є попи? — поспішив заперечити Павло. — Хіба Лукіян був попом?

— Ні, — сказав Валеріян. — Лукіян не був попом, і ви ним не будете. Ви, покищо, — апостоли. Але ж православну церкву також оснували не попи, а апостоли. Це вже так ведеться з давніх віків. Апостоли посіють, Петри і Павли,

Луки та Лукіяни. А потім приходять отці Василій та Паїсій і жнуть посіяне... Мабуть такий закон визначений всім людям і проти цього нічого не можна вдіяти, — сказав Валеріян, радий на цьому закінчити свою розмову.

Але Валеріянових недоговорених слів, а також його байдужого тону не могла сприйнятицира душа молодого штундиста.

— Ну, то що ж по-вашому? — майже крикнув Павло.

Валеріян не відразу відповів. Він хитався. Йому до глибини душі було жаль нівечити віру симпатичного сільського юнака і нарушувати його душевний спокій. А з другого боку було жаль залишити його отак напризволяще в попівчині, в якій він заплутався. Але те, що ломиться, не завжди пропадає. Інколи з розкиданого каміння може постати нова і сильна будова. Валеріян має свою "віру", а тому бажання "перетягнути" Павла на свій бік наповнило його завзяттям.

— На мою думку, — сказав він, — найкраще викинути оце все разом.

— Що? — спитався Павло.

— Та оце все, що ви маєте, — і Валеріян показав на торбу, в якій Павло носив свої книжки.

Павло подивився на нього поглядом не докору, а глибокого співчуття.

— Небо і земля проминутся, — сказав він, — але не проминеться Боже слово. Тут все вирішене і розв'язане. Все тут передбачене і сказане наперед від найдавніших часів аж досі. Ви не повірите, — повернув він до Валеріяна спокойне обличчя, — інколи я просто дивуюся. Станеться щось, і людина думає, гадає. Що це таке? А потім дивишся, а пророк Духом Святым це передбачив давно і про це дебудь в Писанні і написано. Треба тільки його знайти і зрозуміти.

— Таких пророцтв можна знайти де завгодно, — всміхнувся Валеріян.

— Усі пророцтва в Писанні натхненні Святым Духом, — казав Павло, дивлячись на Валеріяна.

— То добре, — сказав той, — візьмімо от Лукіянове про вас. Пригадуєте, він казав, що ви також умрете від рук переслідувачів. Це дуже можливо. Я також про вас таке міг би сказати наперед, коли б ви мене спиталися. А коли це передбачення станеться, то хіба від цього я вже буду пророком?

Валеріян говорив так просто, з таким перевонанням, що Павло трохи завагався.

— А що ж я? — сказав він тихо. — Хіба я можу для себе чекати пророцтв? Про інших були і вони виповнилися.

— А багато було так, що спочатку сповнилося, а вже потім про це пророкували, — сказав Валеріян з усмішкою.

— Як же це так може бути? — здивувався Павло. — То ж апостоли...

— А звідки ви знаєте, що все це апостоли писали? — перебив Валеріян.

Павлове здивовання й цікавість росли з кожною хвилиною.

— Як же це так? — питався він. — Я не розумію.

— То дайте мені Євангелію і я вам щось покажу, — сказав Валеріян.

Павло розв'язав свою торбу з книжками і з погідним обличчям подав йому Євангелію.

Кінь звільнив ходу, ніби заслухався до розмови своїх пасажирів, і віз спокійно котився між придорожніми кущами. Валеріян пригадав, що він читав колись Штрауса, порівнював прочитане з цитатами Біблії і тепер легко міг дещо потрібне йому знайти. Перекинувши сторінку, він сказав:

— Ну, ось, подивіться на це місце про оніміння Захарія, батька Івана Христителя. Тут розповідається, що Захарія, ставши німим, продов-

жуав служіння в храмі. Ну, добре, а чи ви маєте Старий Заповіт?

В Павловій торбі якраз був слов'янський Старий Заповіт.

— А тепер дивіться, — казав Валеріян, розгортаючи книгу там, де написано, що ні один левіт, що має якубудь тілесну ваду, не може служити в храмі Єгови.

— Ну і що ж? — спитався Павло, не здогадуючись, до чого Валеріян хилить свою мову.

— Як то що! — майже скрикнув Валеріян. — Якщо левіт з якимись тілесними вадами не міг служити в храмі, тоді й німий Захарія не міг. І з того видно, що все тут написане, це видумка когось, хто не знав жидівського закону.

— Ось що! — проговорив Павло, опустивши низько голову. Несподіване Валеріянове слово, видно, сильно його прибило.

Він напам'ять знав перше місце, читане Валеріяном. Кілька разів читав також місце із Старого Заповіту і тепер дивувався, що того протиріччя не зауважив. Він дорікав сам собі за неуважне читання Писання, бо коли б раніше він бачив це, то був би мав тепер пояснення і не дозволив би оцьому безбожникові тішитися над ним перемогою.

— А як буде по-вашому з двома різними переказами про родовід Ісуса Христа? — продовживав Валеріян. — Котрийсь з цих родоводів неправильний, якщо й не обидва. Або, дивіться, ця Євангелія — і він відділив пальцями Євангелію від Івана, тримаючи її окремо.

— Ви знайомі з цією Євангелією?

Павло мовчки кивнув головою.

Досі він найбільше власне й читав цю Євангелію і знав її майже напам'ять.

— То я хочу сказати вам, — вів далі Валеріян, — що вчені признали, що це не Іванова книга. Отже, не дійсна Євангелія.

— Як то не Іванова? — підніс голос Павло. — А чия ж? Матвієва, що?

— Не відомо чия, — відповів Валеріян, — але відомо, що вона була написана майже сто літ після Христа, а тоді вже апостола Івана не було. Тому він з тією Євангелією має таке саме відношення, як і ми з вами. Хочете, то поясню вам.

— Не треба, — сказав Павло таким голосом, що Валеріян жалів, що так далеко зайшов.

Він хотів пригладити свою помилку і кинув суперечку. Пробував говорити про ті справи Євангелії, які були близькі і для нього, і для Павла.

Але Павло його вже не слухав. Поволі в його душі здіймалася буря проти свого супутника, яка згодом переходила в тяжку ненависть. Валеріян побачив, що його докази не зробили на Павла найменшого враження, — так він думав. Павло ж був зажурений, сильно пригноблений. Йому не-приємно було слухати Валерінових слів, а ще більш було неприємне те, що він не був готовий дати на них належної відповіді. В його душі горів огонь, шаліла буря і в Валерінові він бачив ту людину, яка зловживає дарами духа, — розумом і науковою — для того, щоб глумитися над Святым Писанням.

Іхали далі. Павло ввесь час мовчав або відповідав на питання сухо й коротко.

Валеріян побачив раптову зміну в своєму супутникові і глибоко докоряв собі за те, що так непотрібно захопився був цим юнаком, зарахувавши його до числа сучасних апостолів.

— Попівська душа, яка нездібна до нічого іншого, окрім свого вузького поняття, — думав він.

І йому стало огидним все Павлове середовище.

Коли вони проїздили біля одного поселення, Валеріян сказав:

— Прошу спинити воза, мені тут треба всту-

пити до одних знайомих. Звідси я вже сам піду додому.

Павло навіть не запропонував, що може його почекати.

Валеріян скочив з воза і, приспівуючи якусь мелодію, швидко пішов полем до недалекої бідної хатини з солом'яною стріхкою.

Павло потягнув віжками, махнув батогом і віз знову покотився рівною польовою дорогою.

XVIII

Уляна дуже зраділа сином. Вона навіть не сподівалася його так скоро, і ввесь час хвилювалася, щоб чогось злого в дорозі не сталося. Вона знала, що його, як штундиста, можуть защобудь десь затримати, а зокрема як Лукіянового помічника. Вона навіть відчувала деяку неприхильність до Лукіяна, коли думала, що її син може через нього постраждати. Але, побачивши Павла здоровим, вона була щаслива тим, що її син і вона приймають участь в долі їхнього учителя й наставника.

— Ну, де ж він? — спиталася вона з тривогою в голосі.

Павло махнув рукою.

— Велика біда, мамо, для всіх нас, — сказав він. — Наш Лукіян помер мученичою смертю.

Уляна залилась слізами.

— Господи!... А я... А я...! — говорила вона.

Павло спокійно розповідав про все, що сталося. Він розказував, що бачив Лукіяна перед самою смертю, що Лукіян попрощається з ним і відійшов до вічності з таким спокоєм, як ті святі, про яких написано в книгах. Але він не сказав останніх слів свого учителя. Йому було чомусь ніяково це переповідати, а при тому, нашо лякати матір?

— А може з того нічого й не буде, може старий перед смертю й сам не знав, що говорив, —

шепнув йому до вуха якийсь лукавий голос, від якого в Павла все похололо. Він обірвав на півлові свою розповідь. Йому здавалося, що це не він тепер говорить, а якийсь злій дух через нього.

— Що з тобою? — спиталася маті, дивлячись на сина переляканими очима.

— Нічого. Я так собі, — відповів Павло.

Але він більше нічого не оповідав.

— Я довідалася від Федоровни, що молодий барин поїхав до міста, щоб заступитися за Лукіяна. Це мене дуже втішило, — сказала Уляна.

— Так, я бачився з ним, — неохоче відповів Павло. — Він допоміг мені зустрітися з Лукіяном.

— Дай, Боже, йому за це здоров'я, — з побажністю проговорила Уляна.

Павло мовчав. Маті заспокоювалася і знову розпитувалася про Лукіяна. Слухаючи розповідь сина, вона ввесь час витирала сльози.

— Так, — сумним голосом закінчив Павло, — лишилися ми, ніби ті вівці без пастуха.

— Бог нас не лишить, — відповіла вона. І в її голові нараз промайнула думка: “Павло буде вибраний проводячим, бо ж він перший після Лукіяна, який гідний таким бути”.

Бачити свого сина провідником всієї штундистської громади, — це була мета її життя. І, не дивлячись на смуток по Лукіянові, її матірне самолюбство заворушилося в душі. А одночасно її опановував страх, чи Павло своєю тихою вдачею зможе вести цю велику справу.

Вона сама заговорила про тяжкі часи, які треба буде їхній громаді пережити, про можливі переслідування.

— Попавши на слід, попи нас тепер не залишать в спокою, — казала вона. — Замучивши пастиря, вони забажають розігнати всю отару. Тому, тепер нам треба більше, як перед тим, пильнувати віфи і словом і життям. Треба, щоб був між нами хтось досвідчений в Писанні, щоб він міг

інших скріпти, щоб міг розпізнати всі злі підступи диявола. Для цього можуть вибрати тебе, тоді будь готовий. Ти один можеш замістити Лукина і прийняти його службу.

Вона сказала це спокійно, ніби це все само собою зрозуміле. Але її слова Павла засмутили.

— Мамо, — сказав він голосно, — якщо ви таке ще мені скажете, то я піду з дому і тільки ви мене є побачите!

— Що з тобою, сину? — здивувалася мати.

— Чим же я тебе так скривдила?

— Мамо, ще тіло його не охололо в могилі, а ми вже думаемо про те, хто буде перший між нами.

— А хіба ж я що? — оправдовувалася мати.

— Я тільки сказала те, що взвітра всі скажуть.

— Мамо!

— Ну, добре, добре. Я більше не буду.

Після вечері Уляна збиралася йти і сповісти братів, але не пішла. Рішила зробити це взвітра. Вона знала поговірку, що недобрі вістки замком закривай, а добрі за двері посиляй. Крім того з сином було щось недобре, і їй бажалося залишитися з ним у домі.

Павло пішов до своєї кімнати, що була для нього місцем роздумування і молитви. Засвітив маленьку нафтову лямпу, яка блідим світлом освітила невеликий його стіл, а також кілька полиць з книжками, — його одинокий скарб, джерело потіх в горю, байдарости в спокусах.

Він згадав богозневажливі Валеріянові слова про Євангелію від Івана і тепер навмисне відкрив це місце. І спокійно читав:

— Був же хворий один, Лазар у Віфанії, із села Марії й сестри її Марти. А Марія... — тихо шепотіли його уста.

Як багато разів він перечитував це оповідання, побожно заглиблюючись в його зміст. З найбільшою побожністю він читав його і тепер.

— А що, коли це все видумка? Якщо все це справді написане кимось іншим? — шепнув йому чийсь страшний і ненависний голос.

— З нами Божа сила! — сказав Павло зо страхом.

Він розглянувся навколо. І зовсім не був би здивований, коли б отак побачив під стіною темну і страшну тінь диявола. Але в кімнаті не було нікого, окрім чорного кота, який спокійно сидів на ослоні, дивлячись зеленими очима на свого господаря. Павло подивився на нього гострим поглядом, але не прогнав. Він був розумний і не вірив порожнім забобонам, які ходили між його односельчанами.

Павло знову розложив Євангелію і почав читати. Але оповідання з Святого Писання втратило для нього силу. Колись, читаючи це місце, він мав таке враження, що він сам у Віфанії плаче ревними слізами біля ніг Спасителя, захоплюється Його добротою, тішиться разом зо всіма Його учнями Христовою перемогою над смертю і невір'ям. А тепер він читав слова, які проходили крізь його розум, але не падали до серця.

— А що, коли все це неправда? — почувся в його душі вбивчий, холодний голос, — на цей раз голосно й виразно.

Отруя сумніву була впущена в його серце і він був безсилій позбутися її. Павло дрижачою рукою відсунув від себе дорогу досі книгу.

— Господи, що ж це зо мною діється? — майже крикнув він зо страхом.

В його душі все покрилося темрявою. Валеріянові слова, які, — йому так здавалося, — він пропустив мимо ушей, залишили свій згубний слід. Він не знав, чи вірить їм тепер більше, ніж тоді, коли вони разом іхали, але він бачив, що не може їх позбутися. Вони глибоко сиділи в його голові, порушили гармонійність його внутрішнього спокою, розбили його думки. Досі він

умів тільки вірити і він вірив кожному слові з Писання, ніби дитина. Сумніватися в їх правдивості було для нього рівнозначне з тим, коли б він сумніався в сонячному теплі, в твердості землі. А тепер він переживав увесь страх дикунів, який бачить затемнення сонця і думає, що воно вже ніколи не буде світити або людини, яка чує під ногами хитання землі.

Голова його ходила заворотом. Незнайомий досі з хвилями сумнівів, він злякався їхнього першого напливу і похитався. Він рахував, що його віра впала раз і назавжди. Думки, які ще недавно він вважав нічим, тепер настирливо приходили до його свідомості і він не в силі був з ними змагатися. Вони були настільки чужі і не подібні до його власних думок, що він ані трохи не сумніався, що ним оволодів диявол. І він не бачив жодного виходу з тяжкого свого положення.

— Напевно що це таки сам диявол іхав зо мною дорогою, бо звичайна людина не могла б отак перевернути всіх думок, — промайнуло в гарячій Павловій голові.

На його чоло виступив піт. Він упав на коліна, підніс догори руки і голосно сказав:

— Господи, спаси і віджени лукавого!...

В цю хвилину з-заду почувся якийсь крик, подібний до дитячого плачу. Павло задріжав і оглянувся. Кіт дивився на нього і м'явчав.

Павло з відчаем склонив його навпіл і викинув за двері. І Йому здавалося, ніби від того полегшало. Він знову розложив перед собою книжку. Деякий час все йшло добре. Але ось він натрапив на слова “Син Давидів” і в голові ніби чиясь невидима рука нагнула пружину. Його думки знову пішли в розбрід, наганяючи одна одну.

— Син Давидів! То це ж тільки Йосип був з Давидового роду, а Христос не був його сином? При чому ж тут Давид? — колотилося в голові.

Прочитані слова бриніли такою насмішкою, що Павлові привидилося, ніби хтось тихо сміється біля його вуха. І цю отруйну заввагу міг підсказати тільки сам диявол, бо ж з Валеріяном не було про це мови.

Павло встав. Йому було гаряче. Голова пала жаром. В устах було сухо, ніби після довгої дороги і спеки. Він пішов до кухні напитися чогось.

Уляна давно згасила світло, але заснути не могла. За дверима чула якийсь шепт і хотіла зайти до сина, але не пішла, щоб не перешкоджати. А тепер, почувши його кроки, спитається:

— Павле, це ти? Що з тобою? Може хворий? Га?...

У темряві блимнув сірник. Уляна засвітила каганця, накинула на плечі хустину і підійшла до Павла.

— Сину, що з тобою? Ти ж блідий, ніби крейда! — крикнула вона з жахом.

Павло вирішив у всьому признатися. Плутиючи слова і перебиваючи самого себе, він почав розповідати про Валеріяна, а також про те, як вони зайдли до Морковина, як потім разом їхали додому, як розмовляли про Святе Писання.

— Ну, і що ж тут такого? — спитається Уляна, не розуміючи справи.

Павло хотів розказати про все, що вони говорили дорогою. Але його язик ніби прилип до піднебіння й не міг ворухнутися.

По тоні голосу, по виразу матірнього обличчя, він побачив, що вона зовсім нічого тут не розуміє. Уляна не відривала від нього очей. Для неї було ясно, що Павло захворів.

— Іди, сину, і спи. Взутра буде краще.

Павло постухався матері й пішов. Але сумніви не розвіялися, а ще глибше засіли в серці.

XIX

Брати зібралися на молитву, щоб спом'януть свого першого учителя і мученика. Зібралися ста рі й малі. Коли Павло з матір'ю ввійшли в кімнату, там вже було багато людей. Вони хотіли сісти біля самого порога, але юрба розійшлася, роблячи їм дорогу до самого столу, за яким сиділо кількох братів з розложеними книжками. Довелось йти наперед і також сісти біля столу. Йому сказали читати сьогодні слово і вести богослужіння. Але Павло заперечливо похитав головою і його лишили. Всі зрозуміли, що як найближчий Лукіянів приятель, він найбільше переживає його мученичу смерть. Богослужінням проповів старший вже чоловік Кіндрат, не красномовець, але розумний, толковий і свідомий в Писанні.

Спочатку проспівали духовну пісню, а потім Кіндрат розгорнув Новий Заповіт і читав:

— А Слово Боже зростало, і число учнів збільшувалося. І багато священиків покорилися віри.

В кімнаті стояла мертвна тиша. Під впливом ційно отриманої тяжкої вістки, євангельське оповідання ще як ніколи було живим і сильним. Прочитане якраз пасувало до теперішнього часу, і всім здавалося, що тут мова не про диякона Степана, а про їхнього учителя і мученика Лукіяна. Гонителі юдеї, — тепер церковники, книжники й фарисеї, попи й чиновники, які безсилі були словом перемогти їх учителя, вбили його у в'язниці.

В юрбі почулися тихі схлипування. Павло похилив голову на стіл і плакав ряснimi слізами. Світле й погідне Лукіянове обличчя стояло тепер перед ним і заслонило всі його сумніви.

А Кіндрат читав і читав, не пропускаючи ані одного слова. Довга історична Степанова вставка дещо заспокоює зібрання. Схлипування затихли. Зітхання рідшають. Всі слухають з найбільшою увагою і побожністю. І ось наближається найголовніша кульмінаційна точка. Диякон Степан закінчив свою промову. Але це не Степан, — це апостол пише про їх Лукіяна. Оце ж він суворо картає своїх суддів за те, що вони в жорстокості свого серця противляться Святому Духові, вбивають пророків, які свідчать про правду. І судді, докорені в саме серце, скрегочуть на нього зубами. Перед очима всіх зібраних стоїть не юдейський синедріон в Єрусалимі, а судова кімната з зеленим столом, з російськими службовцями й попами, перед якими стоїть їх брат і учитель. Обличчя поблідли. Кількох людей витирають дрижаючи рукою гарячий піт з чола. Знову почулися тяжкі зітхання. В тісній кімнаті відчувалася тяжка напруга, ніби вся ця драма відбувалася перед очима цієї юрби. Безжалісні судді і кати, закривши вуха, кидають каміння на мученика.

Голос старця Кіндрата задрижав.

— Забили, забили нашого рідного! — голосно крикнула старенька жінка в кінці кімнати.

Почулися тихі стогони і плач. Потім стримувані зітхання вирвалися наверх. Кіндрат зніяковів і спинився. Він хотів, щоб обійшлося без голосіння, якого штундисти не люблять на своїх зібраннях. Вставши за столом, він почав щось говорити і заспокоювати зібраних. Але через плач багатьох, його ніхто не чув.

— Проспіваємо псалом шостий, — сказав він до тих, що сиділи найближче від нього, — беручи до рук книжку з піснями. Він почав сам, а за

ним пішли інші голоси. Спів злагіднив зібрання. Зітхання стихли. Спів був бадьорий, захоплюючий. Коли пісня скінчилася, зібрання продовжувалося своїм нормальним ладом.

Тепер прийшла пора на проповідь. Очі всіх зібраних були скеровані на Павла. Він відчував, що в цю хвилину йому треба було б сказати слово в пам'ять мученика, але він не міг говорити. Тоді Кіндрат встав сам.

— Брати і сестри, — почав він, — нашого учителя, який був для нас братом і батьком, немає більше між нами. А іншого такого ми ніде не можемо знайти. А отара не повинна залишитися без пастиря. Нам треба з-поміж себе вибрати його заступника. Про це ми вже говорили з братами і мені здається, що всі ми однозгодні в думках. Один є такий між нами. Правда, він ще молодий літами, але за те сильний духовно. Покійний наш учитель Лукіян покликав його першим. І він був при його смерті, отримав від нього останнє слово і благословіння.

— Правда. Павла і нікого іншого, тільки Павла, — почулося в юрбі кілька голосів.

Павло нетерпеливо засовгався на своєму місці. Але Кіндрат ще не скінчив.

— Кого Дух Божий побуджує вибрати Павла, піднесіть вашу руку, — сказав він.

Піднеслися всі руки.

— А хто проти?

Проти не було нікого.

— Брате Павле, — сказав Кіндрат посиленим голосом, обернувшись до нього, — тебе вибирають брати і сестри, вся церква. Ти наймолодший між нами, але відтепер будь для нас старшим братом і провідником. Нехай Лукіянів дух і сила перейде на тебе так, як дух Іллі перейшов на Єлісея, і скріпити тебе на твоїй дорозі. Оце книжки. А тут чаша для Вечері Господньої. В твої руки доручає їх церква, ми всі, що отут зійшлися...

Він дістав з полиці звичайну дерев'яну чашу і поставив її на столі.

Павло навіть не подивився на Кіндрата. Він став на ноги. Обличчя його було бліде. Він передбачував наперед, що можуть вибрати його, але до останньої хвилини не був того певний і думав, що виберуть Кіндрата, який, хоча й прилучився до громади найпізніше, але літами був старший за нього. І теперішній його вибір був для нього тяжкою спробою. А присутні дивилися на нього, чекаючи його слова. І тепер він відмовитися від вибору не міг. Стояв і намагався зібрати свої розсіяні думки. Але що ж він скаже?

— Брати... — насилу спромігся він. І голос його задрижав і обірвався. Очі опустилися долоню.

В зібранні залягла мертвна тиша. На задніх лавках дехто встав на ноги подивився наперед і побачити, що там діється.

— Брати! — сказав знову Павло більш рішучим і твердим голосом, намагаючись перемогти своє хвилювання. — Дякую вам за всю вашу добrotу. Я не пошкодував би життя, щоб віддявитись вам за це, але вибора вашого я не можу прийняти. Виберіть когось іншого.

Голос його знову обірвався. Але за хвилину Павло зібрав свої сили і продовживав:

— Виберіть когось іншого, бо я не знаю, чи ви можете мене навіть називати своїм братом...

Останні слова злетіли з його уст ненароком, ніби якийсь стогін відчаю. Їх почули тільки Кіндрат і Уляна, що сиділи найближче до нього. Всі інші їх не чули. Але вони чули те, що Павло сказав перед тим. І зібрання захвилювалося. З Павлових слів, з тону його голосу вони легко збагнули, що ця відмова не походить із звичайної скромності. Але ніхто не рішився його намовляти чи просити, хоча всі бачили, що Павлова відмова не має жодної підстави. Але що визначає ця рі-

шуча відмова? Брати почали переглядатися між собою, шепотіти.

— А як же ми будемо? Кого виберемо? — чулися притишенні голоси.

— Брати, — сказав до всіх Кіндрат, — відкладім цю справу аж до часу, коли Бог Сам її прояснить і просвітить нас. Ми подумаємо про це вдома кожен окремо, нехай також подумає брат Павло. Дороги Божі для нас незрозумілі, і Він посилає нам різні спроби.

Йому ніхто не відповів ні слова і зібрання в мовчанні розійшлося.

XX

Для Павла прийшли найтяжчі дні. Здивування його відмовою швидко проминуло. Тепер прийшли різні здогадки, пересуди, припущення, інколи цілком фантастичні. Одні говорили, що Павло щось такого знайшов в своїй вірі, якого поки що не виявляє, інші казали, що він ненавмисне впав в якийсь гріх, а тому відмовився від проводячого. Інші казали, що він зачитався в Біблії, а томуходить такий зажурений і збирається заснувати якусь нову віру. Потім думки людей зміновалися і навколо Павла росли все нові й нові здогади.

А Павло не мав більше сили боротися з сумнівами, які його мучили, і вирішив вдатися за порадою до отця Василія, одиночкої людини, яка повинна найкраще розбиратися в релігійних питаннях.

Павло зінав, що отець Василій раненько буде ще вдома, а тому зайшов до нього, поставивши в кухні невеликого дарунка. Отець Василій був здивований своїм гостем, але прийняв його з радістю, попросивши сісти на кріслі. Він завжди поводився по-простому, хоча не всім його парафіянам це подобалося. Але вони йому прощають.

— Ну, з чим ти прийшов до мене? — спитався він Павла.

— Справа така, батюшко, — почав Павло, — з якою я прийшов до вас. Хочу вас спитати про одну річ.

— Ну, ну, кажи, — перебив отець Василій.

— Я був зустрівся з однією вченою людиною і вона мені сказала, що Євангелія від святого Івана написана не апостолом Іваном, а кимось іншим. Це ніби то виявили і ствердили вчені люди, і що такого в Писанні є багато, що...

— Як то? Що? — закричав отець Василій, червоніючи від злости. — То це ти з тим прийшов до мене?! Ах, ти розбійник, безбожник! Оде ти туди тягнеш...

— Ні, батюшко, — намагався заспокоїти його Павло. — Я тут ні причому. Я сам...

Але отець Василій не хотів його слухати.

— Ану геть з моєї хати, щоб і духу твого тут не було!... Геть!...

Він закашлявся і не міг далі говорити. Всі Павлові намагання пояснити справу були даремні.

Отець Василій вигнав Павла від себе, нічого доброго йому не сказавши. А після того ходив по селі, лаючи штундистів, що вони відкидають Бога, не визнають Святого Писання.

Між штундистами розійшлася вістка, що Павло ходив до пола. Дехто підоzerівав його, що він збирається вертатися в православіє. Інші казали, що Павло з отцем Василієм зовсім хочуть відійти від віри. Почали собі пригадувати, що в місті бачили Павла, який ходив з Валеріяном, відкритим безбожником. Вони разом їхали додому, розмовляли і найбільш правдоподібно, що це від нього чогось Павло наслухався і похитався в вірі. А це, згідно штундистського навчання, найбільший гріх.

І поволі відношення людей до Павла прийняло зовсім іншу форму. Його обминали не тільки свої, але й православні. Штундистська громада була захищана. Православні, хоча нічого не знали про їхні внутрішні справи, але здогадувалися, що там якийсь недад. Бачили, що Павла обминають чомусь його одновірці. І хоча в селі ніхто штундистів не любив, але їхній присуд на Павла люди

прийняли за правдивий і самі почали його обмінати, пускаючи проти нього різні нісенітниці.

Уляна пильно прислуховувалася до всіх цих поголосок і передавала їх Павлові. Вона в душі докоряла людям за їхні язики, маючи надію, що все це промине. Останнього ж часу, коли бувало Лукіян десь відлучався з дому, Павло завжди займав місце старшого брата. І всі брати, а зокрема його маті так і дивилися на нього, як на Лукіянового заступника. А тепер ось, дивись, що вийшло! З першого місяця в громаді, він через ніщо переходить на останнє. Уляна тяжко це переживала, але синові цього не говорила. А Павло сам це бачив і відчував. А тому тяжко душевно терпів і мучився. Тепер вони з матір'ю майже ні про що не говорили, зокрема про свої сумніви він не сказав їй ні слова. Він увесь впірнув у свою внутрішню боротьбу, ціла його істота ломилася надвое і він не бачив цьому кінця. Після жаху і болів перших днів, до нього прийшло щось найбільш страшне — повна апатія. Все довкілля стало йому чуже і байдуже. Одного разу при ньому хтось сказав, що Галя з Панасом скоро будуть вінчатися, бо оце наближається великий піст, коли в православних вінчатися не можна. І Павло слухав байдуже й холодно ніби його це зовсім не торкається. Серце його застигло й стало каменем. Він не міг тішитися щастям, не міг плакати від горя. Всі його чуття завмерли, охололи.

Він і далі ходив на штундистські зібрання, але сидів з самого заду, не приймаючи уділу ні в співі, ні в молитвах. Богослуження проводив Кіндрат, а коли його не було, — хтось інший з братів. Старші мужчини, провідники громади, трималися разом. Вони пам'ятали Лукіянові слова і його надію, яку він клав на свого молодого учня, а тому твердо стояли проти кожної ворожої течії. Треба було дати хлопцеві час для роздумування, для рішення, бо ж лукавий сильний і це він ста-

вить різні перешкоди. І вони найбільше стримували громаду від Лук'янового заступника. І вирішили з тим почекати аж до великого посту.

Однієї суботи Павло вертався з богослуження додому. Матері з ним не було. Останньо вона взагалі почала рідко коли бувати на зібраннях, відмовляючись різною домашньою працею.

На краю лісу він зауважив сидячу на пеньку якусь жінку. Він не пізнав Галі і байдуже йшов своєю стежкою, зігнувши голову. Він не пізнав її навіть по ході, коли вона встала і пішла йому на зустріч.

— Павле, добрий вечір! — кинула вона здаля.

Павло здригнувся і подивився перед себе здивованими очима.

— Галю, де ти тут взялася?

— Чекала на тебе, — відповіла вона тихо. — В селі так багато різного говорять про тебе і мені забажалося про все самій тебе розпитати.

— Що ж про мене говорять? — подивився він.

Галя відразу не знала, що казати.

— Ну що ж, кажи, кажи. Як там мене лають? Може й ти також лаєш?...

— Не говори такого, Павле, не говори, — казала Галя зо смутком. — Защо я маю тебе лаяти? Тільки люди кажуть, ніби ти відбився від своїх, а тепер хочеш вернутися до наших. Тому я й чекала тебе... Думала, що прийдеш. А ти не приходиш... І я вийшла до тебе сама... — закінчила вона ніби з докором.

— Оце ти й тому? — сказав Павло. — Ні, Галю. Може я й справді відбився від своєго берега. Може... Але до вашого мене вже не приб'є жодна сила...

Галя дивилася на нього здивованими очима. Їй хотілося спитатися його, чому це він задармо відбився від своїх, якщо не хоче вернутися в православіє. Але вона не спіталася. Ніжне дівоче чуття казало їй, що тут ховається щось таке, чо-

го вона не розуміє. Бо коли б не те, то чому б він завжди ходив такий зажурений, невеселий?

— Павле, скажи мені все, — просила вона, взявши його руку. — Скажи, чому ти ходиш таким зажуреним, заклопотаний?

— Галю, ти не зрозумієш того, — сказав він ласкавим, тихим голосом.

— Зрозумію! Скажи, побачиш, що зрозумію. Ось спробуй тільки сказати, — просила вона.

Стояли обоє під високим гіллястим дубом, який закривав собою голубінь неба. Вечірній вітер шугав між листям, і дуб співав свою журлину пісню.

— Ти бачиш того дуба? — сказав Павло, піdnіsshi troхи голову. — Що станеться, коли б однієї ночі хробак підрізав його кореня? Дерево ще стояло б і зеленіло б, а кожен, хто подивився б на нього, думав би, що воно живе. А воно вже мертвє. Незабаром листя його спаде, гілля всохнє і його вже нічим не можна оживити. Оце тим деревом — я. Моїм коренем була досі віра, але хробак підточив її. Розумієш?

Вона зрозуміла його, але по-своєму.

— Бідний мій хлопче! — сказала вона. — Понад ж тобі від того сохнути? Я тепер тебе ще більше люблю!

Вона взяла його руками за шию. Павло почув на своїому обличчі її теплий віддих.

Вона не мала найменшого поняття, що можна чимось сумніватися в своїй вірі. А Павлові слова сприйняла, як підтвердження служів, що він охолов до своєї штунди.

— Я сьогодні все призналася батькові, — шепотіла Галя. — Я сказала йому, що люблю тебе і без тебе життя мені не буде. А щодо Панаса, то мені все одно, казала я: або камінь до шиї, або заміж за нього... Батько лаявся, мало що не бив мене, але потім стало йому мене жаль. А тепер

я скажу йому... Або, знаєш, прийди сам. Не дився, що він на вигляд ніби сердитий. Він добрий.

Павло їй не перебивав мови. Йому незмірно були солодкі її слова. Вони бриніли, ніби найкраща в світі музика.

— Галечко моя, — розчулено казав він. — Ти мене ще любиш? А я думав, що мене вже відреклися всі люди. А ти не цураєшся мене?

— Чому таке питаетесь? — казала тихо Галя, обіймаючи його шию.

— Галечко, киньмо тут усе і поїдьмо десь в чужу далеку країну, де нас ніхто не буде знати, — казав Павло, витираючи рукавом очі. — Там повінчаємося і будемо жити щасливо, що аж анголи на небі будуть тішитися.

— А хіба нам тут буде зло? Тато мене відасть за тебе. А ще й яке придане будемо мати, — казала вона.

— Ні, дорога моя Галочко, — сказав Павло. — Краще не кажи батькові нічого. Ліпше світанком, коли люди будуть ще спати, вдягнися і вийди сюди на це саме місце. Я буду тут з підводою чекати тебе. Нічого з собою не бери. Я все для тебе маю. Поїдемо обое в широкі чорноморські степи і будемо жити на волі.

Галя зо страхом відскочила від нього.

— Павле, що з тобою? — голосно сказала вона. — То ж батько нас проклена, а тоді Бог пошле Свою кару. Пошо ж ти таке придумав? Тато і так дастъ нам своє благословіння. Я ж тобі казала. Тоді пошо тайкома вінчатися?

— Ні, Галочко, — сумно відповів Павло. — Твій батько нас не поблагословить.

— Поблагословить, Павле. Якщо ти...

— Ні, Галочко, я в православіє не вернуся. До попа не піду. Нашого Лукіяна попи замучили, а тепер щоб я йшов до них? Ні, такого ніколи не станеться!...

— То хіба тут моя вина? — піднесла голову

Галя. — Це ж не я його замучила, не мій тато. То чому ж ти?...

Вона сіла на траву і рясні сльози залили її обличчя. Все те, на що вона надіялася, все, що їй здавалося таким близьким, пропало ніби сон.

— Галю, Галочко! — шептав Павло, зігнувшись над нею.

Дорогою затарахкотіла підвода. Галя схопилася на ноги і сказала тихо:

— Сховайся, щоб нас обох разом ніхто не бачив.

Павло кинувся в кущі.

XXI

Коли стук коліс затих, Павло вийшов зо своєї складки. Але Галі вже не було. Вона втекла. Оглянувшись навколо, Павло побачив на високій траві її сліди. Здоганяти її він не думав, але йому приємно було йти тим самим місцем, яким вона недавно пройшла. Йому здавалося, що вона є десь отут і вони йдуть разом... На поляні падало світло місяця і Галині сліди було добре видно. В гущавині вони покривалися темрявою. Павло поволі йшов в знайомому йому напрямку. На його душі лежала туга, але вона не була така, з якою він годину тому йшов до лісу. Зустріч з Галею, дотик її рук, ніжна музика її слів нараз осяяли якимось дивним світлом темряву його душі. Гаяля любила його якраз саме таким, як він є, отак просто, як Бог поклав їй на серце. Для неї не існувало жодних питань, жодних сумнівів. Павло це знов і тепер був радий тому. Він відчув себе якимось більш бадьорим, ступав певнішими кроками, а втрачений спокій сам приходив до його втомленої душі. Він ішов і думав: — Так, Лукіян правду казав. Бог є любов, а там, де між людьми любов, там і Бог між ними. А людині все приходить від Бога. І Бог промовляє до людини не тільки через книги, але через все те, від чого тішиться і тримтить його серце...

Віддавшись своїм думкам, Павло згубив дорогу і тепер ішов густим лісом навпростець. Під його ногами плуталася висока трава, якесь ба-

дилля. Злякані птаці вдарили крильми, злетіла додори, а потім впала в темну гущавину. Павло підніс голову. Між кущами блищають кусочки зоряного неба. З лісної темряви зорі були ще ясніші. Павло довго дивився на них. І тихо сам до себе казав:

— Дивишся ніби в її глибокі очі...

Звернувшись направо, він розглянувся за тим місцем, де мала бути дорога на Маковеївку. Але дороги не було. Йдучи уявленими Галинimi слідами, він зайдовий задалеко. Вже давно мав бути розбитий громом клен, від нього йшла стежка до Маковеївки, але його не було. Навколо був тільки густий ліс. Нараз він побачив перед собою прогалину, якої тут раніше не було. Ліс недавно був проданий на зруб і минулої зими тут розпочалася праця. За літо прогалина заросла високою травою, папороттю, лопухом. Місяць кидав своє проміння і краплі роси сяяли незліченими рубінами. Зелений, чуть помітний килим трави, зливався з деревами, з небом і падав зорями, що відзеркалювалися в ньому. Трохи далі поляна спускалася наниз, там ще зими лежали стоси нарізаних полін. Павло став і розглянувся кругом себе.

Високі дерева закрили від нього все довкілля. Не було видно ні полів, ні села, ні жодного людського життя. Він був тільки один, а навколо ніч, ліс і зоряне небо. Все кругом нього спало тихим і щасливим сном. Зігнулися квіти, принишки дерев. Лише ясні зорі кілпали очима, дивлячись на нього з неба. Щось незображене, щось діточе заворушилося в Павловій душі. Це вперше після його розмови з Валеріяном густа й холодна темрява скотилася з його серця, а на її місце прийшло якесь невидиме світло. Він підніс до неба очі.

— Господи! — крикнув він від повноти своєї душі. — Ти, Який створив небо і засіяв його зорями, створив землю з її квітами, з деревами, навчи мене пізнати Тебе!

Він скилився на коліна, притулився головою до дерева і почав молитися так гаряче, як він колись молився вперше після свого навернення. І це не була молитва, а щира й жива сповідь перед Кимось Тим, що тут присутній. Він глибоко вірив, що молитва його буде вислухана, а тому стояв і говорив до Бога, ніби до найближчого свого приятеля про все те, що досі лежало на його втомленій душі. Він був у піднесенні. Обличчя його палало вогнем. На чолі й по всьому тілі виступив піт, ніби він виконував найтяжчу працю. Його слова з кожною хвилиною були бадьоріші, живіші. І він вже не задовольнявся самою тільки молитвою. Його душа бажала отут зараз якоїсь відповіді, якогось чуда.

Ніч була тепла і тиха. Ліс купався в проміннях місяця. Трава навіть не ворухнулася. Повітря ставало свіжішим, холоднішим. І нараз Павлові привидилося, що тепла хвиля повітря промайнула над його головою, сколихнула його волоссям, ніби рукою погладила обличчя. І відлетіла з вітром невідомо куди, як і невідомо, звідкіля вона була прилетіла.

Павло задрижав. Те, про що він молився, що надіявся отримати, нараз здійснилося. Його очі запалилися новим вогнем. Душа розплівалася в незмірному щасті. В ушах почулися чийсь голоси, якийсь шепт і Павло глибоко повірив, що ці голоси були для нього з неба.

В найбільшому піднесенні він простягнув перед себе руки й чекав, намагаючись заглушити в собі всяку свою власну думку. Він боявся ворухнутися, щоб не згубити оцього дивного чуття.

— Оце воно і є! Так — воно! Накінець! — шептав він, заливаючись вдячними слізами.

І нараз усе в ньому перемінилося. Сумнівів ніби й не було. Все стало ясним, як Божий день, і він відчув, що відтепер його ніщо вже не захищає в вірі. Що йому до всіх тих хитро приду-

маних байок цього світу? Яке йому діло до того, якщо якась буква в Святому Писанні стоїть не там, де треба? Як вірно, що він стоїть отут в гущавині лісу, так вірно й те, що Дух Святий ввійшов до його темної душі і осяяв її Своїм негаснучим світлом. Відтепер він не може в цьому сумніватися. Він був щасливий. Переживши тимчасове, але болюче падіння в вірі, він знову був у певний і затишній пристані. Йому хотілося йти до своєї матері, до всіх своїх одновірців. Тепер він знову знає, що має їм сказати. Але він відчував та��у втому свого тіла, що не міг навіть ворухнутися.

Павло вирішив кілька хвилин відпочити. Притулившись до дерева, він слухав голос ночі. Перед ним лежала поляна. В лісі щось тріснуло, на недалекому полі запищав сурінок. З-під куща обережно виповз їжак, нюхаючи повітря і прислуховуючись, чи немає якої небезпеки. Десять в лісній камюжі обізвалася жаба. Їжак наставив вуха, повернувшись в той бік голову.

І нараз з недалекого дупла вилетіла сова. Вона зробила над поляною круга, шугнула над самою Павловою головою і скопила їжака в свої гострі лапи. Вона пролетіла знову над самою Павловою головою і йому хотілося простягнути руки і врятувати бідного й невинного звірка. Але руки його були такі тяжкі, що він не міг їх піднести. Він все бачив, але ворухнутися не міг, ніби на нього була навалена ціла гора каміння. А сова не полетіла до свого дупла. Сіла кілька кроків від нього на пень і чистила нігтями крило. Була так близько, що Павло міг сягнути її рукою. Вона бачила його, але не втікала. Їжака в її кігтях вже не було. Павло дивиться на птицю і аж тепер зауважує, що вона чомусь дуже подібна до отця Василія. Але це його не здивувало, а здивувало те, що він досі тієї подібності не бачив. Павло пробував відійти, але отець Василій знаком руки кликав його до себе.

— Ходи-но ти сюди, — казав він м'яким голосом. — Ходи, а то все одно апостолом не будеш...

Павло встав і пішов до отця Василія сказати, що тепер в нього немає вже жодних сумнівів. Але з хвилиною, як він зближався до нього, той почав швидко віддалятися, ніби розплываючись в тумані, а потім знову кликав його рукою.

— Почекайте! — крикнув до нього Павло.

Але отець Василій не послухався, а віддалявся від нього все далі й далі. Павло йшов за ним. І нараз отець Василій зник, а Павло опинився в темному глибокому підземеллі. Над ним висіло склепіння, з якого обвисало грубе каміння й коріння дерев. Звідти дмухнуло могильним холодом. Він дрижав усім своїм тілом від тяжкої сирости, яка пронизувала його все ество. Ніде не було чути найменшого шороху, жодного порушення, лише стояла в усому підземеллі глуха тиша і темрява. Це було місце смерти. Павло кинувся в один бік, потім в другий, але всюди перед ним було тільки тверде й холодне каміння. Виходу ніде не було. Але нараз над самим його вухом почувся виразний голос:

— Устань, візьми свій посох і йди!

Він пізнав голос Галі. Але чому це вона говорить мовою Писання?

Павло зірвався на ноги.

Перед ним дійсно стояла Гала. Вона була вбрана по-святочному, в руці тримала довгу палицю. Обличчя її було суворе, задумане. Вона навіть не глянула на Павла, обернулася і пішла перед себе. Павло спокійно пішов за нею. Вони довго йшли, але Павлові здавалося, що вони ввесь час топчуться на цьому самому місці. Підземелля йшло разом з ними. Навколо були ті самі стіни, холодне каміння з усіх боків закривало їм дорогу.

— Що ж це таке? — спитався Павло. — Ми

тупцюємо на одному місці й ніколи не вийдемо з тієї ночі.

— Хіба ж ти не бачиш, що ми вже прийшли? — подивилася на нього Гала.

Павло піdnіс голову і аж тепер побачив перед собою їхню маленьку сільську церкву.

— Куди ж ти мене ведеш? — крикнув Павло сильним голосом. — Це ж церква...

— Так, церква, — казала Гала тихо. — Я ж тобі казала, щоб ми пішли до церкви...

— Лиши мене! — шарпнувся Павло назад. — Я не піду в цей вертеп розбійників. Я хочу назад. Краще в темне підземелля, ніж сюди.

— Де двоє або троє зберуться в ім'я Моє, — там Я між ними, — відповіла Гала.

Павло знову здивувався. Звідкіля ж це вона знає Писання?

— Ні! — закричав він. — Дім Отця нашого вони обернули в дім торгівлі.

— Йди! — казала Гала, — і що Бог освятив, того ти не зневажай.

Павло шарпнувся від неї назад — і прокинувся.

З далека долітали до нього нерівні чоловічі голоси, які пробували якусь пісню. Це поверталися з коршми його односельчани, які учора відсвяткували своє престольне свято. Павло став на ноги, витираючи мокрою рукою очі. Він аж тепер побачив під деревом місце, де він заснув. Вся його одежда була промочена росою. Він почекав, щоб перейшла дорогою співаюча весела юрба мужчин, а потім пішов тією самою дорогою, роздумуючи про свій сон. Він не сумнівався, що цей сон був посланий йому згори.

XXII

Другого дня по селі облетіла вістка, що з міста на храмове свято приїхав отець Паїсій і буде в церкві відчитувати всіх штундистів. Староста Савелій отримав наказа перед обідом зібрати всіх штундистів до церкви.

— Але дивися мені, — суворо казав Паїсій. — Всі вони мають бути тут. Щоб не переховався де ні один відступник...

Савелій почухався за вухом. Він знов, що штундисти не підуть, — а з тим кривим соцьким ніяк їх силою не притягнеш. І він поспішно скликав декого з довірених односельчан обговорити справу. Щоб штундари про це не довідалися, сходини відбулися не надворі, як це завжди водилося, а в волосній хаті. На Савелієве питання ніхто нічого не відповів. Мужчини стояли насуплені, мовчазні.

— А щоб їм добра не було! — сказав Карпій, перериваючи гнітучу тишу. — Через них немає добрым людям спокою.

— А що ж ви думали? — погодився Савелій. — Вони мені вже ось тут сидять, — і він показав рукою на свою шию.

— Або що, в зуби їм дивитися, га? Коли не схочуть іти, то силою поведемо, а коли ні, то й дубиною погонимо нехристів, — сердито сказав старий Шило.

— Правда... Правда, пошо будемо тій погані дивитися в зуби? — обізвалося кілька голосів.

За останній час настрій людей до штундистів різко перемінився. Паїсієві поради не лишилися без овочів, а отець Василій також не даремно працював.

— Давай, хлопці, всім селом зганяти штундарів! Отак усім і найкраще! — кричав Кузька.

— Ну, і пошо всім табуном? Так не багато встигнеш, і тільки будемо час витрачати. Підемо двома кінцями. Одні з одного боку, одні з другого. Так швидше. І зженемо всіх на середину села, — кинув усім Карпій.

Його порада була прийнята. Юрба розділилася. Одні пішли на Лукіянів хутір, другі, під проводом Панаса, кинулися на другий кінець села, де був і Павлів двір. До них долучувалися в селі люди. Панас ішов спереду. Йому пригадалася недавня прогуллянка вночі тією самою дорогою, яка закінчилася тяжкою кривдою. В ньому запалювався вогонь ненависті і помсти. Побачивши здалека Павлову хату, юрба прискорила ходу, ніби військо при наступі. Ворота були відчинені і юрба влетіла на подвір'я.

А Павло спокійно сидів з матір'ю в своїй маленькій кімнаті. Повернувшись на світанку додому, він застав матір, що спала біля столу, поклавши на руки голову. Чекаючи на нього всю ніч, вона так і заснула. Павло її розбудив.

— Мамо, велику милість сьогодні виявив до мене Господь. Потішся разом зо мною, — казав Павло схильованим голосом.

Він коротко розповів їй про свій сон у лісі і про раптову зміну, яка запанувала в його серці. Уляна уважно слухала, не розуміючи всього. Але вона бачила, що її Павло став іншою людиною, таким самим, як і колись. І цього їй було досить.

— Ну, слава Богу. Накінець сталося так, як я бажала. Я знала, що так станеться, — сказала вона, обіймаючи Павла за шию.

Вона пішла спати щасливою, як ще ніколи.

А Павло зовсім не лягав. При блідому світлі нового ранку він читав свої дорогоцінні книги, маючи таке враження, що він знову віднайшов свій загублений скарб.

Бранці Уляни прийшли до нього. Вона знову просила розказати їй те, що сталося минулої ночі, зокрема про сон, якого вона ніяк не могла забагнути. Вони обое почали шукати його значення і розв'язки.

Їх спокійні розмови нарушив гамір юрби.

— Що це? — спиталася Уляна, прислушаючись. — На вулиці якийсь галас. Може пожежа?

Павло вийшов додругої кімнати, звідки вікна виходили на подвір'я.

— До нас ідуть люди, — подивився він на матір. — Щоб це могло бути?

Відповідю на його питання був голосний стукіт у двері.

Він вийшов надвір і опинився між розлюченою юрбою, яка напирала на ґанок, пхаючись до дверей.

— Хлопці, чого вам треба? — спитався Павло.

— Нам треба тебе, твою стару бабу, а також всіх вас, штундарів! — крикнув Панас, шарпаючи його за плече.

Павло крутнувся і відіпхнув від себе Панаса. Той похитався і впав на передні ряди юрби.

— Хлопці, бийте його!... Тягніть на дорогу! — крикнув Панас.

Кількох сильних мужчин кинулися до Павла.

— Куди тягнути і пощо? — подивився він по своїх односельчанах.

— До церкви! Всіх вас, нехристів, наказано привести до церкви. Піп приїхав і всіх вас будуть відчитувати, — казав Кузька, сміючись.

— До церкви! — крикнув Павло таким веселим голосом, простягаючи перед себе руки, що юрба нараз ніби завмерла. — Оце і є той сон! —

подумав він і серце його защеміло від радості, що Господь так виразно говорить до нього.

— Люди, я сам піду з вами до церкви. Мати також піде. І всі ми підемо. Не треба нас вести силою, — казав він, дивлячись на юрбу.

— Дивися, який сміливий! — казав Панас.

Павло не чув того, що він казав. В сінях почулися крохи матері і Павло, лишивши юрбу, пішов її назустріч.

— Мамо, — шепнув він їй на вухо, — тепер вже ясно, чому Бог мені послав такий сон.

— А що таке? — здивувалася мати.

— Приказано всіх нас зібрати до церкви. Люди оце й прийшли за нами.

— Ти що? — подивилася вона.

Павло щось знову сказав їй на вухо і вони обое вийшли до юрби, тримаючись за руки.

— Йдіть, добре люди додому, — сказала Уляна, — а ми самі прийдемо до церкви. І всіх наших братів приведемо з собою.

Вона говорила так спокійно, що в юрбі ніхто не ворухнувся. Люди з подивом дивилися одні на одніх, не знаючи, що це сталося з Павлом і з Уляною.

— Що, справді хочеш повернутися назад до християнської віри? Раніше коцюбою тебе не можна було б загнати, а тепер сам хочеш іти? — сміявшся голосно Кузька.

— Не дивуйтесь, люди, і не згіршуйтесь. Своєї віри я не покину, але було до мене таке слово: “Не понижуй віри твоїх братів і не гордися”. А тому ідіть до церкви. Я думаю, що сьогодні там Господь виявить Свою силу, — закінчив Павло.

Уляна зачинила хату і, поклонившись юрбі на обидва боки, пішла разом з сином в село збирати своїх зібраних до Кіндрата.

Постоявши якийсь час, люди розійшлися.

А Павло тимчасом обходив з матір'ю штундистські хати. Це було справді величне й пере-

можне ходження. Про Павла кружляли різні чутки, а тому його поява тепер була для багатьох великим дивом. Але Уляна сказала лише кілька слів і всі чорні хмари, які висіли над ним, розпливлися, замінюючись великою радістю.

— Пропадав і знайшовся! Був мертвий, а тепер ожив! — казала вона з сяючим обличчям.

Коли люди зібралися до Кіндрата, вирішувати вже не треба було нічого. Всі однодушно погодилися на те, що казав Павло, що було йому відкрито згори.

Вийшовши з Кіндратової хати, Павло з Уляною наткнулися на юрбу своїх односельчан, на чолі якої ішов староста Савелій. Юрба верталася з Лук'янового хутора. Там справа не пішла так спокійно, як в Маковеївці. Спереді, разом з Савелієм, ішов з розкуйовдженим волоссям і без шапки Дем'ян. На його обличчі були синяки, а руки були зв'язані шнурком назад. Він впирався ногами в дорогу, не хотів іти, але кількох мужчин пхали його стусанами ззаду.

Павло підійшов до юрби.

— То це ви так свою віру показуєте? — сказав він.

— А оце ж нам тебе і треба! — крикнув Савелій, підступаючи до Павла. — Без тебе для отця Паїсія служба не буде добре правитися! Хлопці, ану беріть його!...

— Опам'ятайся і не роби того. Ти ж уже старий і повинен мати розум, — вступилася Уляна. — Хіба ж твоя церква для того, щоб до неї силою тягнути людей?

Дем'ян шарпнувся, але мотузок сильно тримав його руки.

— Сказав, що не піду то й не піду, — шарпався він. — Все одно не заведете. Забийте тут.

Савелій знизвав плечима.

— А мені що? Не хочеш, не йди. Своє діло я виконав, а ти — як собі бажаеш...

— Слухай! — казала Уляна. — Дивися, ми маємо самі йдемо. Почувши такого приказа, ми маємо наше зібрання і вирішили без насилля піти до церкви. Ми іконам не поклоняємося і попам не човіримо. Але послухати ваших попів можна, — чому б не послухати? Це не гріх. Може і нам буде щось на користь з того, що вони скажуть.

— То чому ж ви того раніш не сказали? — закричав Савелій.

— Ти повинен був нас зібрати і спитатися, а не робити непотрібного, — з докором відповіла Уляна.

— Я того і не знат, — сказав Дем'ян, шарпаючи зв'язаними руками. — Якщо громада рішила, то я також не проти. Як всі, так і я.

Юрба стояла, не знаючи, що почати. Дивилися одні на одних, шморгаючи носами.

— У, лю-лю-лю-лю — розлягся вулицею дикий голос юродивого Авдюшки, який щосили біг здовж села, вимахуючи руками. — У лю-лю-лю! Бий, пали, рубай!... кричав він далі, трясучи нечесаною головою.

— Тьфу, нечиста сила! — сказав Савелій, дивлячись за дереву, куди побіг Авдюшка.

Юрба загойдалася. Дехто сміявся, дехто зітхав. І почали розходитися.

Перед тим, як показатися людям, Дем'ян пішов до Павлової хати помитися і почистити свою одежду. Мотузок, яким були зв'язані його руки, лишився на дорозі.

XXIII

У церкві було повно людей. Всі чекали чогось надзвичайного і вдома лишилися самі старці. Коли Галя прийшла з батьком і матір'ю, то церква була заповнена народом. Вона не бажала, щоб її хтось бачив, а тому протиснулася в самий задній кут, де на неї ніхто не зверне уваги. Але звідти вона могла все бачити. Біля неї опинилася також Ярина.

— А ти чула, що штундарів поставлять посеред церкви на коліна і скажуть їм перед усіма каються? — шепнула вона.

— Що ти! — захвилювалася Галя.

— Дяк казав таке. Поставлять на коліна і примусяте говорити на себерізні погані слова. А хто не захоче, того попи будуть припікати свічками, — знову шепотіла Ярина.

— В церкві?... Що ти таке верзеш? — казала Галя.

— Правду кажу, — з певністю говорила Ярина. — Дяк казав, а він найкраще про це знає. А твоєму Павлові, оooo!... Добре йому вже дісталося. Він не хотів іти до церкви. Оперся і каже: забийте, а поклонятися ідолам не піду. А це ж вони ікони називають ідолами.

Галя слухала зо страхом. В Яринених словах було щось таке, що нагадувало їй Павла. І де він тепер?

— Ну, і що далі, кажи, — дивилася Галя на Ярину, яка обернулася до дверей.

— Ну, то це було так. Не хочу, — каже він, — поклонятися вашим ідолам. Його тягнуть, а він опирається. Розпочалася бійка, і його, бідного, так побили, що, кажуть, тепер лежить при смерті. Вибили око, зломили ногу і дві ребрі.

— О, мій Боже! — шепотіла злякано Галя. — Чи ж це дійсна правда?

— Правда, правда, — запевняла Ярина. — Кум Терентій казав, що сам бачив. Ногу йому виправляв, до ока клав холодну воду.

У проході нараз заметушилися люди, почулися чиєсь притишенні голоси. До церкви ввійшла група штундистів, між якими вирізнялася Павлова постать.

— Оце, дивись і він сам. Спитайся його, — захвилювалася Ярина, забувши те, що перед хвилиною говорила.

Але Галі було не до того, щоб відповідати Ярині. Побачивши Павла, вона надміру зраділа. Він був живий, а тепер в його постаті було щось особливого, святочного. Вона ще ніколи його таким не бачила.

Священики були вже в ризниці, але служба ще не починалася. Павло подивився на юрбу своїх односельчан. Зір його упав на Галю, але він повернув голову в інший бік і обличчя його лишилось таким самим поважним, зрівноваженим, як було перед тим.

Галя затриміла й подумала: “Йому тепер не до мене”, — і їй стало тяжко на серці. В цю хвилину їй було до болю жаль Павла і вона хотіла, щоб він це зізнав. Але він більше не дивився в її бік.

В тому часі біля церкви стала стара чотироколісна бричка, з якої вийшов, обвішений орденами й хрестами, старий генерал, Валеріянів батько. Валеріян також не видержав і приїхав разом з ним. Відразу розпочалася обідня, яка відправлялася святочно і довго. Але майже ніхто не мо-

лився. Всі з нетерпеливістю чекали закінчення богослужби, коли мало щось відбутися із штундистами, хоча ніхто з людей ще не знав, що саме.

Обідня скінчилася. Занавіса відчинилася. Священики відійшли в бічні двері, де здійняли з себе золоті ризи. Дяк поставив на амвоні аналоя. Приготувлялася проповідь. За хвилину вийшов у підряснику Паїсій, злегка кивнув юрбі головою, а зокрема генералові, потім сів біля аналоя. Він дуже був вдоволений з святочної громади, а тому був радий нагоді виголосити свою проповідь.

— В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа...

Юрба похитнулася й підсунулася ближче до переду. Багатьох відкашлялися, ніби оце їм самим треба говорити.

— Поправді говорить Господь: напиши оце для пам'яти в книгу і скажи Ісусу, що Я зовсім винищу пам'ять амаликитян із землі.

— І ще каже Ісус Христос, Син Божий: “Я прийшов не кликати праведників до покаяння, але грішників”.

— А де ж ті амаликитяни, про яких каже Писання? В Аравійській пустині? Ні, браття, вони тут, вони поміж нами. Оце вони! — і отець Паїсій простягнув свою руку туди, де стояв гурт штундистів. І так тримав її, любуючись своїм ораторством. А потім казав далі:

— Оці отуманені нечестивці, задумали в своєму темному розумі стати проти церкви, проти священства, проти ікон, проти нашої святої православної віри. І ми, браття, розглянемо це по всіх пунктах.

Він поволі й систематично виложив перед юрбою навчання штундистів. Пересипав його цитатами отців церкви і ввесь час дивився в бік генерала, що мовчки стояв під стіною.

Люди дивилися широкими очима, нічого не розуміючи. Вони кивали головами й думали: “Це він таке закляття говорити на них”.

Але в Паїсія були й інші слова, зрозумілі та-кож простим селянам. Розгромивши твердиню своїх противників, він погладив бороду й почав іншим тоном:

— Бачите, браття, як то багато темряви в навчанні оцих фальшивих учителів. Вони ж таке творять, якого ще не було на світі. Вони знева-жають святі ікони. Кидають їх до печі, накрива-ють ними горшки, а святі проскури кидають пsam.

Юрбою пробіг шепті і здивовання. Православ-ні це вже зрозуміли. Вони жахнулися.

— І що ж? Ми будемо це дозволяти? Будемо спокійно дивитися, як оци кляті богохульники знущаються над нашою святынею?

Отець Паїсій захопився своєю промовою й забувся, що в церкві були не тільки звичайні селяни, але й освічені люди. Він спочатку почав ля-яти штундистів більш спокійними словами, називаючи їх іродовим насінням, посіяним в пшениці кукілем, а потім перейшов на більш зрозумілу се-лянам мову, називаючи їх аспидами, христопро-давцями, мерзотниками, бусурманами й анафема-ми. І саме в тому часі його погляд спинився на Валеріянові й його батькові, які стояли спереді й мали дуже невдоволені обличчя.

Паїсій затримався на півслові. Він дуже цінив присутність тут генерала, а тому негайно пере-йшов на легший тон і заокруглив недовге речен-ня. Але кінець проповіді вийшов не такий, як Паїсій бажав. Він бажав догодити генералові, а та-кож селянам, але відчув, що не догодив нікому. Один тільки отець Василій безмежно був усім за-доволений. Він увесь час дивився на проповідни-ка і на кожне закінчене речення шепотів сам собі:

— Оце так влучив! Так їм і треба!...

— Амінь! — голосно сказав Паїсій на закін-чення, легко похитнув головою в бік юрби й шуг-нув в ризницю.

Зачинивши за собою двері, він сів на м'яке крісло й тяжко зітхнув. Він був невдоволений собою й своєю проповіддю. А тепер, ніби навмисне до його голови приходили всі ті вислови, які він повинен був сказати, але не сказав. Він був блідий і сердитий на себе. Така золота була нагода, а він її не використав! І це не вперше сталося таке з ним. Але сьогодні воно чомусь найбільше дaloся відчути. Стільки людей! Така нагода, а він...

Паїсій не зоглядівся, як втікав час. Він навіть не звернув уваги на те, що до ризниці не приходив ні дядь, ні отець Василій.

Вони лишилися в церкві, де якраз відбувалося щось непередбачене й досі нечуване.

Коли Паїсій склався до ризниці, народ не здав, що робити: чи розходитися, чи ще чогось чекати? Всі вони йшли до церкви побачити щось надзвичайного, а тут вони почули звичайну проповідь, а більше нічого. Всі стояли в нерішучості, чекаючи чогось.

Гаяля подивилася на Павла. Обличчя її хвилиною блідло, то знову палало від внутрішньої боротьби. Вона хвилювалась, відчуваючи його переживання. Йї було страшно й тяжко. Було таке почуття, ніби вона мала тут щось робити, але соромилася, лякалася й нічого не могла вчинити.

Павло поступився наперед. Оглянувшись кругом і голосно сказав:

— Православні християни, дозвольте сказати слово!

Гаяля мало не скрикнула. По церкві пролетів шептіт, ніби хвиля вітру. Голови всіх обернулися до Павла.

— Ах ти, анафема! Що це ти задумав? І як у тебе може повернутися язик, щоб говорити в Божому храмі? — почувся сердитий голос отця Василія.

Але в цій хвилині до нього підійшов Валеріян.

— Батюшко, дозвольте ж йому говорити! —

казав він. — Ви ж потім зможете вдребезги рознести його докази, а так люди скажуть, що ви злякалися. Нехай говорить...

— Що?... Щоб я, іерей, лякався зайди в дисп'ют з цим сиволапим? То ж я скоріше... — він хотів сказати тут якесь невлучне слово, але опам'ятався на півслові і з несподіванкою для всіх сказав:

— Ну, гаразд!... Можеш говорити. Послухаємо, чого це ти хочеш нас навчити. Мені здається, що для цього ти ще дуже молодий.

Це було дуже мудро і просто. Коли б він був повівся гостріше, він не поставив би так проти Павла юрби. А Павло це відразу відчув. Хвилювання його збільшилося і він спочатку не міг промовити слова. Грубі каплі поту виступили на його чоло. На нього жаль було глянути.

— Не бійся! — шепнула йому Уляна. — Бог пошле те, що треба сказати.

Павло ніби пробудився зо сну.

— Господи Вседержителю! Ти колись відкрив уста ніому, тому відкрий і мої, щоб я не приніс зневаги Твоїму імені, — тихо сказав Павло.

Він бажав це сказати ще тихше, тільки для себе, але й сам не зоглядівся, як слова самі вилетіли з уст. Співчуття юрби обернулося в його бік. Обличчя його засяяло вдоволенням, а в грудях відлягало щось, що досі його душило. Він підніс голову й заговорив з такою сміливістю, ніби це не в церкві, не перед великою юрбою своїх односельчан, а перед звичайним штундистським зібранням.

— Брати, не мені, звичайній людині, вас учили. І того я навіть не думаю. Я хочу тільки сказати дещо про нашу переслідувану віру, щоб ви самі подивилися на неї і зрозуміли. А тоді вже робіть з нами, що забажаєте, що Господь покладе вам на серце.

Він на хвилину замовчав, спокійно дишучи.

Юрба з усіх боків оточила його так, що він стояв посередині перед очима всіх. Люди поза плечима інших спиналися на пальці, щоб побачити нового проповідника. Галя тиснулася ближче, ховаючись за плечі Ярини. Вона не відригала від Павла очей, ковтаючи кожне його слово, кожний його порух. З перших Павлових слів вона прийшла до рівноваги і тепер всім своїм єстеством була віддана його мові. Все це було для неї таким новим і несподіваним. Досі вона знала Павла, як звичайного боязного хлопця, який її любив і вона могла робити з ним, що бажала. Вона могла зробити його найбільш щасливим і найбільш нещасливим. Але тепер він уже не той Павло. Він відійшов від неї, ставши великим, сміливим, відважним і недосяжним, якому чомусь усі дають перше місце.

А Павло з запалом говорив про те, що їхню віру неправильно так називають, бо це правильна віра.

— За всіх вір, наша віра найстарша, — казав він, — бо вона почалася від того часу, коли Христос ходив по землі. Наша віра походить від самих апостолів, які залишили її для нас, щоб нам жити так, як Христос навчав.

— Ось чого йому забажалося! — тихо проговорив отець Василій, викликавши в юрбі тихий сміх.

Павло обернувся в той бік.

— По правді кажу вам, що коли дійсно увіруете в Христа, все інше додастесь вам.

Сміх нараз обірвався. Слова молодого штундиста бриніли з такою сердечністю й щирістю, що перемагали найбільш буйні серця.

— Брати, ми називаємося християнами, але чи ми живемо так, як навчав Христос? Наш Спаситель, лишив славу неба, бо Він Творець усього видимого й невидимого. Задля нашого спасіння Він прийшов на цю землю, ставши людиною, щоб

словом Своїм навчити нас і показати нам, Своїм дітям, правдиву дорогу. Він зібрав до Себе дванадцятьох апостолів і навчав їх, як вони повинні любити один одного і служити людині. Удень і вночі Він навчав їх, щоб вони потім могли і нас навчити. Вони бачили Христа своїми очима, чули Його святі слова. Вони були прості рибалки, не розуміли всього, що Христос говорив, але Він все їм прощав, знаючи, що вони звичайні люди, такі як і всі ми отут.

Павло на хвилину замовк, дивлячись кругом.

— А, дивись! — почулося десь в задніх рядах юрби.

Павло здобув увагу книшан. Такого вони ніколи не чули ні від отця Василія, ні від Паїсія.

— Так, братя, вони були звичайні й прості люди, як оце всі ми тут. Але потім вони все зрозуміли, бо це було дане їм згори. Але перед тим вони ніяк не могли збегнути, Хто з ними ходить і яке вони повинні мати від того щастя. І вони тяжко засмутили Його своїм невірством. А потім, коли Він був відданий в руки ворогів, вони всі покинули Його, розлетівшись в усі боки. Не стало в них мужності, щоб прийти до Нього й сказати: Оце ми тут і якщо треба, то ми помремо за Тебе!

Павлів голос обірвався від хвилювання. В церкві почулися глибокі зітхання, а між ними найбільш чутне зітхання Галі. Вона була безмежно схвильована, а одночасно якась щаслива за Павла. Все те, що він говорив, вона колись слухала в школі, але тепер воно було для неї ніби живе, ніби викопане з глибини її душі. Йї бажалося слухати його в безконечністі.

— І вороги скопили Його, покинутого всіма, — продовжував Павло, — і стали мучити Його, а потім повели на смерть. О, братя, велика це любов! Хто з нас, наприклад, хотів би віддати за сина чи батька віддати руку, або виколоти око, хоча одного пальця відрізати? А Він задля нас

усього Себе віддав на страждання. Він — Цар неба і землі! Він одним Своїм словом міг би покликати легіони анголів, які захистили б Його, але Він того не зробив. Він дав прибити Себе до хреста, Його руки й ноги рвалися від цвяхів, а уста Його палила велика спрага. І це Він, Цар неба і землі мучився за нас.

У храмі знову почулися зітхання. Яке це все було страшне! Павлове чуття передалося всім слухачам і їм здавалося, що оце вони бачать прибитого до хреста Страждальця.

— А для чого все це сталося? — говорив далі Павло, наголошуучи слова. — Для чого наш Спаситель так терпів? Для того, щоб спасти від гріхів усіх нас, що отут стоїмо, а також тих, що будуть після нас, і тих, що перед нами були. Але це ще не все, браття, що Він зробив для нас, — підніс Павло голос. — Він ще щось більше зробив для нас! Він дав нам Євангелію, в якій докладно написано, як нам треба жити, а окрім того Він Сам невидимо пробуває між нами, коли ми ось тут зібрані в Його імення. Він і сьогодні Той Самий, що був розп'ятий за нас в Єрусалимі. І кожному, хто хоче до Нього прийти, відкрита дорога. Треба тільки вірою подати Йому свою руку. Він візьме за руку й поведе по Своїй дорозі. Не дивлячись, чи ти мудрий, як був Соломон, чи може ти простий неписьменний мужик, чи грішник і злодій, — Він усіх кличе до Себе! І всіх Він приймає, всім дає Царство Небесне, треба тільки відкрити Йому двері свого серця. Тоді в твою душу прийде небо, ти почуєш райські голоси і ще на цій землі відчуєш щастя раю...

Юрбою покотилася хвиля вдоволення. Люди тепер вірили кожному Павловому слові і з трепетом чекали від нього ще чогось.

— О, улюблени братя й сестри! — майже викрикнув Павло з глибоким чуттям. — Не мені вчити вас. Я — дитина, яку цар покликав до сво-

го палацу й показав йому всі свої багатства, а потім послав, щоб розповідати про це іншим. І я розповідаю. Ідіть, кажу вам! У Нього для всіх є приготоване місце. Брама широко відкрита. Сам Господар стоїть у ній, чекаючи вас. Ідіть просто до Нього й не шукайте якихось святих, щоб заступилися за вас перед Богом. Пошо? Це водиться таке у земних владик, що їм потрібні заступники, які просили б за нас. Але пошо вони тут, коли Він, Цар наш і Бог є між нами? Він до всякої молитви прихилить Своє святе вухо. Пошо храми? Нацо Йому все це? Він полюбив вас і Він шукає вашої душі. Серце своє принесіть Йому в жертву і Він прийме її.

Павло замовчав.

Десь в самому кінці храму почулося жіноче хлипання. Це плакала Ярина, притулившись до плеча своєї приятельки.

Гая не плакала. Була тільки бліда, схвильована і сама себе не розуміла, що з нею сталося. Одне тільки вона знала й відчувала всім своїм єством, що відтепер для неї починається все нове, а старе вже вмерло і вона більше не може до нього вернутися. Павло відкрив для неї саму її, себе і якийсь новий світ. Він відкрив її Бога не офіційного й державного, а живого, близького і люблячого, Якого вона досі не знала. І тепер вернутися назад до Бога чужого, до старого життя вона вже не зможе, бо всього того для неї вже не існує.

Вона стояла в задумі, не маючи навіть сили ворухнутися, а разом з нею в такій самій задумі стояла вся юрба. Ніхто з людей не розходився, а всі стояли, ніби чекаючи чогось, ніби служба Божа була ще не закінчена.

— Що це таке, — почувся нараз різкий голос, — православна церква, чи еретицьке збіговище?

Це був голос Паїсія, який саме вийшов з ризниці, вловивши останні Павлові слова.

Люди жахнулися, ніби пробудившись зо сну. Отець Василій розгублено вибачався, що це він дозволив Павлові говорити, думаючи, що з того нічого поганого не буде. І що він, Паїсій, зможе обернути в порох все те, що цей штундист сказав...

Паїсій нічого не сказав. Він дивився на розгублену юрбу і по їхніх обличчях збагнув, яке враження лишила мова того єретика. Він та-кож був розгублений, навіть не звернув уваги на те, що генерал підходив до нього з наміром щось спитатися. Він зійшов з амвону і пустився просто до Павла. Юрба розійшлася, даючи йому дорогу.

Штундисти стояли тісною групою окремо. Павло був з самого переду. Паїсій підійшов до нього зовсім близько і подивився в його обличчя лютим пронизуючим поглядом.

— Молодець, молодець, — промовив він твердим шопотом. — Надаєшся в священики. А може відразу архиереєм зробити тебе?

Павло нічого не відповів. В Паїсієвих очах запалився вогонь. І він уже голосніше сказав:

— В святому храмі натравляєш людей проти священства і проти церкви! А знаєш, що за це може бути? Знаєш, га?

— Про це я не думав і думати не хочу. Робіть зо мною, що ви бажаєте. Бога треба більше слухати, ніж людей, — відповів Павло.

— Так. Ці самі слова я вже чув від іншого вашого єретика. Лукіяном звався. Був теплою людиною, але... Ей, де там старшина?

Старшина Савелій протиснувся крізь юрбу і став перед грізним обличчям Паїсія.

— Розпорядися його затримати, аж поки не буде з міста дальших вказівок, — закінчив Паїсій.

Старшина кивнув головою сотському і вони

обидва підійшли до Павла, здійнявши з себе ремені.

Павло простягнув до них руки.

— В'яжіть! — сказав він.

— Де, в церкві в'язати руки?! — крикнув Валеріян, протискаючись до Паїсія. — Батюшко, як ви дозволяєте таку богозневагу, щоб людину в'язати в церкві? — звернувся він до Паїсія.

— Не треба. Зв'яжете на подвір'ї, йолопи! — голосно сказав Паїсій.

В тому самому часі в юрбу ніби хтось кинув іскру вогню. Вона захвилювалася і з великою силою рухнула до виходу, потягнувши за собою Валеріяна, а також Паїсія з його двома охоронниками. Павло, не бажаючи показати, що він боїться, відступив під стіну й був відсунений юрбою в останній куток храму.

Оглянувшись назад, він побачив Галю, що пробиралася до нього крізь натовп. Обличчя її було спокійне, опромінене думкою рішучості й відваги, — якраз таке, як він бачив його у сні.

— Павле! — сказала вона тихо, підійшовши близько до нього. — Візьми мене з собою. Куди ти підеш, туди і я піду. Візьмеш?

Замість відповіді Павло взяв її обидві руки й піdnіс догори очі, в яких блищали сльози радості й безмежного щастя. Уста його щось шепотіли...

XXIV

Над хатою старого Шила появився легкий білий дим, і він був причиною великого замішання в селі. Він також вигнав з храму всіх книшан. Коли б цей дим був здійнявся над хатою вранці, то це було б ясним, що він виходить з комина від тліючих у печі сиріх дров. Але це була обідня пора, коли вогонь в усіх печах давно погас і люди незабаром будуть обідати. А до того, старий Охрим Шило не належав до тих господарів, що палить в печі сирими дровами. У нього дрова завжди сухі, від яких і диму мало. Тому церковний сторож, Семен, якого за його довгі ноги називали бузьком, дуже був здивований, побачивши над Шиловою хатою смугу диму. Він стояв на сходах, чекаючи виходу з храму панів, яким він любив допомогти сісти до брички. Він уже готовий був піти до храму, але побачив, що дим над Шиловою хатою виходив не там, де був комин, а зовсім з іншого боку, то й до церкви не пішов.

Він швидко вибіг за дзвіницю, щоб з горбка краще побачити. Так. Дим виходив не з комина, а з другого боку хати, де чорніла причепа на дрова. Не було найменшого сумніву, що це була пожежа.

Семен змалку шанував святість церкви, тому й тепер не хотів створювати замішання, тільки розшукав між людьми старого Шила і шепнув йому тяжку новину.

Охрим Шило крикнув і миттю кинувся на-

двір. За ним вибігло кількох мужчин і жінок. На сходах біля храму почулися їхні тяжкі зітхання. Народ, вирвавшись з храму, стрімголов біг до села. В повітрі лунали тривожні голоси.

Село Книші тягнулося по обох боках невеликої ріки, а його на дві рівні половині ділила церква, яка стояла на горбку посередині села.

Пожежа почалася з шопи, що стояла кілька кроків за хатою. На господарстві не було нікого, бо всі пішли до церкви. Шилів сусід Спиридон, який давно згубив рахунок своїх днів, запевнював, що він бачив, як з шопи вибіг юродивий Авдюшка. Але через свою пам'ять він не міг сказати, чи це було перед пожежею чи після пожежі. Але по всьому було видно, що це був чийсь підпал, бо старий Шило мав чимало ворогів. Юрба книшан бігла і бачила, як густий чорний дим виходив з хліва і страшною змією повз по подвір'ї, падаючи на солом'яну стріху хати. Потім дим став ніби якимось прозорим, ніби меншим, а за хвилину з-під нього дмухнуло великим червоним полум'ям. Юрба вбігла на подвір'я. Крики відчаю рвонулися дотори разом з вогнем. Сніп полум'я перегнувся через шопу і впав червоною стяжкою на хліви. Звідти чулося іржання коней...

Старий Шило прибіг до воріт, намагаючись знайти в них засува, але від хвилювання його руки дрижали і ворота не відчинялися. В цю саму хвилину прибіг Валеріян, вдарив поліном по воротях і вибив дерев'яного засува. Ворота відчинилися, а звідти з клубами сивого диму рвонулися на дорогу вівці, збивши з ніг свого господаря. Народ кинувся до стайні, де шарпалася на прив'язі худоба. Стріха в багатьох місцях вже прогоріла і звідти сипалися іскри. Павло з іншими молодими хлопцями, накинули на голови мішки, почали відв'язувати коней. Але перестражені коні й корови спиналися на стіні й не можна було їх повід'язувати. Лише коли до стайні вбіг

Шило, худоба прищужла і її силою витягли через поріг. Шило передав пару коней Панасові вже на подвір'ї, а той ніби неживий стояв, тримаючи вудила і дивлячись, як палає його господарство. Коні вирвалися з його рук і побігли по подвір'ї.

— Чого стоїш? — крикнув до нього Павло.
— Жени худобу в поле, а то ще людей поб'є.

Панас аж тепер опам'ятався. Він вигнав коні й корови за ворота, куди вогонь не досягав, а сам вернувся на подвір'я.

Валеріян з кількома мужчинами виліз на хату, до якої вогонь ще не дійшов. Їм знизу подали граблі, вила, сокиру і вони швидко почали скидати на другий бік хати солом'яні сніпки. В тому самому часі люди, разом з господарем, який вже опам'ятався від удару, виносили з хати ікони, подушки, рядна й інше домашнє майно.

— Беріть ікони! Несіть сюди! — почулося кілька голосів.

Двох мужчин підхопили ікони і стали з ними посеред подвір'я, обернувшись до вогню. Червоне зарево освітило їхні обличчя, відбиваючись на темних іконах святих. Але хати врятувати було неможливо. Високе полум'я здіймалося над стайненою і з вітром оберталося на хату. Солом'яна стріха де-не-де починала куритися. Ті місця насили устигав заливати водою Валеріян зо своїми помічниками.

В тому самому часі старий генерал поволі йшов до палаючого будинку. Довідавшись про пожежу, він негайно послав до сусіднього села свого кучера за пожежною машиною, а сам пішов подивитися на пожежу. Він прийшов якраз тоді, коли скинута з хати солома почала в кількох місцях куритися, і поки робітники на хаті це помітили, чорні клуби диму з великою силою рвонулися догори.

— Злазьте всі наниз! — закричав генерал з усієї сили, побачивши небезпеку. І коли Валері-

ян зо своїми помічниками скочили з хати, полу-
м'я, ніби могутній фонтан, що пробивається з-під землі, кинулось на решту не скиненої на хаті соломи. Валеріянові, який плигнув останнім, трохи осмалило волосся. Батько підійшов до нього.

— Що, попекло? — спитався він з хвилюванням в голосі.

Валеріян кивнув головою і почав радитися з батьком, що треба тепер робити.

Шилова хата стояла біля саду і високі овочеві дерева охороняли від вогню ті хати, що були біля поля. Ale з другого боку стояло кілька хат, що не мали тієї охорони. Це були солом'яні хати бідних Шилових сусідів. Валеріян з батьком щось швидко дискутували і тривожно дивилися на пожежу, а також на ті хати, які — вони були певні, — також внедовзі горітимуть. Хата старого Спиридона була найближче. Врятувати її не було жодної можливості. Ale хата Кузьки, що стояла зараз за нею, відгороджувалася кількома деревами. Вона стояла самотня, не маючи жодних інших прибудівок. I тут була можливість стримати страшну пожежу.

— Чого стоїте? — крикнув Валеріян до юри. — Давайте сюди всі відра! Швидко!...

Тієї самої хвилини з'явилася тут біля двадцяти відер.

— Приносьте ще! — казав Валеріян, — A ті, що є — всі за мною!

З вогню почувся тяжкий стогін, подібний до стогону людини. Це був страшний передсмертний стогін пари коней, яких в суматосі забули вивести із стайні.

— Люди, рятуйте! — крикнув Шило, — піз-
навши голос свого любимого коня.

Він шарпнувся з рук людей, які пробували його тримати, і кинувся до стайні. А стайня вся палала, ніби великий сніп соломи. Горіли платви, стовпи і всі дерев'яні стіни. Кусок обгорілої

стіні впав на траву. Крізь огнену щілину можна було бачити бідну тварину, прив'язану до ясел. Юрба жахнулася, але ніхто не ворухнувся. Старий Шило, без шапки, з розкуювдженім на голові волоссям, йшов тільки сам один до горючої стайні, щоб спасти свого коня.

— Ей, старий, вернися, а то загинеш без покаяння! — кричали йому люди.

Але Шило не оглядався, а йшов просто на вогонь.

Павло не видержав. Він кинувся вперед і заступив старому дорогу.

— Дядьку, верніться, бо ви нічого не зробите, — казав Павло. — Я попробую сам, — і пішов до вогню.

У тій хвилині стайня загойдалася, трісли горючі стіни і велика головня скотилася зо стріхи просто на Павла. Уляна крикнула і кинулася до сина, який лежав обличчям до землі. Головня впала йому на шию, осмаливши волосся й сочку. Його миттю підхопило кілька рук, віднесли в сад і полили водою. Валеріян прибіг до нього і з хвилюванням оглянув попечене місце. Грубий піджак зберіг його від більшого попечення. Валеріян торнувся Павлового плеча.

— Болить? — спитався він.

— Нічого. Все гаразд, — спокійно відповів Павло. Він попробував звестися на ноги, але голова його закружилася і він малощо не впав.

— Його треба візвезти додому, — сказав Валеріян до Уляни. — Воно пройде, а я потім навідаюся до вас...

Валеріян кинувся до людей, які безрадно стояли з порожніми відрами.

— Люди, за мною! — крикнув він.

З великою юрбою хлопців і дівчат він швидко побіг до недалекої ріки. Поставив їх рядком аж до Кузькової хати, а сам виліз на солом'яну стріху. І крикнув, щоб відра ходили з рук до рук

аж до самої ріки. Треба було використовувати кожну хвилину. Пожежа розпалювалася ще з більшою силою. Охоплена полум'ям стайня рухнула на землю, прикриваючи вогнем Шилових коней, яких після випадку з Павлом ніхто не пробував рятувати. З верху Кузькової хати Валеріян бачив, як шарпався прив'язаний до ясел кінь, а потім упав, широко відкривши рота, з якого виходив голосний стогін і піна, змішана з кров'ю. Шило чув цей останній стогін свого коня. Він упав на землю і заплакав, ніби дитина. Люди вивели його з подвір'я.

Багато людей лишилися на Шиловому подвір'ї, намагаючись розкидати стіжок соломи, до якої долітали іскри. Інші прилучилися до тих, що працювали біля Кузькової хати. Черга з відрами розтягнулася ще далі. Потім з однієї стало дві. Відра з водою швидко подавалися на хату, а потім порожніми верталися назад до річки. За короткий час сотні відер води були вилиті на хату. Вода пройшла крізь стріху, стікаючи на стіни. А від ріки йшли по людських руках все нові і нові відра з водою. Шилова хата палала, ніби багаття. Скинута з даху солома кидала догори високим полум'ям, а вітер відривав від нього червоні клапті і розносив їх усюди. І як це завжди буває в часі пожежі, найменший вітер мав велику силу, повітря нагрівалося, рвалося догори і розкидало навколо горючу ватру. І доля села залежала тепер від того, чи зірветься більший вітер і в який бік він простягне свою страшну руку. З третмінням і зо страхом люди дивилися на пожежу, пильнуючи напрямку вітру. Але вітру, здавалося, ніби й не було. Чорний дим великими клубками здіймався над хатою і з могутньою силою рвався догори, простягаючи до неба червоні руки. І це продовжувалося лише хвилину. Потім дим повілі нахилився до ріки. Горюча ватра падала на воду і там гасла. Люди зітхнули.

І коли б вітер дув ввесь час в бік ріки, пожежа за короткий час згасла б, бо їй дорогу заступили дерева. Але нараз стовп диму захитався, рвонувся з більшою силою і впав на землю, розкидаючи навколо себе червоним попелом. Потім дим завернувся направо, простягнувся страшною тінню над рікою, закружляв над деревами і ніби хижак падає на свою здобич, він упав на Спиридонову хату. Рятунку не було. Село було віддане на долю вогню. Спиридонова хата стояла самотня і чекала своєї страшної долі. І коли вітер по-дув в її бік, солома на хаті зароїжилася, ніби її хотісь брав руками. І в цю саму хвилину клубки диму заслонили її від людей... Зривався більший вітер. Тепер не можна було розібрати, звідки він дме, але він роздував огонь, гонив клубки диму понад сад, а потім обертав їх просто на Кузькову хату, що стояла під липами.

Їдкий дим разом з попелом закрив мужчин, які з відрами сиділи на солом'янім даху.

— Води!... Скоріше подавайте відра! — кричав з диму Валеріян.

Відра швидше пішли по руках. Вода кількома струмками полилася на хату, але від гарячого по-диху вітру, солома в кількох місцях починала горіти. Мужчинам не вмоготу було працювати на-верху, бо чоботи їхні шкварилися на ногах, на плечах тліли сорочки... Працюючі з ніг до голови обливали себе водою. Це нічого не помагало. Далі на даху залишатися було неможливо. Люди побачили найбільшу небезпеку для села, кинулися до інших хат, скидаючи з дахів солому, щоб таким чином спинити дальшу пожежу. Але її тепер спинити було неможливо. Вітер дув просто на хати, а люди з відрами, з гаками, з вилами відступали все далі й далі перед своїм страшним ворогом.

Огонь знову шарпнувся з неймовірною силою додори, закрутівся над вербами і впав на недале-

кі солом'яні будинки. А народ відступав далі й далі, перестраний і безрадний. Так відступили аж до самої церкви, де пожежа наткнулася на широкого цвинтаря з високими деревами. Цвинтар був обведений старим підгнилим плотом, а за ним чорніла низенька хата вартового, де жила Лукерія, що завжди пекла для церкви проскурі. Тут же недалеко вартівні була й церква. Стара, обложена навколо почорнілими дошками, покрита зеленою місцями поржавілою бляхою. Народ жахнувся ще більше. Він побачив, що коли огонь впаде на вартівню, церква може спалати, ніби тріска. А тоді вся південна частина села, яке простягалося за цвинтарем, стало б здобиччю пожежі.

Валеріян, який виявив найбільше сміливості в боротьбі з вогнем, кинувся до дерев'яного пла-та, що стояв кругом цвинтаря, розкидаючи його по-під дерева. Люди, побачивши страшну небезпеку, робили те саме. Але несподівано в тому часі двері з церкви відчинилися і звідти вийшов у повному церковному облаченні Паїсій разом з отцем Василієм. Дяк ніс срібну чашу з святою водою і кропило. За ними кілька мужчин разом з церковним старостою й братчиками несли хоругви й ікони.

Зійшовши зо сходів, Паїсій вмочив кропило в воду, почав кропити перед собою, йдучи просто на вогонь. Сильним голосом він почав церковну пісню, яку підхопили всі братчики.

Люди скинули шапки й побожно почали хреститися. Кинули всю працю. Тепер за них мала заступитися якась надприродня сила, а тому їхня поміч була зайва, навіть богозневажлива. Паїсій відчув настрай юрби. На чолі своєї невеликої процесії він прийшов до самої пожежі і став ногою на тин, що лежав на землі. З подвоєною енергією він співав якогось тропаря, хрестячи палаючу стодолу. Люди окружили Паїсія з усіх боків, спі-

ваючи разом з братчиками. Інші побігли до церкви, повиносили звідти всі хоругви, ікони і стали тісною стіною перед огнем. Про іншу боротьбу з пожежею тепер ніхто й не думав.

Валеріян протиснувся крізь юрбу й підійшов до Паїсія:

— Батюшко, — сказав він, — треба розкидати вартівню, бо якщо вогонь перекинеться на ній, тоді згорить церква... А тоді для всього села не буде жодного рятунку.

— Ти бо есі покров наш. На Тя уповаем, — співав Паїсій, навіть не подивившись на Валеріяна. Він відчував за собою силу юрби й нога його навіть не здригнулася на поваленому плоті.

— Друзі! — крикнув Валеріян, — За мною!... Треба розкидати вартівню. Швидко! За мною!

Він миттю кинувся до вартівні, на якій хтось уже зірвав кілька сніпків. Але з православних ніхто не пішов за ним. Лише група штундистів побігли за ним, а також кількох підростків хлопців, яким дуже було втішно все валити, рвати й нищити. Вони кинулися на вартівню, рвучи її з усіх боків.

Православні не звертали на них уваги, але й не перешкоджали, стоячи до вартівні плечима.

Штундисти мовчки працювали. Після того, як віднесли раненого Павла, вони були сильно прибиті духом, відчуваючи ворожість всієї юрби, для якої вони щиро працювали. Їхня праця швидко йшла вперед. Дем'ян, в одній тільки сорочці, обливаючись потом, виважував тяжким ломом цілі стовпи. Воюю з грохотом падали на протилежний бік, а там інші руки відтягали їх туди, де ще не було вогню. Кіндрат стиха підбадьорував своїх одновірців. Вартівня розтоплювалася, ніби сніг, і незабаром з неї лишилася тільки купа грузу.

А пожежа не спинялася. І коли б вартівня вчасно не була розібана, вогонь перекинувся б на церкву. Спекота і їдкий дим змусили право-

славних з усією процесією поступитися назад. Вони поставали під церквою з іконами й хоругвами, ніби військо, яке боронить свою останню твердиню. Їхній спів поволі затихав. В чаши давно не лишилося ні крапельки води. Але Паїсій, підбадьоруючи юрбу, не переставав махати сухим кропилом. Фарба на церкві морщилася, покриваючись міхурями, ніби опечена шкіра. В кількох місяцях на стіні трісла й попадала наниз щикатурка.

— Батюшко, — шепнув Валеріян до отця Василія. — Розпорядіться, щоб принести драбини й обливати водою церкву. Дивіться, дерево сухе й церква може кожної хвилини загорітися.

Отець Василій подивився на куполи досвідченим зором сільського пастиря і похитав головою. Він побачив, що церква справді могла спалахнути вогнем, а зараз таки за церквою стояв його власний дім. Він підійшов до Паїсія й тりворжним голосом передав ѹому пораду Валеріяна.

— І ти зблазнився?! — крикнув Паїсій. — Бог є нашою охороною. Своєю десницєю Він серед полум'я врятує Свого храма.

Ризи його пожовкли від попелу, але він був непохитним в своєму думанні. Пославши дяка за водою, він знову кропив церковні стіни, намагаючись дістати якнайвище. Юрба побожно хрестилася й шептала молитви.

Пожежа, ніби витративши всю свою силу, почала пригасати. Перегорілі колоди падали, але не відчувалося від них такої спекоти, як перед тим. Біля церкви можна було спокійніше стояти. Здавалося, що й вітер не дув з такою силою, як раніш.

— Врятував! Врятував Господь Свій храм! — шепотіла юрба, хрестячись.

Паїсій переміг.

Але в одну мить сталося щось таке, чого люди не чекали. Вітер поволі міняв свій напрямок.

Сонце схилялося до заходу. Від ріки потягнуло прохолодою. За рікою підносилися дерева саду, кидаючи на воду довгі тіні. Вітер подув з більшою силою, але вже в інший бік. Він роздував пригаслі головні, кидаючи димом понад тією частиною села яке досі не було торкнуте вогнем. Юрба кинулася до своїх дворів. Але жодного рятунку тим дворам не було. Вітер дув якраз в той бік, розкидаючи вогонь.

Карпиха бігала з криком навколо своєї хати, тримаючись обома руками за голову. Карпій разом з кількома своїми сусідами виносили з хати подушки, ослони, посуд. Його хата, якщо пожежа дійде сюди, загориться перша.

— Галю! Де Галя?! — кричала Карпиха, бігаючи по подвір'ї.

Але Галі ніде не було. Вона зникла з юрби саме тоді, коли віднесли Павла.

— Почекай же, я тобі справлю! — не переставала голосити Карпиха. — Я знаю, де тебе шукати!...

Вона схватила до рук качалку й кинулася на вулицю, що йшла до Маковеївки. Щоб пригасити злість, їй треба було щось робити, кудись бігти, але вона й сама не знала куди. Але, пробігши кільканадцять кроків, Карпиха побачила процесію, що стояла на вулиці, співаючи. Вона ніби аж тепер опам'яталася. Затрималася недалеко юрби і замахала руками.

— Люди! Православні люди! Подивіться, що роблять оці дармоїди! Відстояли своє добро і ради тим, а все село може вигоріти і їм це й на думку не приходить.

Кілька жінок окружили Карпиху. А вона сміливо підійшла ближче до процесії й кинулася до отця Василія.

— Ви, батюшко, чого тут верещете? — кричала Карпиха. — Не байсь, якщо треба вам якогось подаяння, то ви перші. Але якщо треба ва-

шої помочі, то вас нема. Бачите, що село горить?! А ви отут співаете, боячись осмалити ризи!...

Вона зовсім забула, перед ким стоїть. Бігала то сюди, то туди, викрикуючи слова, яких вона ніколи не сказала б при порядних людях, коли б була при добрій пам'яті. Вона пригадала отцю Василію багато такого, за що він уже давно забувся. Йому соромно було перед людьми, а зокрема перед консисторським представником.

Але Паїсій затримав їго.

— Нічого не кажи, бо вона говорить правду. Турбуючись про Божий храм, не можна забувати про хати його прихожан. Не зневажай, тітко, не знаю, як тебе звати, — звернувся він до Карпихи.

— Не зауважили ми твоєго горя й туги.

Паїсій разом з невеликою процесією пішов вулицею туди, де була найбільша небезпека. Дим з попелом падав йому на голову, але він не звертав на це уваги. Юрба народу йшла за ним, шепочучи молитви. Паїсій в одній руці тримав хреста, в другій — кропило, махаючи ним на всі боки. Вітер кидав на нього димом, шарпав поли риз, але він ішов просто на пожежу, ніби на поєдинок зо своїм великим ворогом. І народ не доміркувався, що найбільшим Паїсієвим союзником у цій нерівній боротьбі була ріка й густий ліс, що тягнувся сивою горою на другому березі. Вітер знову міняв напрямок, впирається в ліс, а звідти гострою прохолодою падав на ріку. Вогонь почав пригасати. Процесія співала подячний псалом. Карпиха, відчуваючи свою провину, впала на коліна, цілуючи Паїсієву руку.

— Чудо! Чудо! — шепотіла юрба.

Усі хрестилися. Багато людей плакали, цілуючи священичі ризи.

Четверта частина села згоріла, але решта дворів були врятовані.

Вулицею покотилися клубки пилюки. Це приїхала з сусіднього села пожежна машина, запря-

жена двома худими кіньми, яких поганяв старий військовий інвалід.

— Люди, де поставити машину? — звернувся він до юрби.

Булицею покотився сміх.

— Спізнився, браток, спізнився! — казали чоловічі голоси. — Чому ж тебе не принесло трохи раніш? А тепер не треба ні тебе, ні твоєї машини. Ідь собі назад.

Юрба від того повеселішала. Валеріян з батьком ішли повільною ходою додому і довго ще чули за собою веселий сміх юрби.

XXV

Згоріло біля дванадцяти хат, і біля сімдесяти людей, разом жінок і дітей, лишилися без даху над головою. Вони змушені були тиснутися в хатах своїх родичів і знайомих. Але цим страшний цей день ще не скінчився. Зле насіння було посіяне і воно повинно було принести свій плід. Над селом лягло нове горе.

Паїсій відпустив всіх братчиків додому. Ікони й хоругви занесли назад до церкви. Він з'їв разом з ютцем Василієм спізнений обід і святкував свою перемогу. Він оволодів юрбою і відчував, що вона тепер повністю належить йому, він може робити з нею все, що він бажає. При тому не забувся і за єретиків, які оце кілька годин зуміли зблазнити православну ниву. Тепер якраз прийшла до гідна пора винищити це прокляте насіння.

— Оце, православні люди, рука Господня проявилася над вами, — казав він, проходячи між юрбою. — Бог Отець змилувався над вами тоді, коли ви простягнули до Нього в молитві свої руки. Але Він одночасно і покарав вас. А тепер покайтесь в своїх гріхах і наверніться до Господа, поки Він не відхилив від вас Свого обличчя й не побив вас у Своєму гніві.

Він заговорив про штундистів, докоряючи православним за те, що вони ім потурають. Він знову повторив ті самі обвинувачування, якими постійно кидав на них у церкві. Але тепер кожне його слово проти штундистів, викликало в людей

жах і непогамовану ненависть. Паїсій це відчув і пересипав свою мову найбільшими аргументами проти штундистів. Всі недокінчені думки з сьогоднішньої проповіді в церкві йому пригодилися тепер. Він підносив свій сильний голос, ніби пророк, то знову стишивав його, вживаючи різних навіть непристойних слів, які дуже впливали на розбурханий народ.

— Візьміть для прикладу самих себе, — провожував Паїсій, — якщо при вас хтось зневажатиме вашого батька — чи ви будете спокійно мовчати? Чи ви не обірвете на півслові мову злословлювача? А якщо ви не станете в обороні свого батька, а він потім довідається про це, то що він скаже? Похвалити вас? Думаете, що подякує вам? А Він, Отець наш небесний, все знає й бачить. І що ви думаете? Думаете, що Він не сумує і не гнівається, коли оці виродки зневажають Його, коли вони палять святі ікони, зневажають Його святого храма, толчуть ногами святого хреста, на якому Христос був розп'ятий? А ви все це бачите й потураєте отим клятим богохульникам.

— Ми за ними окаянними не стоїмо! Пощо вони нам? Ми раді й готові стати за Бога і за віру православну! — почулися з юрби голоси.

— Про це я й говорю, — дивився на людей Паїсій. — Опам'ятайтесь, поки не пізно. Божий палець сьогодні явно торкнувся вас. Ви — люди темні. Бог не хотів вас суворіше покарати, а те, що сталося, це з Його любови до вас. Але защо, питися? За те, що ви наважилися слухати еретика і то ще де? В самому Божому храмі! Коли б ви були його вгамували саме тоді, як він відкрив свої богозневажливі уста, пожежі напевно не було б. Ви на пору вийшли б з храму і вогонь погасили б перед тим, як він спалахнув. Зрозумійте промисел Божий і навчіться від нього!

Останні слова Паїсія були найсильнішим аргу-

ментом. Вони повністю переконали людей. Тепер їм все було ясно.

— Господи, та це ж справді так! — крикнув старий Шило.

— Оце воно справді так і є. Ах, ви, прокляті еретики! — гомоніла юрба.

Тепер не було жодного сумніву: штундисти були винуватцями пожежі.

— Люди добрі! — крикнув Панас. — Можливо, що це й вони самі підпалили село.

Це обвинувачення не мало найменшої підстави й логіки. Воно протирічило фактам, але юрба повірила йому.

— А певно, хто ж інший? — сказав філософ Кузька. — То ж усім відомо, що вони готові зробити православним найбільше зло.

— А хто був у селі? Хто бачив? — крикнув голосно Шило.

Дід Спиридон, який давно загубив рахунок своїх років, сам був удома, коли його хата почала горіти. Він казав, що дійсно бачив, як хтось вискочив крізь вікно з хати старого Шила й побіг до ріки. Але він не може пригадати, чи це було перед тим, як загорівся Шилів хлів, чи після того.

— Оце воно так і є! — крикнуло кілька голосів.

— Біжить і виє якимось страшним голосом; привидилося мені, ніби це був юродивий Авдюшка, — шепотів беззубими устами Спиридон.

— Який там Авдюшка! Це тобі, старому, таке тільки привидилося, — гуділа юрба, яка була переконана, що справжні винуватці в пожежі це — штундисти.

— Коли б це не їхня справа, то чому не загорів ні один штундиський двір, лише самі православні? — сказав голосно Савелій.

— Правда, правда! Це вони, нехристи, прокляті бусурмані.

Заувага Савелія була влучною, бо ж справді

так сталося, що всі штундистські хати були на тому боці села, куди вогонь не дійшов.

Юрба миттю запалилася. Хтось голосно закричав:

— Люди, ану ходім бити всіх штундарів!

І всі люди кинулися на цей крик, ніби на військову команду.

Найближчою була хата Кіндрата. Юрба відломила двері й рухнула до середини. Але в хаті нікого не було. В одну хвилину все, що знайшли в хаті, було побите, поломане, розсипане, порване. Юрба побігла до іншого штундистського двору. Там також не було нікого, крім маленьких дітей, які з страху поховалися на піч.

Штундисти тимчасом зібралися для молитви в Лук'янівій пасіці. Про це люди не здогадалися.

— Ага, поховалися! Знають, анатеми, свою провину! — кричала юрба, розпалюючись ще більшою ненавистю і пімстою.

В Книшах було шість штундистських дворів. Усіх їх зустріла однакова доля. І озлоблена юрба прагнула дальших жорстокостей.

— Хлопці, ходім бити Павла! — крикнув чийсь голос. — Це він усьому цьому винен. Г з розбитою головою він нікуди не втік.

— Ходім, ходім! Це все через нього і з нього треба починати, — кричала юрба.

Народ з киями і з вилами кинувся через поле в Маковеївку.

Паїсій залишив отця Василія в Книшах, на-казавши йому пильнувати, щоб народ в своїй люті не перейшов меж, а сам пішов за юрбою. Він був радій, що трапилася така чудова нагода провчити еретиків, але одночасно починав лякатися, щоб справа не пішла задалеко і щоб йому потім не довелося за це відповідати.

Павло лежав на лавці з перев'язаною головою. Біля нього, обличчям до вікна, сиділа заплакана Галя. Матері в кімнаті не було. Вона

заходила сюди, але знову йшла до своїх справ, навмисне лишаючи молодих на самоті.

Галя тримала Павлову руку і ніби на першій сповіді спокійно і широко розповідала йому про те, як до її душі прийшло якесь дивне об'явлення і все те, що вона чула в церкві від нього, відкрило її очі. Павло радісно посміхався, не довіряючи від раптового і несподіваного щастя тому, що він чує. Інколи він перебивав мову Галі, ставив свої питання, щоб повністю збагнути її душевний стан. Вона відповідала просто, широко і за кожним її словом Павло відчував, що їх зближує до себе якась сила, росте їхня тяга, він її в усьому розуміє.

— Так, так. Якраз таке саме було колись і зо мною, — повторював він.

Уляна тихо ввійшла до кімнати і почала накривати стола для вечері.

Павло чув, що він не голодний, але він поволі встав і сів до столу. Сьогоднішній вечір був найщасливіший в його житті і йому бажалося цю дорогу хвилину чимось пошанувати.

— Мамо, подайте нам вино, — сказав він.

Уляна кивнула головою. Вона зрозуміла сина. Вийняла з шафи прикритий дерев'яним кружечком дзбанок, відломила кусочек чорного хліба і поклала на дерев'яний тарілці перед Павлом. Потім пішла до другої кімнати й внесла звідти Євангелію. Павло взяв Євангелію в руки і почав читати. Але читати йому було важко і він передав книжку матері.

— Дочитайте до кінця, — сказав він.

Це була улюблена штундистами притча про загублену вівцю, в якій розповідається про радість на небі анголів, коли кається один грішник. Павло пильно слухав, не відриваючи від Галі очей.

Коли читання скінчилось, Павло сказав:

— Так, тепер власне й радіють анголи, а тому радіймо й ми на землі.

Йому важко було говорити далі, але його

очі, вигляд його обличчя доповняли недокінчені слова.

— Мамо, — сказав він знову, — прочитайте тепер про Тайну Вечерю.

Коли цілий розділ з Євангелії був прочитаний, Павло, не встаючи, розломив лежачий перед ним хліб на три частини й кожному дав по кусочку. Коли всі троє з'їли свій хліб, він налив до дерев'яної чашки вина, найперше подав матері, потім Галі, а потім випив сам.

Це було штундистське причастя. Своїм уділом в ньому Галя назавжди пов'язала себе з новою вірою, з новою церквою.

Павло не міг стримати себе від радісного схвильовання. Не зважаючи на сильний біль, він встав на ноги і голосно, від надмірного щастя і душевного піднесення сказав:

— Господи Боже, Вседержителю! Дякую Тобі, що Ти явно дав мені те, про що тайно просила душа моя. А тепер я прошу Тебе, пошли мені таку нагоду, дай таку можливість, щоб я міг послужити Тобі, а якщо треба, якщо така Твоя воля, щоб міг і постраждати за Твое ім'я.

Він пригадав останні Лукіянovi слова і тепер повністю вірив їм.

Уляна повторювала таку саму молитву про себе, благаючи Бога, що коли вже Господь дозволить їм постраждати за правду, то щоб Він покликав її першу. Вона так любила свого сина, що не була певна за себе, чи зможе вона прийняти страждання, не похитавшись у вірі.

Павло стояв в найбільшому духовному піднесенні, піdnіши догори обидві руки. І нараз, ніби прокинувся від забуття, поглянув на матір і на Галю:

— Чуєте? Якийсь шум, чийсь голоси?! — сказав дрижачим голосом.

Обидві жінки насторожили слух, але нічого не могли вловити.

— Це тобі таке привидилося. Прилязь на лавку, — заспокоювала мати.

— Ні, не привидилося, — казав Павло. — Я виразно чую людські кроки, чую їхні голоси, але вони ще десь далеко. От послухайте. Чуєте?

Стримавши віддих, обидві жінки знову слухали. В кімнаті було так тихо, що можна було чути перелітачу муху. Так минуло кілька хвилин.

Потім Галя сказала:

— І я щось чую.

До її вух долітали невиразні звуки, подібні до шороху комах в густій траві.

— Почекай, почекай! — крикнув Павло, показуючи на вікно рукою.

Він перехилився надвір, пильно наслуховуючи. І нараз тривожно крикнув:

— Галю, втікай! Швидко втікай, щоб вони тебе тут не застали. На нас іде велика біда.

— Що? Що таке? — закричали обидві жінки.

— До нас іде розлючена юрба, побачивши в вікнах світло. Я бачу, як вони показують руками на хату, говорять тяжкі і страшні слова, — казав Павло. Він чув юрбу, ніби вона була під самим його вікном.

— Галю, ради Бога, прошу тебе, втікай! — сильним голосом крикнув він.

Галя похитала головою й обличчя її покрилося смутком. Її думалося, що Павло хоче відіслати її тому, що все ще рахує її чужою.

— Де ти, там і я, — сказала вона тихо.

— Якщо так, то нехай буде з нами Божа воля! — промовив Павло.

Сили всі троє й прислуховувалися. Але тепер вже й прислуховуватися не треба було. Людські кроки й голоси вже було виразно чути. Вони наблизялися все ближче і ближче. Йдучи на розправу з штундистами, юрба намагалася підсилити себе криками й погрозами.

Вся вулиця була заповнена народом. Озлоб-

лені обличчя оберталися до Улянової хати. Затиснуті кулаки піднеслися дотори. Каміння з прокляттям полетіли в вікна.

Ворота, що вели на подвір'я, були вирвані разом з частиною тину. Юрба з криком рухнула в хату. Карпиха вбігла першою.

— Ах ти, паскудо, то ти тут? — закричала вона, побачивши Галю. Вона схопила її за коси, звалила на долівку й почала доптати по ній ногами, лаючись тяжкими словами.

Це врятувало дівчину. Побачивши родинну справу, юрба лишила Галю й окружила Павла. На столі лежала розгорнута Євангелія, яка найбільш озлобила юрбу.

— Чародій, чорнокнижник. Це ти всього того лиха накоїв. Забити його, нехриста! За це Господь гріхи простить на тому світі, — grimіла невгомонна юрба.

Кількох мужчин з піднесеними кулаками кинулися до Павла, який відступився в куток. Побачивши розлючену юрбу, він зблід, але не злякався і спокійно чекав своєї долі.

Уляна протиснулася крізь юрбу й заступила собою сина, стискаючи в руці грубого кия. Любов матері перемогла в ній всякі релігійні чуття.

— Геть назад! — крикнула вона таким голосом, якого навіть її син не відізнав.

— Ах ти, стара відьмо! — закричав Кузька, відпихаючи її набік.

Але раніше, ніж він опам'ятався, Уляна з усієї сили вдарила його кием по голові. Кузька із стогоном упав на долівку. Юрба тим разом розлотилася до останніх меж. В цю саму хвилину Уляну втиснули в другий кут хати, а Савелій вихватив з її рук кия. Уляну звалили на долівку й почали м'яти її ногами, розривати на куски. З її уст полилась кров. Якраз в ту пору до хати ввійшов Паїсій, який навмисне затримався даліше від юрби.

— Досить! То ж так можна й забити людину! — сказав він спокійно, відпихаючи від лежачої на долівці Уляни її мучителів.

— Це вона сама почала, стара відьма — оправдовувався Савелій. — Оце, дивіться, Кузьці геть голову розбила.

— Бабу можна трохи пошелепати, але пощобити до такої міри? — спокійно казав Паїсій.

За наказом Паїсія Уляну поклали на лавку. Вона важко дихала, не відкриваючи очей.

Тим часом кількох мужчин схопили Павла. Він спокійно віддався в їхні руки.

— Бий його, рви його, — кричали голоси.

— Тягни його надвір, щоб не опоганювати хати, — кричали інші. Але всі ті крики були покриті іншими голосами:

— В'язати його і в воду! Якщо випливе на верх, — значить чарівник, а якщо піде на дно, — тоді не чорнокнижник.

Паїсій підійшов до людей.

— Православні, не можна губити душі. Нехай він покається і все буде добре, — сказав він.

Але його ніхто не слухав. Кількох мужчин схопили Павла, зв'язали назад його руки і потягнули надвір.

Галя шарпнулася з рук матері. Вона намагалася крикнути, але голос її обірвався на півслові. Голова її закрутилася, в очах потемніло й вона упала біля Уляни, нічого не пам'ятаючи.

Хата опорожніла. Лишилася в ній тільки Явдоха, намагаючись привести дочку до пам'яตі. Юрба пішла до ріки. Паїсій насилу встигав за нею, перехиляючись з одного боку на другий. Коли він прийшов до річки, юрба вже витягнула Павла на поміст, де жінки завжди прали свою білизну. Павло стояв на краю дошки і люди готові були пхнути його до води, але Паїсій голосно закричав:

— Стійте! Прив'яжіть йому пояса під руки.

Савелій, який привик слухатися начальства, скинув з себе кафтана, а пояса подав в чиєсь руки. Павла пхнули до води й він почав тонути.

— Дивіться, нечиста сила! Тоне! Мабуть не встиг себе зачарувати, — ревла юрба.

— Тягни назад, — сказав Паїсій.

Савелій потягнув кінець пояса. Павла витягнули на дошки.

— Оце й охрестили штундара! — zo сміхом крикнув Панас.

— Чи ти відрікаєшся диявола і всіх його анголів? — спитався Паїсій так, ніби при правдивому хрещенні.

— Господи! — голосно проговорив Павло. — Прости їм, бо вони не знають, що роблять.

Павлова відповідь ще більше розлютила юрбу.

— Не слухається! Кидай його знову і тримай довше! — крикнуло кілька голосів.

Павла знову пхнули до води.

Коли його витягнули на поміст, Паїсій повторив те саме:

— Відрікаєшся диявола і всіх анголів його? А Павло знову сказав:

— Господи, прости їм...

— Кидай його ще! — крикнув уже тепер сам Паїсій.

Павла знову кинули в воду. Коли його витягли втретє, він насили міг вимовити слово.

Паїсій повторив своє питання.

— Господи..., — прошептав Павло.

Паїсій не дав йому докінчити.

— Будь ти проклятий, еретику, в цьому віці і в майбутньому! — сказав він з притиском.

І в тій самій хвилині люди побачили, що з гори хтось біжить. Це був Валеріян. Він зайдов провідати Павла і від Явдохи довідався про все, що сталося.

— Що ви робите?! — закричав Валеріян, бі-

жучи до помосту. — Бога не маєте в серці, чи що? А ви, батюшко, тут стоїте й підтримуєте оце беззаконня? І ти, Савелій, староста?

— Троєкратним хрещенням хотіли еретика по християнському звичаю від гріхів обмити. І в цьому немає нічого поганого, — сказав Паїсій.

— По вашому, по-попівському, можливо, це нічого, але згідно закону, за таку справу належиться Сибір, — сказав він до людей, зокрема до Савелія.

— На Сибір? — всміхнувся Паїсій. — Цьому богохульнику й богозневажнику святого храму дійсно прийдеться побувати в Сибіру, але не тим, які бажали врятувати його душу, повернувшись його назад на дорогу правдивої віри.

Підтримуючи руками рясу, Паїсій поволі пішов на дорогу.

Залишившись без Паїсія, Валеріян обернувся до людей.

— І де ваше сумління? — сказав він. — Дивіться, хлопець поранений, його малоощо не забило за те, що рятував від пожежі ваше добро, а ви чим йому за те віддячилися?

— А пожежа через кого постала? — вступився Савелій. — Це ж усе через нього.

— Та це ж вони, нехристи, самі підпалили, — крикнув Шило, наставивши до Павла кулака. — З тобою, проклятим чорнокнижником варто було б ще не так зробити.

— Ти вже старий чоловік, а плетеш такі нісенітниці, — обірвав його Валеріян.

Він підійшов до Павла і розв'язав йому руки.

— Іди з Богом і припильнуй матері. Потім я провідаю вас.

Павло пішов на дорогу, низько зігнувши зајурену голову.

Бути вдячним за звільнення, а можливо що й за врятування життя оцьому безбожникові, яким вінуважав Валеріяна, — це було найтяжчим його

випробуванням цього дня. Він не міг розплутати своїх думок, не міг збегнути такого разючого протиріччя.

— Тільки один Бог знає, чому все так сталося, — сказав він тихо сам до себе.

Валеріян не міг виконати своєї обітниці і провідати Павла. Від попечення, якого він зазнав у часі пожежі, а також від тяжкого хвилювання у нього піднеслася температура, яка на повних два дні поклала його до ліжка. Коли він потім прийшов до Павла, то застав там Кіндрата. Уляна мертвa лежала на лавці. Учора вона упокоїлася від побоїв, не прийшовши до пам'яті. Молитва її про те, щоб першою за сина прийняти мученичу смерть, була вислухана. Павла в хаті не було. За кілька годин до приходу Валеріяна, прибув соцький і забрав Павла до волосного управління, звідки його відвезли до тієї самої в'язниці, в якій колись сидів Лукіян. Його обвинувачували в прилюдній зневазі храму. Для його справи була покликана окрема комісія, на чомі якої став той самий Паїсій.

XXVI

Минуло два роки з половиною. Надворі стояв лютий сибирський листопад. Безустанку дув східний вітер, замітаючи Якутські степи сухим снігом. Йому не було жодних перешкод і він зо свистом стрибав по безконечних просторах. І як довго йому треба летіти, поки він наткнеться на яке-будь селище, на місто.

Ми зайшли дуже далеко. Небо тут суворе, природа бідна, а людина дуже жалюгідна й беспомічна. Холодне сонце перекотилося вже за південь, але його за сивими хмарами не видно. Де-не-де по сніжній рівнині стоять тонкі безлисті кущі й тужливо перешпітуються з вітром.

Грузнучи в снігу, насилу переступаючи з ноги на ногу, тягнуться дорогою валка арештантів. Люди померзли і втомилися. Грубі кафтани й порвані чеперки не дають потрібного тепла. Кайдани на ногах, хоч вони й високо підтягнуті, інколи зачіплюються за сніг і заважають ході.

В самому заді пленталася невелика група в'язнів, які були без кайданів. Але по всьому було видно, що вони вважалися небезпечними в'язнями, бо сторожа навколо них за кожним разом густішала, пильнуючи кожного з них. Це були політичні в'язні, які адміністративно переселювалися в Сибір.

Їх було небагато, всього п'ять душ: одна дівчина, яка виселювалася за розповсюдження

якихось брошур, і четверо мужчин, з яких один мав не більше п'ятнадцяти років. Він мав голубі очі, кругле обличчя, яке палало жаром на морозі. Його називали Іваном. Сам був жидовином, знайшли в нього нелегальну революційну літературу, і за те виселювали його в Сибір. Двоє інших політичних в'язнів — це були два мужчины середнього віку. Один відставний військовий старшина, другий — поміщик, який виселювався за те, що переховував своїх власних дітей, яких зустріла ще тяжча доля.

П'ятий, який був вибраний старостою групи, задумано йшов між своїми приятелями, а потім поспішив трохи вперед і змішався з колоною каторжан.

Це був наш давній знайомий Валеріян. Він також опинився поміж засланцями, а це сталося дуже легко і просто. Коли після подій, що сталися в Книшах і Маковеївці, Валеріян підняв справу про побиття Уляни, після чого вона й померла та про знущання над Павлом, то Паїсій відписав, що жодного знущання над Павлом не було, а Уляна померла звичайною смертю після бійки, яку вона сама почала. Але потім, побачивши, що Валеріян веде справу далі, Паїсій рішився піти на випробуваний ним легкий крок і унешкодити свого противника. Він написав на нього скаргу, обвинувачуючи його в розповсюджуванні між селянами революційних брошур. На підтвердження свого доносу Паїсій не дав жодних фактів, але вистачало самого доносу. У Валеріяна був переведений общук і, на нещастя, вдачний, — знайшли кілька нелегальних книжок, яких він не встиг сковати.

Його доля була вирішена. Діставши кінець нитки, жандармам не важко було поволі розмотати всього клубка. Валеріяна взяли до Петербургу і посадили до в'язниці, в якій він просидів біля двох років. В міжчасі вияснилися ще деякі справи, зокрема його зв'язки з раніш виселеними людь-

ми. І тільки завдяки старанням батька справа його обмежилася тільки висилкою на Сибір.

Тепер довгий шлях уже був пройдений і валка виселенців наближувалася до Юконска, маленького міста, де вони мали коротко затриматися.

Валеріян тримався байдоро. Але майже всі товариші його тяжкої подорожі були до безмежності виснажені й обезсилені.

Обтулюючись подертими свитками, каторжани плекталися нога за ногою, грузнуши в снігу. Колона розтягалася все більше і більше.

Поручник Миронов, начальник етапу, накінець стратив терпеливість. Він зійшов набік з дороги, щоб краще всіх бачити і крикнув:

— Ану, прибавити кроку! Підтягнись!

Поручник Миронов був людиною десь біля п'ятдесяти років. З-під шапки витискалося посивіле волосся, обличчя мало знаки відмороження.

— Потиснути ряди, ти воша в'язнична! — повторив він свою вимогу.

Поручник Миронов був першим майстром різних непристійних слів і виразів, які можна чути між каторжанами, і любив такими словами похвалитися перед новими підвладними. Але він стримував себе і лаявся словами більш-менш можливими. Він зінав, що в його валці є люди політичні. І хоча вони в'язні, але це люди з освітою і він мимоволі їх соромився. А окрім того з одним із них, з Валеріяном, він встиг за дорогу познайомитися і навіть подружити. Миронов був занедужав, а хвороба, розуміється, не брат: довелося схилитися перед своїм в'язнем. Валеріян поставив його на ноги. З того й почалося їхнє знайомство, яким Миронов дуже дорожив.

На голос свого конвоїра, валка каторжників прибавляла ходу, а потім, минувши його, знову плектала нога за ногою, вибиваючись з останніх сил.

Перед Мироновим проходили закутані в лахміття постаті. Йшли старі з довгими бородами, йшли молодші, мужчини, жінки, хлопці, дівчата. Проїхала підвода з багажем, лишивши за собою довгий слід.

Двох каторжан, опинившись напереді, прискорили ходу й трохи віддалилися від загальної валки. Миронова кинуло в лютъ.

— Я вам покажу, як віддалюватися від групи, — крикнув він, піdnіsshi kулака над головою русявого в'язня, якому не було більше тридцяти років. Але в ту саму хвилину він побачив свого приятеля-лікаря з політичних, який дивився на конвоїра своїм спокійним поглядом. Руки конвоїра опустилися. Він лише для форми штовхнув одного й другого в плече.

Але русявий в'язень, а також його приятель не виявили до Миронова жодного невдоволення. Вони змішалися з іншими в'язнями й пішли глибоким сніgom. По смуглому обличчі молодшого з них було видно, що він походив з теплих степів України. Він ніс на руках продовгастого тлумака всякого лахміття, в якому ворушилося й плакало дитя. За ним, насилу переставляючи від утоми ноги, йшла молода жінка, — мабуть його дружина.

— Дивись, яка красуня! — не відержал Миронов, відвртаючи набік голову.

— Жінка близче підійшла до свого чоловіка, ніби бажаючи заховатися за ним. Але конвоїр більше на них не дивився. Він кинув понад голови в'язнів лайкою, зменшив ходу й навмисне лишився ззаду біля політичних. Валеріян спокійно йшов своєю дорогою, не звертаючи уваги на Миронова.

Конвоїр кашельнув, щоб звернути на себе Валеріянову увагу. А потім, ніби до себе, ніби до Валеріана промовив:

— Що це за народ. Без лайки і без нагайки не змусиш його борщу їсти.

Валеріян посміхнувся, повернувшись до Миронова обличчя з маленькою борідкою й чорним волоссям, що стиричало з-під каторжанської шапки.

— А ви попробуйте з ними легше, — кинув Валеріян.

— І пробувати не варто, — відповів конвоїр.

— Це не люди, а худоба. Правда, — поспішив він поправити свої слова, — про всіх того казати не можна. Ви, політичні, — люди з освітою, але це...

— Ну, а ті, яких ви малощо не побили, по вашому також худоба? — спитався Валеріян, показуючи головою на в'язнів, що йшли за підводою.

— Оті штундари? Ну, ті то ще отак собі, народ спокійний. Я тільки не можу збегнути, зашо іх сюди женуть. Але іх і тут ніхто не чіпає.

— Ніхто? — подивився Валеріян на конвоїра.

— А ви ж самі перед хвилиною піднесли на них руку...

— А що ж ви думаете? Вони лишилися від валки більше сто сажнів, а я маю тому потурати?

— А ви думаете, що вони навмисне це зробили? Ви ж подивітесь, жінка насилу йде. Вона може впасти від утоми, а ви краще зробили б, коли б, замість лайки, дали їй підводу.

— Та що ви таке говорите? — здивувався конвоїр. — Бричку її ще дати, чи що? Де ж би я міг взяти для всіх них підвід?...

Трьох в'язнів, що йшли за підводою, були Павло з Галею і Степан іконоборець. Степан ви-селювався на каторгу, а кара для Павла обмежувалася поселенням в Сибірі. Вони зустрілися з Валеріяном в московській пересильній в'язниці, куди Валеріяна перевезли з Петербурга, а іх з України. Конвоїр і Валеріян деякий час йшли мовчкі.

— А коли буде етап? — спитався Валеріян.

— Я також доволі втомився тією дорогою.

— Уже скоро, — потішав його Миронов. —

Може ще за годину. Ей, ви, не відставайте, підтягніться! — загорланив він знову.

Він прибавив кроку, щоб здогнати передні ряди, ввесь час лаючись тяжкими словами. Незабаром штундисти почули його лайлівий голос біля себе і Галя, злякавшись, кинулася до Павла.

— Не бійся! — сказав спокійно Павло, притримаючи її за руку.

Миронов зауважив це й моргнув вусами. Це був знак, що він сердитий і на комусь мусить вилити свій гнів. Але він, замість лайки, сказав:

— Ей ти, бабо, що, пристала на задні ноги? Якщо бажаєш, іди на підводу.

Павло з Галею подивилися на конвоїра, не знаючи, чи він сміється над ними, чи правду каже.

Це вагання розлютило Миронова.

— Ах ти, відьмо київська, — скіпів він, — то ти ще будеш норовитися? Що, я маю відповідати за тебе, коли сконаеш дорогою, га? Ану на підводу, якщо тобі наказується. А ти, юлопе, стій! Що, не чуєш, коли до тебе говориться? — крикнув він до погонича.

Підвода затрималася край дороги. Павло помог Галі вилізти наверх.

— Дай мені дитину, — сказала Галя.

— Не треба, я сам понесу. Я не втомлений, — відповів Павло.

— Краще дай мені, юому тут буде ліпше. А тримати мені не важко.

Павло подав їй дитину, а сам побіг на своє місце в передніх рядах. Підвода знову рушила, наздоганяючи валку. Дорога перейшла через горбок і простягнулася долиною поміж густими кущами. Вітер стих. Небо потемніло і не відомо, чи це було від густіших хмар, чи від того, що наблизився вечір. Надворі потемніло.

Підвода гойдалася то в один бік, то в другий і Галя відчувала, що її на м'яких тлумаках дуже добре. Дитя також було вдоволене своїм поло-

женням, перестало плакати й швидко заснуло. Галя прикрила його теплою хусткою й вигідніше положила на руку голівку. Дитя відкрило очі. Всміхнулося беззубим ротиком й поворушило рукою, намагаючись скинути з себе лахміття. А підвода гойдалася, заколищуючи його до сну. Зігнувшись над дитям, Галя тісніше притулила його до грудей і поцілуvala в рум'яне личко. Це був найбільший її скарб, джерело її щастя, її страждань. Сьогодні вранці дитя було нездорове, плакало, марудило, але тепер спокійно лежало на руках матері, яка горнула його до себе.

Кущі скінчилися, ніби хтось обтяв їх ножем. Дорога знову простягнулася полем, якому не було видно ні кінця, ні краю. Валка мимоволі почала розтягатися все більш і більш. Передні ряди зменшували кроки, від них відставали задні.

— Підтягніться, ви дрантя безноге! — лаявся Миронов, підганяючи кого прокльонами, а кого палицею.

Але ось з горбка каторжани побачили засипаного снігом якогось будинка, що з усіх боків був обнесений високою огорожею. Здалека будинок здавався дуже малий і нікому не вірилося, що в ньому зможе приміститися стільки народу. Але це був перший етап, для цього він був тут і побудований, щоб каторжани могли перепочити. Валка підбадьорилася. Втоті ніби й не було. Люди, а також коні прибавили кроку. До будинку лишилося не більше двадцяти хвилин ходи. Вітер затих, небо потемніло, а коні нараз почали неспокійно кивати головами. Далеко на сході з'явилася клубки білих хмар. Миронов, а також старі і бувалі каторжани, яких у колоні було дуже багато, ввесь час дивилися туди. Хмари з кожною хвилиною росли, приймали якісь інші форми і було видно, що вони пливуть все ближче і ближче. В повітрі ніби щось тяжіло. З обох боків дороги далеко на полі хтось брав клапті снігу й ки-

дав ними догори. Зривався вітер і десь далеко ніби щось шуміло.

— Бурун, бурун! — почулися крики. І, не чекаючи якогось наказу, вся валка кинулася вперед, де перед хвилиною видно було будинка. А буря налетіла з усіх боків, рвучи сніг, збиваючи з ніг в'язнів. Павло кинувся до підводи, але юрба звалила його з ніг і він нічого не бачив перед собою. Коли потім зірвався й протер очі, то бачив тільки невиразну чорну юрбу, що з голосінням бігла перед себе.

— Галю! Галю! — кричав голосно Павло, але відповідю йому був пронизливий свист вітру.

Гая його не чула. Вона була напереді валки, бо коні з усієї сили рвалися вперед. Зігнувшись над дитям, вона тулила його в лахміття, майже нічого не пам'ятаючи.

— Галю! Галю! — змагався з вітром Павло. Йому привидилося, що Гая злізла з підводи і оце десь блудить снігом, шукаючи дороги. Він рвонувся перед себе й потонув у темній бурі. Але вмить йому загородили дорогу п'ятеро мужчин, що йшли просто на нього, тримаючись за руки. Це була група політичних в'язнів, а між ними й Валеріян. Він зауважив, що штундист побіг не в той бік, а тому пішов зо своїми друзями йому на поміч.

— Ви куди? — гукнув він до Павла. — Ідіть назад, бо вас в одну хвилину засипле снігом.

Валеріян взяв його за руку й поставив до гурту.

— Ходім швидше. В ряді не зійдем з дороги. Ану, Іване, приспіши кроку! — командував Валеріян.

— А мені що, — казав наймолодший політичний в'язень, — я не втомлений.

Він зібрав останні сили й пішов так швидко, що інші насили поспішали за ним. В густій сніж-

ній завії малошо не вдарилися головами до дерев'яної огорожі біля будинку, до якого бігли.

— Брама наліво!... Тримайтесь огорожі! — щосили кричав Валеріян охриплим голосом.

Ввійшовши на подвір'я, вони побачили там гурт людей. Це були каторжани, охоронники, погоничі, що збилися в одну юрбу, радіючи, що вчасно прибігли до воріт. Миронов намагався перевірити, чи всі його піддані тут, але через густу темряву цього не можна було зробити.

— Усі тут, усі! — кричали в'язні. — Не біся, бурун це не рідний брат. Кожного зажене сюди.

Миронов перерахував тільки політичних, які трималися разом. Вони всі були тут. Він розпорядився, щоб усі заходили до будинку, а поки бурун не втихне, не гасити в вікнах світла. Вартовим був даний наказ прислуховуватися, чи не чути з поля чийого-будь голосу.

В'язні черною лавою рвонулися до будинку, щоб захопити місце на нарах, або хоча під нарами. Павло знайшов у темряві Галю з дитиною на руках. Але тішитися зо свого рятунку не було коли. Треба було пхатися разом з юрбою і шукати й собі місця. І коли вони протиснулися за двері, простора кімнати була повна народу. З великим зусиллям Павло із Степаном захопили для Гали місце на нарах в темному розі. Самим ім треба було лягати або на брудній холодній долівці або сидіти на нарах, притуливши до стіни.

XXVII

Вартовий приніс парашу. Він обвів своїм досвідченим поглядом простору зали, переконався, що все тут в найкращому стані, вийшов на коридор, голосно зачинивши за собою двері. Всі в'язні були віддані своїй долі аж до ранку. Вони негайно розляглися по нарах, під нарами, по всіх кутах і незабаром з усіх кінців зали почулися на всі тони хропіння. Інші посідали навколо невеликої нафтової лямпи, зашивали свої лахміття. Біля дверей, в глибокому темному розі за нарами, схилившись над простеленим мішком, сиділа група каторжан, які грали в карти. Звідти долітали притишенні голоси, яких не можна було розібрати.

Галя прилягла на нарах, а Павло примостився біля її ніг під самою стіною. Степан знайшов вільне місце трохи далі. Долівка була така брудна, що на ній не можна було знайти найменшого сухого місця.

— А з Лук'янком не все гаразд, — сказала Галя сумним стищеним голосом. — Удень був такий веселій, що любо було глянути, а тепер знову посумнів, став якийсь неспокійний.

— Це тому, що прийшли з чистого повітря, — сказав Павло, зітхнувши. — Тут духота, повітря збитє, тяжке. Не турбуйся, Бог дасть і все минеться.

Дитині справді нічим було дихати в переповненій народом зали. Він був невдоволений таким своїм положенням і готовий кожної хвилини зайтися голосним плачем. Але втомившись після

довгої дороги, він поволі закривав очі й тихо заснув.

— Дивись, — казав Павло, — він спить, а після того все буде добре.

Галя заспокоювалася. Поклала дитя під свою стіною, а сама також прилягла біля нього, намагаючись як можна менше забрати місця. Заплюшила очі, але заснути не могла. Дитя за кожним разом пробуджувалося, скидало з себе близьку, якою Галя його накрила і плакало. Галі бажалося взяти його на руки, походити по кімнаті і заколихати, але вона знала, що коли на хвилину встане, то згубить своє місце. Тому взяла дитя на коліна і гойдала його, звісивши наниз ноги. Дитя заспокоювалося. Галя півголосом співала йому знайому українську пісню.

— Будеш співак, як і твій батько, — любовно промовила вона, схилившись над дитиною.

Потім обережно поклала дитя на його місце під стіною, схилилася біля нього й собі задрімала. Але дитя знову пробудилося й голосно заплакало. Галя взяла його на руки, гойдала на своїх коліннях так довго, поки воно знову не заснуло міцним сном. А собі підклала під голову якогось тлумака, схилилася біля сина. І вмить заснула таким твердим сном, що й нічого не пам'ятала.

Як довго Галя спала тієї страшної ночі, вона не знала. Тяжка свідомість страшної дійсності ні на одну хвилину її не кидала. Вона пам'ятала, що оце вона в Сибірі, що її виселяють в далекий, холодний, пустинний край. Але чому ж вона опинилася в копальнях вугілля? То ж Павла присудили на вільне поселення, а не до копалень. А вона ж зовсім не була суджена, лише сама добровільно погодилася поїхати з ним. І чому ж її пригнали до копалень?... Ну, але на все нехай буде воля Божа. Все треба перетерпіти. А гріх буде не її, а тим, що її, безпомічну жінку, сюди послали та ще й з дитиною. Вона в каторжанському халаті,

з киркою в руці і щось копає. В копальні було багато народу. Всі вони в таких самих халатах, як вона, всі копають кирками вугілля. Жінок вона не бачила, лише самі мужчини, але Павла між ними немає. Це Паїсій подбав про те, щоб вони не працювали разом. Біля неї стояла тачка, в якій вона поклала свого Лукіянка. Збоку, щоб не розбудити дитини, вона обережно клала руду. Лукіянко був замотаний чистими пеленками, а в копальні було темно і сиро. Далеко в розі блистало бліде світло, а навколо нього стояла густа темрява. Звідти було чути чиєсь голоси, якийсь невиразний шептіт.

Нараз з тієї темряви вийшла людська постать, йдучи просто до неї. Хоча вона не бачила тієї постаті, бо була обернена до неї плечима, але вона відчувала, що незнайома людина все більше й більше підходить до неї. Невимовний жах огорнув її. Вона хотіла кинути від себе кирку, скочити в протилежний бік і бігти-бігти перед себе, шукаючи якогось захисту. Але вона не могла ворухнутися з місця, а стала біля тачки, колупаючи руду. Людська постать була вже за її плечима і Гая почула її грізний голос:

— То ти оце так копаєш, відьмо київська?!

Гая з жахом оглянулася, пізнавши голос Миронова. Він був такий страшний, що вона мимоволі закрила очі. А Миронов крикнув з усієї сили:

— Хлопці, ану покажіть їй, як треба копати.

Всі мужчини миттю кинули працю, прибігли до неї з кирками й лопатами, схопили її й кинули до ями, яку вона щойно викопала.

— А щоб її самій не було сумно, киньте туди її щеня, — крикнув Миронов страшним голосом. Вона побачила, що хтось кинув на неї тумака, в якому було обмотане в лахміття її дитя. З усіх боків до ями полетіли брили каміння, пісок. Темною копальненою котився голосний сміх і крик.

Обох їх з дитям закопували живцем до ями. Тяжка земля тиснула її груди. Вона душилася, не маючи повітря.

— Господи, прийми мою душу! — закричала вона і пробудилася. Але відразу не могла прийти до рівноваги. Йі ввіджалося, що вона ще спить і що той страшний сон продовжується й далі. В залі стояла темрява, з якої долітали тяжкі крики. Один з картярів щось провинився і тепер кількох недавніх друзів душили його на долівці між нарами. Староста скочив між них з кием.

— Ах ви, окаянні катожані! — кричав він. — Через вас може бути біда для всієї групи. Тож так легко можна докінчiti людину, а тоді хто за це відповідатиме? — і він розкидав якісь тумаки на всі боки.

Він вирвав з їхніх рук окривавленого картяра і пхнув у кут за свої нари.

— Іди, проспіся ти, башка нерозумна, а потім я з вами розберуся, — стогнав від люті староста.

Картярі сіли на свої місця і почали наново роздавати карти.

Гая сиділа на лавці, намагаючись прийти до рівноваги після тяжкого сну. Біля неї плакало дитя, махаючи тоненькими рученятами.

Вона взяла його на руки, але дитя не переставало плакати. Все його тіло було ніби вогонь.

— Що з тобою, дитино? — говорила вона сама до себе, витираючи заплакані очі. Але дитя корчилося, ніби боронилося від когось руками й плакало якимось тяжким придущеним голосом.

Гая обернулася до лямпи. Бліде світло впalo на голову дитини. Обличчя його було синє, очі потемніли і воно тяжко дихало, ніби викинута з води риба.

— Павле! Поможи! — закричала Гая.

Павло схопився на ноги, звалившись з просоння на чиєсь плечі.

— Поглянь, він умирає, — скрикнула Галя і сама злякалася своїх слів.

— Господь з тобою, Галю, — заспокоював її Павло.

— Але ж ні, подивися. Він умирає... Бідна ти моя дитино, — зайшлася вона плачем.

Галя знову почала гойдати дитя на своїх колінях, намагалася його чимось потішити, розвеселити, але це нічого не помагало. Дитя тяжко дихало, пробувало плакати, але не могло. Відкривало уста й ловило повітря. Павло побачив, що дитя не має чим духати й душиться. А Галя голосно крикнула:

— До лікаря!

— Де ж його тут взяти? — подивився Павло.

— Як то де? А Валеріян Миколаєвич? Хіба ж він не вилікував недужого конвоїра? Чому ж нам не піти до нього? — і Галя невдоволено поглянула на Павла, думаючи, що він не бажає звернутися до Валеріана через колишні свої суперечки.

Не діждавшись відповіді, вона кинулася до дверей, спотикаючись між сплячими каторжанами. Клямка була зачинена, але вона шарпала її руками, а потім почала з усієї сили ногами бити в двері.

Першими спохватилися картярі. Вони похвали карти й перелякано глянули на двері. Побачивши там жінку, накинулися на неї з лайкою. Але Галя не звертала на це жодної уваги, продовжуючи стукати у двері.

— Чи ти перестанеш, клята бабо? — звівся на своїх нарах староста. — Дивись, збудила ввесь етап. Перестань, а то я тебе зараз...

Він пішов поміж нарами до дверей, піdnісши догори затиснутого кулака. Але Павло заступив йому дорогу, готовий прийняти його удар. Степан також пробудився і, протираючи заспані очі, йшов до дверей поміж сплячих в'язнів. В тому самому часі двері відчинилися і на порозі став

конвоїр. Картярі вмить попадали, хто де міг, вдаючи, що сплять.

— Що тут за шум? — крикнув поручник, переступаючи порога. Ale повітря в залі було таке тяжке й незносне, що він відразу відступив назад, тримаючи двері відкритими.

— Добродію! — закричала Галя, переступивши одною ногою порога, щоб не дати конвоїру так швидко зачинити дверей. — Мое дитя вмирає. Прошу помогти.

— Ну то при чому тут я? Пощо ти мене турбуєш, — змірив її суворим поглядом поручник.

— Добродію, — плакала Галя, — дозвольте покликати лікаря. Того, що був з нами в дорозі. Це нашого пана син, він завжди був зичливий до нас. Поможіть! Це перше мое дитя й одиноче...

Двері ввесь час були відчинені. Свіже холодне повітря проходило між нарами, витискаючи звідти тяжкий сморід. Ale в'язні більше боялися холоду, ніж тяжкого повітря, щільно накриваючись своїм лахміттям.

— Ей ти, закрий двері! Що ти хочеш нас тут поморозити, га? — почувся з-поміж нар сильний голос.

— Закривай, закривай! Досить там з офіцерами бари розводити! — почувся інший голос.

Галя, з дитиною на руках, переступила через поріг, прихиливши за собою двері. Вона обгорнула хустиною дитя, щоб воно не простудилося. Сама вона не лякалася ні холоду, ні простуди.

— Пусти його сюди, добродію, — просила вона. — Він з наших сіл. Син нашого поміщика. Він нас знає і завжди був добрий до нас. Пусти! До смерті не забуду твого добра, Бога буду молити за тебе.

— Не можна! — відповів Миронов, насупившись. — Узвітра, коли прийдемо до міста, тоді підеш до лікарні. А дорогою в'язнів лікувати не дозволяється. Такий закон.

— А хіба ж є такий закон на світі, щоб мати дивилася, як у неї на руках вмирає її дитина?

Конвой ще більше насупився. Йому стало жаль жінки, а також хотілося і Валеріанові зробити якусь приємність. Він знов, що Валеріян буде радий помогти своїм людям.

— Почекай, — сказав він.

За Валеріаном послали післанця.

— Ти іди до камери. Чого стоїш на морозі? — сказав конвой до Галі, коли вони лишилися вдвох.

— Нічого, я побуду тут. Дитині тут ніби легше, — відповіла вона.

І справді, коли за чверть години прийшов Валеріян, дитя повеселішало.

— Дитя здорове, — казав Валеріян. — Але це напевно сталося з ним через тяжке повітря в камері. Чи таке саме бувало з ним раніше?

— Майже щоночі він марудить, плаче, але такого, як цієї ночі, з ним ще ніколи не було.

— Це вже остання ніч, — потішав її Валеріян.

— Узвітра вже будемо в місті.

— А як же я з ним перебуду цю ніч? Може б'йому дати якого порошку?

— Нічого йому не треба, — казав Валеріян. Він відвів Миронова набік і щось говорив йому півголосом.

— Вибач, чоловіче, — голосно запротестував конвой. — За це ви можете легко віддати мене під суд. Вона іде з уголовним в'язнем, а переводити таких в інші камери сурово забороняється. Ей, молодице, ступай досередини! Досить вже тут торчати. Хотіла лікаря, то й маеш. Іди і зачиняй двері.

Він сам відкрив двері і взяв Галю за плече. З середини дихнуло таким тяжким повітрям, що Галя поступилася назад. Побувши на свіжому повітрі, їй здавалося, що її кидають в якусь глибоку яму.

— Не піду! — закричала вона, вперши в одвірки. — Я тут простою всю ніч.

— Що ти верзеш! — розлютився на неї конвой. — Іди геть...

Він пхнув її до камери й зачинив двері. До неї підійшов Павло.

— Ну що? — спитався він.

Спочатку Галя не могла промовити слова. Голова її закрутилася й вона малошо не впала біля дверей. Але пригадала дитя й підбадьорилася, зібравши всю силу. Що ж станеться з ним без її опіки? — подумала вона.

— Лікар каже, що здорове, лише б перебути оцю ніч, — подивилася вона на Павла.

— Ну, і слава Богу, — сказав Павло.

Він потішив Галю, а потім знову сів на своє місце під стіною, поклавши на коліна голову.

Галя вже не могла задрімати. Всі її думки були тільки біля дитини. Вона заснуло на свіжому повітрі і досі не пробудилося. Галя тримала його на своїх руках і чекала, щоб якнайскоріш минула ця остання найстрашніша ніч і щоб їх знову випустили з цієї ями на Божий світ.

Галя поволі призначувалася до тяжкого повітря в камері. Вона не відчувала того тяжкого смороду, але відчувала сильний біль голови. Також відчувала якийсь тягар в усьому тілі, а також холод, що від часу-до-часу пронизував її за плечима. Вона не могла зрозуміти, чи це тяжка дрімота, чи це перевтома, чи початок недуги. Направо біля неї лежала тітка Єлісавета, яку прозвивали ІЦукою. Вона відкрила очі й обернулася до Галі.

— Ну що, голубко, не спиш? — спиталася.

Щука була присуджена на п'ятнадцять літ катоги за подвійне вбивство і була найвеселішою жінкою між в'язнями.

— Побиваєшся над дитям, — продовжувала Єлісавета, і, спервшись на лікоть, подивилася на дитя, що лежало біля матері.

— Тяжко з дітьми в такій дорозі, — зауважила вона співчутливо. — Що їх умирає тут, то не доведи Господи. Не ти перша, не ти остання.

— Що ви, тітко? — подивилася на неї Галя.
— Гріх таке казати.

— Що ж, я нічого не кажу, — знову Єлісавета. — Нехай йому Бог дає здоров'я. Смерти йому я не бажаю, але якщо дитя вмирає, то чому того не сказати?

Вона обернулася до Галі плечима й лежала, намагаючись заснути.

Нафтувська лямпа кинула догори клубок диму й здавалося, що ось-ось мала згаснути. В цю хвилину дитя тяжко застогнало, ніби пробуючи кашельнути. Галя кинулася до нього, склонивши на руки. Дитя відкрило очі, жалібно запищало і знову заплющило очі, важко дишучи. Серце матері задрижало. Вона нагнулася над дитям і з найбільшою увагою пильнувала кожного його руху.

— Господи, пошли найскоріш ранок! — молилася вона.

Але до ранку було ще далеко. Загратоване вікно дивилося на неї страшною чорною ямою. Маленька нафтувська лямпа, що блимала в куті, здавалося, що останками своїх сил боролася з тяжкою темрявою навколо себе. Бліде її світло падало на брудні стіни, на такі самі брудні людські тіла, що спали по нарах під своїм лахміттям.

В протилежному розі гра в карти ще продовжувалася. Але тепер там граво тільки двох картярів. Інші розійшлися спати, примостившись там, де було місце. Галя бачила перед собою зігнуті плечі найбільш завзятого картяра, який вже програв усі проші, програв в'язничне убрання, за яке йому прийдеться отримати заслужену нову кару. Але він не вгамовувався, а бажав грati ще.

— Ні, баста! — сказав його приятель, кинувши карти до відра, на якому вони ввесь час грали. Він простягнувся під стіною, голосно позі-

хаючи. Був малого росту, грубий, з рижим волоссям на голові.

— Ще раз, — сказали похилені плечі. — Останній раз.

— Тих останніх разів було вже дуже багато, — відповів рижий. — Досить!

— Кажу тобі, дияволе, що останній раз! — домагався той.

— Не хочу. Розуміш? Пора спати.

— Ах ти, проклятий злодію! Обіграв мене, а тепер спати!... — кричали зігнуті плечі.

Обличчя рижого почервоніло, налилось кров'ю. Він зігнувся під нари і вмить в його руках близинув ніж, якого він проніс сюди через багато обшуків.

Галя миттю скопила дитя на руки. При тому вона подумала, що коли картярі почнуть битися, то прийде вартовий, відчинить двері, а тоді чисте й холодне повітря влетить до середини.

Але так не сталося. Зігнуті пletei випросталися, волосся на голові картяра наїждає і він ступив крок до рижого. Схопив його одною рукою за сорочку і з усієї сили пхнув у кут. Ніж випав йому з рук.

— Отуди тебе! Ти тільки посмій простягнути руку, то костей не позбираєш!

— Відчепися ти, свиняче вухо, — відгризається рижий, пробуючи встати.

Він узяв ножа, сховав за халяву й обмежився лише тяжкою лайкою. Незабаром все стихло. Було чути лише хропіння в'язнів і голос страшної бурі за вікном.

Темрява гусла з кожною хвилиною. Лямпа насили блимала, не маючи снаги спалахнути. Все навколо спало. Не спала тільки Галя. Рахуючи довгі хвилини, вона тримала на руках дитя, не відриваючи від нього очей. Їй ввидждалося, що дитя вмирає і вона бажала бігти до дверей, просити помочі, благати рятунку. То знову ввидждалося їй,

що дитя спить і вона боялася ворухнутися, щоб не розбудити його.

Уміть хлопчик застогнав, замахав рученятами й голосно крикнув. Єлісавета пробудилася, піднесла голову й поглянула на дитину.

— Воно вмирає, — сказала вона байдуже.

— Неправда! Того не може бути. Гріх вам таке говорити, — боронилася Гая.

Дитя дрогнуло всім своїм тілом, ніби через нього пройшла електрична сила. Потім воно простягнулося і так лежало, не ворухнувшись.

— Йому вже краще, — сказала Гая.

Лампа, кліпнула останками сил і згасла, на повнивші всю камеру задушливим смородом. Навколо лягla густа темрява. Дитя спокійно лежало на руках матері, не ворухнувшись. Життя його, ніби ця лампа, щойно запалилося, ще не розгорілося повним світлом і передчасно згасло...

— Оце йому й легше, — казала Гая, обтулюючи голівку дитини. Вона притулила уста до обличчя дитини. Обличиччя це було холодне, ніби лід.

У темній камері розлігся страшний крик. В'язні позривалися на ноги.

— Що таке? Кого забили? — було чути в темряві перелякані голоси.

— Забили мою дитину! — кричала нащаслива мати.

Уранці бурун затих. Між в'язнями бракувало чотирьох людей, які, відбившись від гурту, загинули десь у полі в часі бурі. Але тому, що це були звичайні каторжани, Миронов не дуже тим переймався. Їх навіть ніхто не шукав. Миронов викреслив їхні імена зо свого списка й залишив етапному начальнику весною знайти їхні тіла й повідомити про це Якутське В'язничне Управління. Валка в'язнів рушила далі.

У Галі піднеслася температура і вона не могла йти. Валеріян насили випросив у Мироно-

ва підводу на цю останню путь до міста. Разом з Павлом вони обтулили її чим тільки могли і так прибули до міста Якутська. Вони надіялися, що тут зможуть бути до весни, а може лишатися і на постійне життя. В Павлових і Валеріянових документах виразно було зазначено, що вони виселюються в східну Сибір під розпорядження тамошньої влади. Тому вони й думали, що їх залишать в самому Якутську. Але всіх їх тут чекала нова несподіванка, тяжкий удар. В місцевому В'язничному Управліні вже лежали документи з Петербургу, читання яких викликало нові слізози й зітхання. Майже половину прибулої валки треба було перевезти на жахливий острів Сахалін, який щойно недавно був обернений в тяжку каторжну колонію.

Відразу було видно, що розділення валки зроблене навмання, без найменшого пляну й системи. Раніш посылали на Сахалін тільки політичних, а всі інші переселенці лишалися в Сибірі. Тепер половину нової валки призначили для дальнього етапу.

Степан залишився в Якутську. А щодо Павла, то він був між призначеними на Сахалін. Це було для нього найтяжче випробування, бо Гая конче треба було лишити в міській лікарні. Валеріян сказав, що коли б їй і дозволити йти з Павлом, вона не відергить дальшої дороги. Він також потішив Павла тим, що між якутськими пересильними він має багато своїх друзів, які обіцяли не лишити хворої напризволяще.

І щойно за півроку Гая здоровово прибула до нього на Сахалін з черговою валкою каторжан.

— Оце воно і є, — сказав Павло, вислухавши рішення Якутського В'язничного Управління, — те, про що сказав колись Лукіян, що гострий

меч перейде крізь моє серце і я зложу свої кости
в крайній холоду, голоду і смертельної туги.

Тепер вони з Валеріяном стали найближчими
приятелями і колишнього упередження й недовір'я в душі молодого штундиста не лишилося
ні сліду.

УКРАЇНСЬКЕ ЄВАНГЕЛЬСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО “ДОРОГА
ПРАВДИ” ДОСІ ВИДАЛО ТАКІ КНИЖКИ:

М. Подворняк: “На шляху життя”, ч. II, збірка християнських віршів і оповідань.

В. Остапчук: “Проміння”, збірка християнських поезій різних авторів.

З. Бичинський: “Іван Гус”, його життя, праця і мученича смерть.

Ів. Барчук: “Іконопочитання”, глибока догматична праця про почитання ікон в християнстві.

І. Лазарев: “Елісей Сукач”. З історії духовного пробудження в Україні. Переклад з російської мови.

А. Дубовий: “На батьківщині і на чужині”. З життя перших українських пionерів у Норт Дакоті.

І. Барчук і М. Подворняк: “Великодній Ранок”, збірка великодніх віршів і оповідань.

І. Барчук і М. Подворняк: “Різдвяна Зірка”, збірка різдвяних віршів і оповідань.

Ів. Семенина: “Збережені Господом”. Розповідь піонера укр. баптистського руху в Галичині.

Ів. Барчук: “Алкоголь і людина”. Книжка, яка розповідає про шкідливість алкоголю.

Рой Гесіон: “Голгофська дорога”, переклад з англійської мови.

Ів. Барчук: “Свята Тройця і свідки Єгови”, праця, яка викриває фальшивість науки т.зв. “руслітів”.

І. Мордовцев: “Останні дні Єрусалиму”, переклад з російської мови.

Дж. Райлі: “Молітися, просіть і одержуйте”, переклад з англійської мови.

В. Г. Павлов: “За віру”. Розповідь ліонера баптистського руху в Росії. Переклад з рос. мови.

М. Подворняк: “Зелений гай”. Збірка оповідань.

Ів. Барчук: “Про католицьких святих”.

Ю. Ілюшин: “Відгомін життя”, збірка поезій.

Ів. Барчук: "Чи існує Бог?" Наукова праця, яка на основі Біблії і на свідченнях науковців, доказує існування Бога.

Д-р О. Смит: "Крайна, яку я найбільше люблю", переклад з англійської мови.

Фр. Г. Варне: "Джордж Мюллер", його життя і праця. Переклад з російської мови.

М. Подворняк і Д. Марійчук: Християнський співник", без нот, малого формату.

Іл. Тарасюк: "На крилах віри", збірка поезій.

М. Подворняк: "Далека дорога". Спогади, з батьма зінімками.

Д-р О. Смит: "Євангелія, яку ми проповідуємо", переклад з англійської мови.

Ів. Барчук: "Суботництво", догматична розвідка.

Д-р О. Смит: "Муж, якого вживає Бог", переклад з англійської мови.

М. Подворняк: "Божий спокій". Збірка оповідань.

М. Подворняк: "Небесний дім", збірка посмертних згадок єв.-баптистських проповідників.

Ів. Барчук: "Пояснення на книгу Об'явлення", багато ілюстрацій.

Ч. Сперджен: "Бесіди Івана Плутатаря", переклад з англійської мови.

М. Подворняк: "Недослівана пісня". Повість.

Ів. Барчук: "Апостол Петро і Рим".

С. Степняк: "Штурмист Павло Руденко". Повість, переклад з російської мови.

Усі ці книжки можна виписувати по адресі:

"DORONA PRAWDY",

P. O. Box 3, Station D,

Toronto 9, Ont., Canada